

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI

**“DAVLAT TILIDA QONUN
IJODKORLIGI: MUAMMO VA
YECHIMLAR**

**ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО НА
ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ**

**LAWMAKING IN THE STATE
LANGUAGE: PROBLEMS AND
SOLUTIONS”**

I xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari to'plami

Тошкент - 2021

UO'K: 808.5; 82.01

TASHKILY QO'MITA:

Nodir Ramazonov – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri
Nasiba Niyazova – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini dotsenti v.b.
Orifjon Choriyev – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini o'qituvchisi

TAHRIR HAY'ATI A'ZOLARI:

N. Ramazonov, Sh. Ko'chimov, G. Gulyamova, D. Hoshimova,
D. Rasulmuhamedova, N. Niyazova, N. Bozorova,
O. Choriyev (mas'ul kotib)

“Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar / Законотворчество на государственном языке: проблемы и решения / Lawmaking in the state language: problems and solutions” I xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami.
– Toshkent: TDYU, 2021. – 376 b.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 11-dekabrdagi “O'zbek tilining davlat tili sifatida qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019–2020 yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi”da belgilangan vazifalar hamda 21-oktabr – O'zbek tili bayrami kuni munosabati bilan Toshkent davlat yuridik universitetida “Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar / Законотворчество на государственном языке: проблемы и решения / Lawmaking in the state language: problems and solutions” mavzusida I xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o'tkazildi.

Konferensiya 2021-yil 28-oktabrda ZOOM platformasi orqali bo'lib o'tdi.

Hamkorlar: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi, M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti, Ozarboyjon Fanlar akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.

MUNDARIJA

Саида Жўраева

Давлат тилида қонун лойиҳаларини яратиш муаммолари 7

Л.К.Турабаева

Шешендік өнерге үйретудің лингвистикалық негіздері 13

Almaz Ülvi Binnətova

Əlişir Nəvai yaradiciliğinda sənəd və sənədləşmə məsələlərinin hüquqi əsasları 22

Шухрат Кўчимов

Ўзбекистонда қонун ижодкорлиги ва юрислингвистика масалалари 58

Nodir Ramazonov

Itac usuli va huquqiy matn 68

Г.Ө. Танабаева

Латын графикасының қолдану тарихы 74

Х.С.Хайитов

Қонун лойиҳаларини юридик-лингвистик экспертизадан ўтказиш механизмларини такомиллаштириш масалалари 84

A.D.Babadjanov

Lingvistik ekspertiza tamoyillariga doir mulohazalar 95

Sodikov Akmal

Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish muammolari 98

Г.Ж. Утегенова, Н.Ш. Базарбекова, С.С. Байменова

Ескерткіштер тіліндегі зат есімнің жасалу жолдары 106

Қ.А.Мўйдинов

Айрим ҳуқуқ терминларининг қўлланиши ҳақида 115

М. Баратов

Ўзбек тилими ёки ўзга тил?.. 121

Дилдора Хашимова О способствовании литературного первоисточника изучению иностранного языка	126
Л.К. Турабаева Сөз мәдениетінің коммуникативтік қызметі	145
Д.Т. Расулмухамедова Давлат тили ва қонунлар	151
Дж.С. Файзуллаев, Д.А. Абдумажитова Обучение студентов иноязычных групп ознакомительному чтению на уроках русского языка	157
Л.К. Турабаева Шешендік сөздердің қоғам өміріндегі тәрбиелік маңызы	162
Г.Н. Ашурова Нутқ маданиятини эгаллашда Алишер Навоий ижодининг тутган ўрни	169
Sh.T. Ziyamuxamedova So'zning ulug'vorligi haqida donolarimiz bisotidan qatralar	177
Ш. Жолдасова Чет эл ҳуқуқи нормаларини аниқлаш ва асослантиришининг хусусиятлари	182
Г. Ж. Утегенова, Г. Ж. Шертаева Тіл – ұлт мәдениетінің негізі	196
Л. М. Бурханова, В. А. Артикова Сфера применения и функции государственного языка: правовой аспект и некоторые вопросы совершенствования	203
Д. А. Худойназаров Юридик луғат ва юридик терминларнинг юристлар фаолиятидаги ўрни	210
Ф.А. Якубова Информационные технологии в активизации коммуникативных компетенций студентов технических вузов	217

У. Р. Пулатова К вопросу совершенствования делопроизводства на современном этапе	222
Р. Б. Матенов Мотивационные основы обучения и развития языковых компетенции студентов-юристов	226
A. R. Fattaxova Til – davlat timsolidir	232
O. A. Choriyev, G. O‘. Tanabayeva Normativ-huquqiy hujjatlarda lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalarining qo‘llanilishi: muammo va yechimlar	236
Т.Қ. Сариева Тіл шеберлігі немесе шешендік сөздердің түрлері	242
Н.Ш. Базарбекова, Г.Ж. Утегенова Сауаттылық кепілі – дыбыстар жүйесінің дұрыс қолданылуы	248
Г.А. Абдукаримова, С.С. Байменова, А.Ж. Турсунбекова Тілді оқыту барысында бақылау мен бағалаудың маңыздылығы	259
А. Шойбекова, А. Тазабек Бұқаралық ақпарат құралдарындағы Әбу Насыр Әлфараби публицистикасы	265
Я.Х. Мадалиев, Г.К. Турсунбаева, Б.Т. Тасполатов Ўзбек ва қозоқ халқ ижодиётидаги насриддин хўжа ҳикояларининг типологик тадқиқи масалалари	270
А.Ш. Сартай, Ж.Қ. Әділбекова Концептуальдық метафораның ғылым тілін қалыптастырудағы қызметі	278
Л.К. Турабаева Мәтін арқылы тіл дамыта оқытудың лингвистикалық негіздері	288
Г.Ж. Утегенова Түркі тілдерінде кездесетін монғол кірме сөздері	295

Н.Э. Шарипова

Понятие, функции и структура двуязычного терминологического словаря в области права302

Ж.Қ. Әділбекова, А.А. Асылбекова

Мұхтар мағауиннің «аласапыран» роман-дилогиясындағы шешендік сөздердің берілу жолдары312

Н.Ниязова, Х.Сойипов

Соотношение языка и права – основа развития юридической науки322

Q.M. Olloyorov, Sh.Q. Madiyrov

Davlat tili va imlosining ravnaqi uchun barchamiz mas'ulmiz329

R.R. Xalilova

Virtual maydonda nutqiy mulqotning farqli jihatlarl335

M.A. Бердиева

Внедрение ситуативно-тематического принципа в практику преподавания русского языка338

Gulhayo Boltayeva

Qonun nomlarida qaratqich kelishigining ifodalanishi va bosh harflar imlosiga doir345

Nazira Suyunova

Maktab darsliklarida ona tili fanini o'rganish350

S. Turdiyev

Til – millat ko'zgusi353

Farangiz Eshturdiyeva

Huquq va til munosabati360

Odilbek Irisqulov

Yuridik lingvistika: kecha–bugun–ertaga367

«Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyani yakuniy xulosalari (TDYU, 2021-yil 28-oktabr)373

Саида Жўраева,
Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Девони
Лингвистик экспертиза ва тахририят бўлими мудири

ДАВЛАТ ТИЛИДА ҚОНУН ЛОЙИҲАЛАРИНИ ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

Бугунги кунда ер юзида тахминан уч мингдан ортиқ тил мавжуд бўлиб, ўзбек тили мана шу уч мингдан ортиқ тиллардан бири ҳисобланади.

Ўзбек миллий қонунчилигининг тили эса Навоий бобомиз асос солган ўзбек адабий тилининг таркибий қисмидир. Шунинг учун қонун тилини ўзбек адабий тили тизимидан ажратиб олиб, унга алоҳида институт сифатида қараш ва баҳолаш ноўриндир.

Мустақиллик йилларида миллий қонунчилигимизнинг тили ўзбек адабий тили замирида шаклланди ва ҳозир ҳам ана шу негизда тараққий этиб бормоқда.

Қонунларимиз, албатта, ўзбек адабий тили грамматикаси, стилистикаси, орфографияси қоидаларига бўйсунди. Умуман, бадий адабиёт намунаси бўладими, публицистиками ёки расмий ҳужжатларми қандай бўлишидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси қайси тилда ёзилаётган бўлса, ўша тил қонун-қоидаларига бўйсунуши шарт. Бундан ташқари биз одатда ўзбек тили қонун-қоидаларини қонунчилик техникаси қонун-қоидаларига бўйсундиришга уринамиз. Лекин аслида бунинг акси бўлиши керак. Яъни, қонунчилик техникаси ўзбек адабий тили қонун-қоидаларига амал қилиши, улардан четга чиқмаслиги лозим.

Бугунги кунда қонун тили, стилистикаси, юридик атамаларнинг қўлланилиши билан боғлиқ ҳолда юзага келаётган муаммоларнинг илдизини бошқа ердан қидириш ўринли деб биламиз. Мавжуд муаммоларнинг биринчи ва

энг асосий сабаби – ҳам ўзбек тилини, ҳам хорижий тилларни мукамал биладиган, ҳуқуқ илмини яхши эгаллаган ва ўзбек тилида қонун ёза оладиган мутахассисларнинг йўқлигидадир. Токи тегишли ўқув юртларида ана шундай мутахассисларни тайёрлашга эътибор берилмас экан, кўнгилдагидай натижаларга эришиш қийин. Бундай мутахассисларни тайёрлашда уларга тилшунослик ва ҳуқуқшуносликка оид билимлар бир-бирига боғлиқ ҳолда, параллел равишда берилиши керак. Бундан ташқари уларга албатта махсус лингвистик билим ҳам берилиши зарур. Чунки аввал филолог, кейин ҳуқуқшунос ёки аксинча аввал ҳуқуқшунос, кейин филолог ихтисослиги бўйича таҳсил олган мутахассисларнинг ўзбек тилида қонун ёзиши қийин.

Ҳозирча талаб даражасидаги мутахассислар йўқ экан, бор имкониятлардан самарали фойдаланиш йўллари излаб топишимиз ва улар воситасида қонунларимиз тилини мукамаллаштириб боришимиз зарур.

Икки палатали парламент ташкил этилиб, фаолиятни профессионал тарзда амалга оширувчи Қонунчилик палатаси ўз фаолиятини бошлагач, қонун лойиҳаларининг матнлари унинг ялпи мажлисида моддама-модда муҳокама қилина бошлади.

Бу амалиёт қонун лойиҳаларини такомиллаштириш, уларнинг сифатини яхшилаш, улардаги концептуал, грамматик, стилистик ҳамда орфографик хато ва камчиликларни бартараф этиш учун катта имкониятлар эшигини очди. Қонунларимизнинг тили равон, содда, пишиқ ва бутун омма учун тушунарли бўлишига замин яратди.

2000 йилдан буён ҳар чақириқда ташкил этилиб, ҳозирда қуйи палатада фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссиясининг ҳамда Қонунчилик палатаси Девони Лингвистик экспертиза ва таҳририят бўлимининг қонун ижодкорлигига, давлат тилида яратилаётган қонунларда баён

этилаётган қоидалар, нормалар ва талабларни имкон қадар тушунарли қилиб ифодалашга қаратилган саъй-ҳаракатлари муҳим аҳамият касб этади.

Қонунчилик палатасининг Лингвистик экспертиза ва таҳририят бўлими ўз фаолиятида қуйидаги асосий принципларга таянади:

1) жумлаларнинг фақат битта маънони англатишига эришиш, яъни қонунда ифодаланаётган норманинг икки хил талқин этилишига йўл қўймаслик. Бу принцип энг асосий принциплардан биридир. Биз бундай муаммага жуда кўп дуч келамиз. Масалан, қуйидаги жумлаларга эътибор беринг: «Товар белгисига доир ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартнома Патент идораси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилади». Бу таҳрирни икки хил мазмунда тушуниш мумкин. Биринчи маъно шундан иборатки, қонун ҳужжатларидаги тартиб Патент идораси томонидан белгиланади ва товар белгисига доир ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказиш ана шу тартибга биноан амалга оширилади. Иккинчи маъносига кўра, товар белгисига доир ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказиш Патент идораси томонидан амалга оширилади ва бунда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибга амал қилинади. Мазкур маъноларнинг қай бири тўғри? Албатта, иккинчиси тўғри. Чунки қонун ҳужжатларидаги тартиб Патент идораси томонидан. Биз матндаги мана шу икки хил талқинни бартараф этиш учун гапни қуйидагича тузишимиз керак: «Товар белгисига доир ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартнома қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Патент идораси томонидан рўйхатдан ўтказилади». Гувоҳ бўлиб турганингиздек мазкур гап таҳрирдан сўнг фақат битта мазмунни ифодаламоқда;

2) атамаларнинг қўлланилишида бир хилликка, изчилликка амал қилиш, бир тушунчанинг бир қонунда икки хил сўз билан яъни синоним орқали ифодаланишига йўл қўймаслик;

3) атамалардан юридик атама сифатида фойдаланишда уларнинг луғавий маъносини ўрганиш ва бунда эринчоқлик, эҳтиётсизликка йўл қўймасликка ҳаракат қилиш;

4) қонунларнинг тилидаги аниқ, халқчил, барча учун тушунарли бўлишига эришиш;

5) янги кириб келаётган халқаро атамаларни биринчи навбатда адабий тил қоидаларига мослашга, уларнинг ўзбек тилидаги муқобилини топиб қўллашга ҳаракат қилиш ва бунинг имконияти бўлмаган тақдирдагина халқаро тан олинган иборалардан фойдаланиш. Мен шу ўринда халқаро тан олинган деган иборага алоҳида урғу бермоқчиман. Хорижий тиллардан олинган атамалардан фойдаланишда унинг фақат битта хорижий давлат доирасида эмас, балки халқаро ҳуқуқда тан олинганлигига ҳам эътибор бериш керак. Конституция, протест, ратификация каби қатор халқаро атамалар ана шундай халқаро тан олинган ҳуқуқий атамалар ҳисобланади.

Бугунги кунда қонун ижодкорлиги соҳасида қонун лойиҳаларининг тили билан боғлиқ қуйидаги асосий муаммоларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

1. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан тайёрланиб, Қонунчилик палатасига киритилаётган қонун лойиҳаларининг сифати давлат тили қоидалари ва талабларига жавоб бермайди. Қонунчилик палатаси томонидан кўп ҳолларда улар матнининг 80 - 90 фоизини қайта ёзишга тўғри келмоқда.

2. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонунларнинг тилини, стилистикасини, атамаларни қонуности ҳужжатларидаги матнларга мослаштиришга ҳаракат қилинмоқда. Натижада қонунлар билан

қонуности ҳужжатлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўртасида тафовутлар, чалкашликлар юзага келмоқда. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикасида қонун доимо устувордир ва бу қоида Конституциямизда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган.

3. Қонунчилик палатасига киритилаётган қонун лойиҳаларининг матнларида қоидалар ва нормаларни ҳаддан ташқари катта жумлаларда баён этилаётганлиги ва қонунчилик техникасига кўра уларни бўлиб-бўлиб баён этиш мумкин эмаслиги ёки бунга эриниш ҳолатлари уларнинг тили тушунарсиз, мураккаб, мужмал бўлиб қолишига сабаб бўляпти.

4. Мамлакатимизда қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матнини тайёрлашда амалдаги қонунларнинг тилига, ундаги атамаларнинг қўлланилиш изчиллигига мутлақо амал қилинмаяпти. Натижада қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда баён этиладиган тушунчалар, таърифлар, жумлалар баёни ва уларнинг мазмун-моҳияти ўртасидаги мувофиқлик бузилмоқда.

Юқорида баён этилган муаммоларни бартараф этиш учун қуйидагиларни таклиф этамиз:

1. Қонун лойиҳаларини Қонунчилик палатасига келиб тушгунига қадар қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан лингвистик экспертизадан ўтказилишини мажбурий тартибга айлантириш керак. (Масалан, Германияда 1949 йилдан буён Адлия вазирлигида қонунлар тилининг ягоналигини таъминлаш бўйича экспертиза амалга оширилади).

2. Бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, қонуности ҳужжатларини қонунларга мослаштириш, яъни уларнинг лойиҳаларини тайёрлашда тегишли соҳага оид амалдаги қонунларнинг тилидан, атамаларидан четга чиқмасликни, тушунчалар ва таърифларнинг, нормаларнинг ифодалани-

шини синчиклаб ўрганиб, изчилликни сақлашни қатъий белгилаб қўйиш зарур.

3. Тошкент давлат юридик университетида қонунларни, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ёзадиган, ишлаб чиқардиган ҳуқуқшунос-тилшунос мутахассисларни тайёрловчи махсус факультет ташкил этиш фурсати етди деб ўйлаймиз.

Л.К.Турабаева,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан, Шымкент

ШЕШЕНДІК ӨНЕРГЕ ҮЙРЕТУДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шешендік өнер және шешендік сөз бен оның түрлері. Шешендік өнер мен шешендік сөз бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, екеуі екі басқа түсінік атаулары. Шешендік өнер деген ең алдымен актінің, іс-әрекет ұғымының атауы, яғни шешен сөйлеу дегенді білдіреді, ол әлеуметтік қызмет атқарады. Ал шешендік сөз – сол шешендік өнерде қолданылатын материал, яғни шешендік өнер иелерінің шаршы топ алдында сөйлейтін сөзі. Шешендік өнер теориясы көне дәуірден бері «риторика» (грек. *shimike*) деп аталып келді. Барлығына түсінікті халықаралық термин болған соң қазақ тілінде де, ішінара «риторика» термині кездесіп отырады. Сондықтан біз де осылайша қолдандық.

Риторика ғылым ретінде де, филологиялық пән ретінде де (В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Т.О.Винокур) әдебиеттің ерекше жанры ретінде де, сөйлеу түрінің (ауызша және жазбаша) шеберлігі ретінде де, ауызша сөз өнері ретінде де таралып келеді. (В.И.Анушкин, Н.Н.Кохтен, Е.А.Ножин, Ю.В.Рождественский, т.б). Бүгінгі таңдариторикалогикалық, лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, көркем шығармашылық жіне тілдік қарым-қатынастың басқа да аспектілерін қамтитын жүйелік ілім. (С.И.Гиндин, В.И.Андреев, Ф.Снэлл, О.Эрнест) ретінде қарастырылады.

Риториканың негізгі ұғымы – шешен (оратор-латынша, *orare*-сөйлеу) – көпшілікке немесе шаршы топқа сөз сөйлеуші адам. Оның сөзі кімдерге арналса, солар көпшілік сөзді тыңдаушылар (грекше, *rheioг*-тыңдау) болып табылады.

Шешен меноның аудиториясы сөйлеу барысында бір-бірімен тығыз байланыста болып, соның негізінде (публичная речь) пайда болады (Г.Белостоцкая, М.В.Бессараб, Н.Н.Кохтен, В.П.Лихачев т.б.). Бұл жерде бұқаралық сөз деп кез келген сөз емес, қоғамдық маңызы, әлеуметтік мазмұны бар сөзді айтамыз. Шешен сөзге қойылатын талаптар оның мәнді, мазмұнды болуы, жұртқа бір нәрсені әуелі түсіндіріп немесе бір іс-әрекетке ұмтылдырып, ең ақырында тыңдаушыға жақсы әсер етіп сүйсіндіру екендігін көрсетеді. Шешендік сөздің негізгі белгілері мен оған қойылатын шарттар қандай? Олар мынадай:

- 1) шешендік сөздің белгілі бір әлеуметтік мәні болуы керек;
- 2) әңгіме өзегінің дәлелі болуы керек;
- 3) тыңдаушыға әсер ететін эстетикалық қасиеті болуы керек;
- 4) тыңдаушының ақыл-ойы мен еркіне ықпалын тигізіп, оларды белгілі бір іс-әрекетке ұмтылдыратын сөз болуы керек;
- 5) айқындылық пен түсініктілік.

Бұл айтылғандар риториканың өзгермес заңдылықтары деп қарастырылады (Р.Сыздықова, А.К. Михальская).

Р.Сыздықова «Сөз құдіретінде» (1997) шешендік сөзге қойылатын талаптарды былайша таратып көрсетеді: біріншіден, әлеуметтік мәні бар әңгіме болуы керек, ол белгілі бір жиын, той көбінесе шаршы топ (көпшілік алдында) айтылатын сөз болуы қажет; екіншіден, айтылатын сөздің дәлелі (кімге, неге, не мақсат көздей айтылғандығын түсіндіру, ойланту) болуы шарт; үшіншіден, және қиыны – тыңдаушыға әсер ететін эстетикалық қасиеті тілінің айшықты астарлы, әуезді дегендей көрікті болуы қажет; төртіншіден, басты шарттарының бірі – көпшілікке қаратыла айтылған сөз баршаға түсінікті, ойы(идеясы) айқын болып келуі. Осы

шарттар орындалған күнде ғана шешендік сөз, яғни топ алдында айтылған сөз тыңдаушыларының ақыл-ойы мен еркіне әсер етіп, оларды белгілі бір іс-әрекетке ұмтылдыратын сөз болып шығады. Соңғысын шешендік сөздің түпкі мұраты деп баса көрсетеді.

Шешен аудитория алдында сөйлеген кезде, әдетте, екі мақсатты көздейді: біріншісі – өз ойын білдіру, екіншісі – өзі сөйлеп тұрған сезімді өзгеге жеткізу.

Ой мен сезімнің қабысуы, өзара бітісуі, олардың арасындағы шешендік өнердің алуан түрлі жанрын тудырады. Шешендік сөздерді жанрлық, тақырыптық жағынан жинақтап топтастыруға болады.

Шешендік сөздер мазмұны мен түрі жағынан біркелкі деп А.Байтұрсынұлы шешендік сөздерді алтыға бөліп саралады.

- 1.Саясат шешен сөзі.
- 2.Билік(соттағы) шешен сөз.
- 3.Қошемет шешен сөз.
- 4.Ділмар шешен сөз.
- 5.Діндарлар сөзі
- 6.Көсем сөз.

Ә.Мәметова шешендік дау және шешендік толғау деп екіге бөлсе, Б.Адамбаев та шешендік сөздерді тармағына қарай бөліп қарастырған:

- 1.Шешендік арнау.
- 2.Шешендік толғау.
- 3.Шешендік дау .

Р.Сыздықова бұрынға шешендік сөздерді мазмұнына қарай былайша топтайды:

- 1.Әлеуметтік-саяси мазмұнды сөздер.
- 2.Әлеуметтік-тұрмыстық мақмұнды сөздер.
- 3.Билік мазмұнды сөздер.

4. Сотта қолданылатын сөздер деп төртке бөліп, дәни уағызды қоспайды. Мұның себебі, сол күндегі коммунистік

идеологияға байланысты болса керек. 1998 жылы шыққан «Қазақ тілі» энциклопедиясында қазіргі заманғы шешендік сөздерді мазмұнына қарай беске бөледі де, бесінші қылып діни қызметтегі шешендік көрсетеді.

- 1.Әлеуметтік-саяси тақырыптағы
- 2.Академиялық шешендік
- 3.Сот ісіндегі шешендік
- 4.Әлеуметтік тұрмыстағы
- 5.Діни қызметтегі шешендік

Ал ғалым Ә.Қоңыратбаев шешендік сөздерді заңдылық нақылдық, философиялық, сатиралық деп бөледі.

Қазақтың шешендік сөздерінің типтері мен түрлеріне тоқталған профессор С.Садырбаев «Қазақ халық әдебиеті» атты еңбегінде қазақтың шешендік сөздерін топтап үшке бөліп жіктейді:

- 1) салтанатты екпінді сөздер
- 2) нақтылы қысқа түйінді сөздер
- 3) майда,биязы,сыпайы сөздер деп бөледі .

Профессор С.Негимов шешендік сөздерді осылайша жіктейді:

- 1.Әлеуметтік-саяси тақырыптағы шешендік.
2. Академиялық шешендік.
3. Әлеуметтік-тұрмыстық тақырыптағы майталмандық.

Бұл жіктеулерді салыстыра отырып, А.Байтұрсынұлының, Г.Апресянның және Р.Сыздықованың шешендік сөздердің түрлерін жіктеу жөніндегі ойлары бір-біріне жақын, теориялық негізінде белгілі бір бірлік бар екенін көреміз. Осы жіктелімдерді басшылыққа алып және бүгінгі күннің шешендік сөздерге қойылар талаптарын ескере отырып, ұлттық шешендік өнеріміздің тарихи түрі мен қазіргі мазмұн кеңдігіне орай, шешендік сөздерді былайша көрнекілеуге болады, жалпы ұлттық өнерді екіге бөліп қарастырайық: бірі – қазақтың дәстүрлі шешендік сөздері; екіншісі – қазіргі замандағы шешендік сөздердің түрлері.

Ғалымдар көрсеткеніндей, әлеуметтік-саяси, академиялық, соттағы, әлеуметтік-тұрмыстық, діни уағыз сөздері қатарына бүгінгі күнгі қоғамдық жағдайға байланысты шешендік өнердің жаңа түрлерін – кәсіптік-іскерлік, әскери-саяси, тәлімдік-педагогикалық және сауда-саттықтағы жарнама сөздерді де кірістірдік.

Шешендік сөздердің жұмсалатын орындарына түгел тоқталмай-ақ, өз мақсат-міндеттерімізге тікелей қатысты академиялық және тәлімдік-педагогикалық шешендік сөздерге назар аударайық. Академиялық шешендік сөздер:

- жоғары оқу орындарындағы лекциялар
- ғылыми баяндамалар
- ғылыми шолулар
- ғылыми хабарламалар деп бөлінеді (Г.Апресян, Р.Сыздықова).

Білім-ғылымдық мазмұндағы шешендікті көрсететін орындар: жоғары оқу орындарының кафедралары, яғни лекциялар; ғылым мәселелеріне арналған жиналыс-конференцияларда, пікірталас-диспуттарда сөйленетін сөздер, симпозиумдарда жасалатын баяндамалар, ғылыми хабарламалар, диссертациялар. Сол академиялық шешендік сөздердің өзін біз үш үлкен топқа бөліп қарастырдық:

- 1) таза академиялық ғалымдар ортасы
- 2) жоғары білім беретін мектеп
- 3) тәлімдік-педагогикалық шешендік.

Академиялық шешендік сөздердің ең басты белгілері: айтылмақ ойдың негізді, дәлді болуы, логиканың күшті болуы, сөздің біршама қатаң стильде айтылуы және ғылыми терминдердің молынан орын алуы. Басты мақсат – білім мен ғылым саласынан хабар беру, ғылымды таныту. Соған қарап, академиялық лекцияларда шешендік сипаттың болуы шарт емес сияқты көрінуі де мүмкін. Ал шындығында бұларға қойылатын талаптар әңгіме өзегінің нақтылығы, тілінің барынша түсініктілігі және тыңдаушыларға әсер етіп,

оларды қазақтыратындай болуы шешендік сөздің үдесінен шығады. Қоғамдық пәндерден оқылатын лекцияларда тілдік-көркемдегіш элементтің келуі (әсерлі теңеулер метафоралар мен эпитеттердің, т.б болуы) шешендік сөздердің белгілерін қамтиды.

Тәлімдік-педагогикалық шешендіктің ерекшеліктері неде?

Бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіптік даярлауда риторика материалдарын пайдалану жоғары оқу орындарының оқу пошесінің ерекшеліктерін ескере отырып, жоғары мектеп дидактикасы принциптеріне негізделіп, жүйелі түрде ұсынылған күнде ғана нәтижелі болатынын есте ұстаған жөн. «Өнегелі дана жоқ жерде өнерлі бала жоқ» деген халық мақалында айтылғандай, өз халқының рухани, мәдени дамуынан хабардар, дана ұстаз жоқ жерде халықтың қадір-қасиетін құрметтеу, жас ұрпаққа жан-жақты білімді етіп тәрбиелеу мүмкін емес деп ойлаймыз. Осыған орай, бүгінгі студент – ертеңгі мектеп мұғалімінің шешендік өнерді қажет ету себебіне нақтырақ тоқталайық.

Біріншіден, шешендік өнер педагогке өз сөзін дәл, нақты, қисынды етіп құруға көмектеседі әрі оқушылармен шығармашылық, әріптестік негізде ұдайы пікірталас ұйымдастыру арқылы өз сабағын қызықты көрініске айналдырып, берілетін мағдұмат көлемін көбейтуге, әсерлі, сапалы жеткізуге мүмкіндік алады.

Екіншіден, шешендік өнер мұғалімге небір қиын деген сыныптармен оңтайлы байланыс орнатуға, терең қарым-қатынас жасауға мүмкінлік береді. Соның нәтижесінде бұрын сұхбаттасу мүмкін болмаған, ал ұстаздың баяндауын оқушылардың түсінбеуі, ырықсыздық танытуы, тіпті қажет етпеуі салдарынан мақсатқа жетпей қалу қаупінен құтқарады.

Үшіншіден, кез келген педагогтік әсер-ықпал, яғни мұғалімнің өзін шәкіттер алдында айқындауы сөз арқылы

iske асады: ол оқытады, тәрбиелейді, өз көзқарасын ұсынады және оған оқушыны иліктіреді, талас туғызады, оқушының санасына сыйымды ғажайып көркем бейнелер сыйлайды.

Төртіншіден, шешендік өнер оқу процесі барысында туындайтын көптеген «Неге?» деген сауалдарға жауап береді. Еліміздегі демократиялық өзгерістердің тереңдей түсуіне байланысты халықтың әлеуметтік белсенділігі, шығармашылықпен айналысуға деген талпынысы үдеп, қарым-қатынас аясы кеңіген сайын шешендік өнерге деген қызығушылық та арта түсуде. Соған байланысты академиялық шешендіктің ауқымы кеңі түсті де, шешендік өнер сала-салаға бөлініп оқытыла бастады.

Мысалы, заң институтында соттық шешендік, халықаралық байланыс оқуларында парламенттік шешендік, басқару институттарында іскерлік шешендік, педагогикалық оқу орындарында шешендік өнерге үйрету әдістемесі, орта мектептерде тіл дамыту, шешендік өнер жеке-жеке оқытылуда.

Мектептегі бастауыш сыныптарда өтілетін «тіл дамытуды» шешендік өнер тұрғысынан жетілдіріп, ғылыми тұрғыдан негіздеу қажеттілігі туындап отыр. Өйткені, ол тілді дамытып қана қоймай, байланыстырып сөйлеуге, өз қатарларымен және үлкендермен дұрыс тілдік қарым-қатынас жасауға, шығармашылыққа баулуға үйретеді.

Орта мектепте «Шешендік өнер» пәні жүргізіле бастады. Мұндағы басты мақсат – оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту, тіл байлығын молайту, сөздік қорын кеңейту, өз ойын дұрыс, анық, тілдік, сөздік нормаларды сақтай отырып, ауызша және жазбаша түрде көркем жеткізе білу, шығармашылықпен айналысу жолдарын қарастыру.

Жоғары оқу орындарында «Шешендік өнер» пәнінің енгізілуіндегі мақсат – студенттерге тіл мәдениетін, сөз мәдениетін игерту болып табылады. «Неліктен?» деген сауалға жауап береді. Мысалы, заң институттарында соттық шешендік (судебная риторика), халықаралық

байланыс окуларында парламенттік шешендік (парламентская риторика), басқару институттарында іскерлік шешендік (деловая риторика), педагогикалық оку орындарында шешендік өнерге үйрету әдістемесі (педагогическая риторика), орта мектептерде тіл дамыту, шешендік өнер деп жеке-жеке оқытылуда. Мақсаты – алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгерту, сонымен бірге бейнелеуіш, еліктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдануға үйрету. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен қарым-қатынас жасаудың мақсатына сай келетін аса қажеттісін талғап ала білу арқылы ой мен сезімді дәлме-дәл жеткізе білу шеберлігі – сөз мәдениетінің биік шыңы. Ал сол биік шың шешендік өнер биігі болып есептеледі. Мұндай шеберлік ең алдымен тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай дұрыс қолданудан, сөз жатықтығын үйренуден, сөз байлығын молайтудан, сөз тазалығын сақтау, сөз дәлдігін тану және сөз әсерлілігін меңгеру арқылы көрінеді.

Сөз өнері – адамды тіршілік әлемінің ең жоғары сатысына көтеріп, оның адамдығын сипаттайтын ең ұлы қасиеттердің бірі. Сөз мәдениеті – адам баласы мәдениетінің, білім деңгейінің көрсеткіші. «Парасатты адам үшін сөйлей білмеу оқу, жаза білмеу тәрізді ұят саналуы тиіс». (А.П. Чехов).

Сөз қоғамның бұрынғы даму дәрежесін белгілеп, оның болашаққадам басу мүмкіндіктерінің қандайды. Сонымен бірге, сөз адамдардың ақыл-ойына тікелей әсер етудің, оларға білім берудің, рухани тұлғасын қалыптастырудың және белгілі бір іс-әрекетке жұмылдырудың пәрменді құралы ретінде де пайдаланылады .

Сондықтан да шешендік сөздегі тілдік құралдармен олардың жұмсалыу ерекшеліктерін тану – шешендік өнерді үйрету әдістемесі үшін аса қажетті маңызды мәселе.

Эртүрлі стильдерді қатар пайдалану, өз кезегінде, шешеннің ойын жеткізуге зор мүмкіндіктер береді. Сондықтан да стильдің алуан түрін кеңінен қолдана отырып, ауызша сөзді қарапайым немесе сауатсыз сөзбен ауыстырып алмау жағы да ойластырылады. Шешеннің шешендігі оның тілдік стилінен, ой-өрісінен, жалпы білім дәрежесінен белгілі болады. Шешендіктегі стильдің табиғатын тануда баса ескеретін тағы бір қыры бар. Ол – тілдің жалпыға ортақ стильдерімен қатар, әр шешеннің жеке өзіне тән стилін, яғни оның сөйлеу ерекшелігін сипаттайтын белгілер жиынтығы болатындығы. Бұл стиль өз сөзін мағыналы түрде, ұзақ әрі мұқият жетілдіріп отыру нәтижесінде және шешендік өнердің үздік үлгілеріне еліктеу арқылы туып, қалыптасады.

Қорыта айтқанда, білім алушыларға шешендік өнерді үйрету әдістемесін жасауда біз тіліміздегі бай риторикалық және лингвистикалық негіздерге сүйендік. Яғни, студенттерге үйретілетін шешендік сөздің түрлерін, олардың құрылымы мен қызметін, мазмұны мен мағынасын, мақсаты мен нәтижесін анықтау риторикалық және лингвистикалық негіздерді бір тұтастықта танылуын қарастырдық.

Әдебиеттер

1. Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер. Алтана. «Фолиант» баспасы, 2016. 168б.
2. Дәулетбекова Ж.Т., Исаева Ж.И., Еремекбаева А.Ш. Тілді оқыту мотивациясы. Алматы, 2018. 207б.

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA,
filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri”
şöbəsinin müdiri, almazulvi1960@mail.ru

ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞINDA SƏNƏD VƏ SƏNƏDLƏŞMƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai yaradıcılığı məzmun və ədəbi forma cəhətdən zəngin olduğu kimi, fəlsəfi və hüquqi baxımından da aktualdır. Məsələn sənəd və sənədləşmə məsələlərinə diqqət edək: bunun üçün nəzəriyyəçi alim Nəvainin “Münşəat” və “Vəqfiyyə” əsərləri nəzər salmaq kifayətdir.

“Münşəat”da, adından da göründüyü kimi məktublardan bəhs edir. Bu məktublar ictimai-siyasi, dostyana, öyüd-nəsihət xarakteri daşsa da, alt qatda görünən rəsmi yazışmaların – məktubların sənəd olaraq, həm də hüquqi əsaslı tarixi sənəd olaraq diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, bu məktubların bir özəlliyi də rəsmi yazışmaların türkcə (Cığatay türkcəsində) qələmə alınmasıdır.

“Vəqfiyyə” əsərində isə böyük bir xeyriyyəçi şəxsin öz mal-mülkünü xalqın rifahı naminə xərcləməsi məsələləri əks olunmuşdur. Həmin xeyriyyəçi şəxs müəllif özüdür – ulu Nəvai. Əlişir Nəvai dünya malında gözü olmayan, nəfsinə qalib gəlməyi bacarması ilə də tarixdə müqəddəs bir iz qoymuş və ya bir iz açmışdır. O, xalqın mənafeyi naminə gördüyü işləri sadəcə kororanə, yeri gəldi-gəlmədi deyə yox, hüquqi əsasda bir vəqf açmış və bu vəqfin qanun qaydalarına uyğun şəkildə, nizam-intizamlı, ölçü-biçiyə məqsədini həyata keçirmişdir.

Elə bu kontekstdə çıxış edərək hər iki əsərin məzmun şərhini və ideya-bədii xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda təqdim etmək istədim.

“MÜNŞƏAT” (*türk dilində rəsmi dövlət sənədlərinin,
hökumət məktublarının yazılma nümunələri*)

Görkəmli dövlət xadimi Əlişir Nəvai “Münşəat”¹ (“Məktubat” və ya “Məktublar”) adlı əsərini 1498-99-cu illərdə yazmışdır. Əsərin əsas məzmunu – müəllifin 1485 – 1499-cu illər arasında qələmə aldığı məktublardan ibarətdir. Əlişir Nəvai “Münşəat” əsərini cığatay türkcəsində və farsca yazmışdır, təəssüf ki, əsərin farsca olan nüsxəsi günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Münşəat – ərəb sözüdür, mənası məktub (inşa yazmaq sözü də bu mənədadır) deməkdir (“Münşəat” sözünün fars və türk ədəbiyyatında “Məktubat” və ya “Məktublar” söz qarşılığından istifadə edildiyi də məlumdur). Bütün dövrlərdə olduğu kimi, Əlişir Nəvai dövründə də məktublar ən etibarlı əlaqə vasitəsi kimi geniş yayılmışdı. Məktublar nə kimi tarixi xarakter daşıyır? Bu suala bir çox mənalarda cavab vermək mümkündür. Məktub iki şəxs arasında yazışma, fikir bölüşdürmə, hal-əhval tutma və s. bu kimi funksiya daşıyır. Eyni zamanda, məzmunca müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, böyük tarixi şəxsiyyətlərin bir-biri ilə məktublaşması, dövlətlərarası yazışmalar, rəsmi şəxslərin məktubları, yazıçıların, şairlərin, tənqidçilərin məktubları (bəzən “Açıq məktub” şəklində də olur), şəxsi məktublar (ailə üzvlərinin məktublaşması), dostluq məktubları, sevgi məktubları, ictimai-siyasi xarakterli məktublar, publisistik məktublar və s. bu kimi yazışmalar tarix boyu olub. Dil, tarix, mədəniyyətlə bağlı problemlərin həlli üçün tarixi yazışmalar – istər elm adamları arasında, istərsə də mətbuatda açıq məktub şəklində və digər formalarda indi də davam edir. Hətta texnologiyanın inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə də məktublaşma yazı növü olaraq aktuallığını saxlayır. Klassik nümunələrdən Xaqani Şirvaninin “Həbs edildiyi barədə vəzirə məktub”, 60 məktubdan ibarət epistolayar bədii nəsr nümunəsi, Şirvanşahlar dövlətinin 21-ci hökmdarı, Şirvanşah III Böyük Mənuçöhrün oğlu I Axsitanın 1188-ci ildə Nizami

¹ Навоий, А. Муншаот // Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 9-ж. – Тошкент, 2011. – бет. 768; (548-629 бет.).

Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” mövzusunda dastan yazması haqqında göndərdiyi məktub (“Leyli və Məcnun” əsərində bu məktub qeyd edilir), İmadəddin Nəsiminin tərçibənd-məktubları, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzulinin “Şikayətnamə”si (“Nişançı paşaya məktub” ictimai-siyasi məzmununda) və s. məhz belə məktublardandır. Nümunə olaraq çox sayda belə məktubların adlarını qeyd etmək mümkündür. Göründüyü kimi, məktubyazma ənənəsinin tarixi lap qədim dövrlərə gedib çıxması ilə bərabər klassik sənətkarların yaradıcılığında da mühüm yer tutmuşdur. Belə tarixi məktub müəlliflərindən biri də türk dünyasının dahi şairi Əlişir Nəvaidir. Klassik sənətkarın ədəbi irsini ciddi şəkildə nəzərdən keçirdikdə xeyli sayda müxtəlif məzmununda, müxtəlif üslubda, müxtəlif ovqatda, müxtəlif səpkidə yazılmış məktubları ilə rastlaşırıq. Bu məktublar dostlarına, yaxınlarına, “ustadım”, “pirim” deyə özünə mürşid bildiyi Seyyid Həsən Ərdəşirə, Əbdürrəhman Camiyə, Məhəmməd Pəhləvana, can dostu Sultan Hüseyin Bayqaraya və onun övladlarına – Bədiəz-Zamana, Şah Qərib Mirzəyə və başqa Teymuri şahzadələrinə, digər müasirlərinə yazdığı məktublar tarixi əhəmiyyəti ilə qiymətli mənbələrdir. Həm dövrün siyasi -ictimai mənzərəsini öyrənmək, həm həmin şəxsiyyətlərin ədəbi-bədii zövqünü, tarixi fəaliyyətlərini tədqiq etmək baxımından, Əlişir Nəvainin özü haqqında bir çox məlumatlara həmin məktublarda rast gəlinməsi baxımından da önəmlidir. Əlişir Nəvai şəxsi həyatında dostlarına, yazdığı rəsmi məktublarından əlavə, “Xəmsə”si də daxil olmaqla bütün əsərlərində məktub formasından istifadə etməyə üstünlük vermişdir. Əsərdə qəhrəmanlarının xarakterini açmaq üçün obrazların bir-birinə yazdığı məktublar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, “Leyli və Məcnun” dastanında Leylinin Məcnuna məktubu, bu iki aşıq-məşuqun Zeyd vasitəsilə biri-birilərinə göndərilən məktubları, səhrada ova çıxan Nofəl Məcnunu görür, dərdindən halı olandan sonra Leylinin atasına məktub yazır. Ümumiyyətlə, “Leyli və Məcnun”da o qədər məktublaşma və ya məktub yazma ruhu vardır ki, hətta şair özü bu əsərini

“Fəraqnamə”, “Dərd məktubu” adlandırmışdır. Fərhad və Şirin bir-birinə göndərdikləri məktublar da bu qisimdəndir. “Səddi-İskəndər”də İskəndərin Daraya məktubu, İskəndərin anasına vəsiyyəət məktubu, “Xosrov və Şirin”də Şirvanşah Cəlalüddövlə Əbu Müzəffər Axsitan ibn Məniçöhrün Nizamiyə məktubu xatırlanır. “Səbai Səyyarə”də hakimə göndərilən məktubda Sədə yardım göstərilməsi və s. Beləliklə, yuxarıda “Münşəat”ın iki dildə (fars və türk) yazıldığını qeyd etmişdik, hazırda tədqiq etdiyimiz əsərin türkçə olan variantıdır. “Münşəat”ın “Müqəddimə”si tövhidlə (Allaha həmdlə), islam peyğəmbəri Məhəmməd ibn Abdullaha (s) nət və “Qurani-Kərim” kitabının vəsfi ilə başlayır, “Ona (peyğəmbərə), ailəsinə və səhabələrinə məktublar olsun”, – duası ilə davam edir. “Müqəddimə”də təqdim olunmuş ilk lirik lövhəyə nəzər yetirək:

*Ol hakim kim amdurur ehsanı,
Şahlar başına nafiz anınq fərmanı.
Fərmanına inşa süvari Qurani,
İnşasına ecaz qılıb ərzani¹.*

Peyğəmbərlərin nəsihətləri və məşhur hədislərlə düşüncələrini bəzəyən Əlişir Nəvai bundan sonra “Münşəat”ın yazılmasına vəsilə olan fikrini açıqlayır. Şairin qeydlərinə akademik H.Araslının şərhilə diqqət yetirmək istədik: “Əlişir Nəvai türk dilində rəsmi dövlət sənədlərini, hökumət məktublarının nümunələrini yaratmaqla öz xalqının tarixində misli görünməmiş bir xidmət göstərmişdir. Bu cəhətdən Əlişir Nəvainin “Münşəat” əsəri olduqca qiymətlidir”² qeydlərinə söykənərək deyə bilərik ki, bu məktublar təkcə məzmun və qayəsinə görə deyil, həm də məktublaşmanın tarixi əhəmiyyətinə, rəsmi münasibətlərin qayda-qanunlarına nümunə kimi dəyərlidir. Çünki Əmir Teymur dövrünə qədər

¹ Навоий, А. Муншаот // 10 жилдлик, 9-ж. – Тошкент, 2011. – бет. 549.

² Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı, 1998. səh.644

bütün saray məktublaşmaları, rəsmi yazışmalar ərəb və ya fars dillərində olardı. Əmir Teymur zamanından bünövrəsi qoyulan türk dilində saray yazışmaları Əlişir Nəvai “Münşəat”ı ilə türkcə saray və rəsmi yazışmalar ənənəsini daha təkmil şəkildə tarixi salnaməsinə qızıl hərflərlə yazdı. Girişdən sonra məktublar təqdim olunur. İlk dörd məktub təbiətə ünvanlanır. Bahar, yay, payız və qış mövsümlərinin nəslrlə təsvirini – hər mövsümün gözəlliklərini nəslrlə yanaşı, lirik-poetik cızgilərlə də verir. “Ön söz”də göstərilədiyi kimi, türk dilinin incəliklərinə – zənginliyinə işarə edərək təbiətin vəsfinə aid misalları önə çəkir. Həm də şair ruhu təbiət lövhələri ilə gözəl bir mənşərə təqdim edəcəyinə işarə edir. Belə bir lirik lövhədən sonra məktublar sıralanır. Məktublar da eyni üslubda, yəni təbiət təsvirlərinə həsr olunmuş hissədəki üslubda yazılmışdır. Məktublara heç birinin başlığı olmadığı üçün ilk anda kimə ünvanlandığını müəyyən etmək çətindir. Oxuduqca məzmunu aydınlaşdırmaq mümkün olur. Məsələn, 18-ci məktub, Ağah Sırrı Ləvəndin yazdığı kimi¹, şahzadələrin birinin ölümünə ithaf olunmuşdur.

*Girmiş qara torpağa Günəştək şahım,
Nə üçün qara qılmasın fələkni ahım.²*

Dostunun sevimli oğlunun ölümünə acıyaraq yazır: “Amma ölüm şərbətini içməkdən heç kim boyun qaçıra bilməyib. Səbirdən özgə çarə tapılmaz:

*Gül vardısıa çəmən müəttar olsun,
Şam uçdusa, Günəş münəvvər olsun,
Şahzadəyə gər rövşə müyəssər oldu,
Sultana cahan mülkü müşahhar olsun. Amin³.*

¹ Levend, A.S. Ali Şir Nevai. IV cild. Divanlar və Hamse dışındaki eserler. – Türkiyə, 1968, 87-100

² Навоий, А. Муншаот // 10 жылдлик, 9-ж. – Тошкент, 2011. – бет. 571

³ Yenə orada, бет. 572

Haşiya: Herata səfərimiz zamanı nəvaişünas Məhəmməd Yakup Vahididən eşitdiyim: Sultan Hüseyn Bayqara özü üçün zamanın ən məşhur sənətkarlarına – neqqaşlarına qəbrüstü daş – sinədaşı düzəltdirmiş. Qara iri mərmər daş üzərində çox incə – zərgər dəqiqliyi ilə incə naxışlarla bəzədilmiş həmin iş tam 16 ilə başa gəlir (təx.1 metr hündürlüyü – qalınlığı, 2 metrə qədər uzunluq olan daşdır). Ustalar işlərini bitirər-bitirməz Sultanın ən çox sevdiyi oğlu – kiçik oğlu 13 yaşında qəflətən vəfat edir. Sultan bu hadisədən çox mütəəssir olur və tərəddüdsüz həmin memarlıq nümunəsini – daş abidəni oğlunun məzarı üzərinə qoyulmasını bildirir. Həmin məzar Heratın Müsəllə kompleksindədir və abidə daş da illərin sənət nümunəsi kimi orada qorunub saxlanır. Ustalar ikinci belə abidə daş hazırlamağa başlayandan 9 il sonra Sultan Hüseyn Bayqara dünyasını dəyişir və qəbüstü daş abidə üsə hazır olmadığından belə bir daş onun məzarına qismət olmur¹. Görünür bu məktub həmin şahzadənin ölümünə həsr olunub. “Münşəat”dakı məktublardan biri, 56-cı məktub² haqqında: tarixdən məlumdur ki, Sultan Hüseynin böyük oğlu Bədiəz-Zaman atasından həmişə narazı olub. Hətta iş o yerə çatır ki, atasının adını tuğrasından³ atası Hüseyn Bayqaranın adını pozdurub. Məlumdur ki, o zamanlar dövlət pulları üzərində ölkə şahının adı olarmış. Nəvai bu hadisəyə çox üzülür, şahzadəyə etirazını bildirir, ona öyüd-nəsihət verir. Əhməd Yəsəvinin müridlərindən biri Hakim Atanın təbirincə desək, atanın qədir-qiymətini bilmək gərəkdir və bu məqam *Ədib Əhməd* Yügnəkinin bir şeirini nəsihət kimi örnək verir:

*Atadan xəta gəlsə, görmə xəta,
Səvab bil, xəta dəhi qılsa ata.
Atanın xətasını bilgil səvab,
Səni yüz bəladan qurtarar xuda⁴.*

¹ Ülvi, A. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri...). – Bakı, 2016, səh.178.

² Yenə orada, səh. 590

³ Yenə orada, səh.592

⁴ Yenə orada, səh.590

Daha sonra İbrahim Xəlil peyğəmbər ilə atası Azərin arasındakı münasibətdən bəhs edilir. İbrahim Xəlil atasına nəsihət edirmiş, bu zaman Xudadan səda gəlir ki, nəsihətini təzim və ehtiyatla et. Daha sonra Yaqub peyğəmbərlə oğlu Yusif peyğəmbərin, Nuh peyğəmbərlə oğlu Ham arasındakı münasibətlərdən bəhs edilir. Ata ilə oğul, oğul ilə ata arasında xaraktercə fərqlər ola bilər: Baysunqur Mirzə ilə oğlu Babur Mirzə, Uluğbəy Mirzə ilə oğlu Əbdullətif Mirzənin, Cahənşah Mirzə ilə oğlu Həsənəli və Pərbudağın münasibətləri müxtəlif əsərlərdən – tarixi mənbələrdən məlumdur. Beləcə, tarixi şəxsiyyətlərin ata-oğul münasibətlərindəki faciələri, bundan heç kimin fayda görmədiyini xatırladır. Bu məktublarda məzmunu əsasən nəsihət və məsləhət ruhundadır. Məktublarda müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin adları, onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ibratımız hadisə və ya hekayətlər də qələmə alınıb. Bu ruhda yazılmış məktublarda məqsədi göndərilən ünvandakı şəxsi doğruduzgün yola çağırışdır. Əlişir Nəvai “Münşəat”dakı məktublara əksəriyyətini Sultan Hüseyn Bayqaranın oğlu Bədiəz-Zamana ünvanlamışdır. Sultan Hüseyn Bayqaraya ünvanlanmış məktublarda xüsusi önəm daşıyır. Dost-qardaş sandığı Hüseyn Bayqaranın özü ilə, dövlət işləri ilə bağlı düşüncələrini məktublarda şəklində, həm də öyüd-nəsihət məzmununda yazmışdır. Ona olan sayğı və hörmətini də nəsrə yanaşı, poetik sözlərlə çatdırır. 76-cı məktubdan:

*Erur səltənət cisminə nuri ayn,
Müzəffər Hüseyn ibn Sultan Hüseyn¹.*

beht –

*Ol ki, şah qulluğunda məni özün şad et,
Xahişim bu ki, gahi məni həm yad et².*

daha sonra –

¹ Yenə orada, səh. 605

² Yenə orada, səh. 606

*Ey nəfs həvəsinə giriftar olan,
Şeytan işinə işini nəmudar olan,
Həm zühd ilə izzətinə səzavar olan
Həm fisk ilə aləm elinə xar olan¹.*

– rübaisi ilə başlayan 91-ci məktub şeytanın fənd-feilinə uymuş bir gəncə ünvanlanmışdır. Təhsil ardınca gələn bir gəncin sonralar yolunu azdığını görən böyük şair, el qəhrini çəkən bir dövlət xadimi Əlişir Nəvai onu rubaidə də qeyd etdiyi kimi ağır ittiham edir: “Sultanın mülkündə bunca illər tərbiyələndin, bu fəqirin bunca vaxt və səyini, əməyini və özünün illər uzununu olan riyazətini (çətinliyini) nəfsinin havasına və şeytanın feilinə qurban etdin. Və uluların öyüdnəsihətinə qulaq asmadın. Və Haqq Sübhani-Təalanın qarşısında tövbələr edib, əhd bağlar, and içib sonra onu pozub Tanrıdan qorxmadın. Hələ sözüünə, əhdinə və onun qəbuluna, andına etimad qalıbdır”. Yəni Allahın tövbə qarısı açıqdır. Müridinən haqq yoluna, düzgün yola düzəlməsi üçün bir çox örnəklər misal gətirir. Nəticədə isə əsəri belə bir rübai ilə tamamlayır:

*Ey qafil, qəflətdəki vücudun məğlub,
Məcmu yamanlıq nəzərində mərgub.
Vardın, dəhi gəlmədin bu erdi mətlub,
Yalanların icrə yox idi mündin xub².*

Əsərin son – 107-ci məktubu çox təsirlidir. Bu məktub “Ayzan min inşai Əlişir Nəvai ruxsəti həcc” (*Sultan Hüseyn Bayqaradan Həcc ziyarətinə getmək üçün izn məktubu*) sətirləri ilə başlayır:

*Nə vadi səb erur fəna səhrası,
Kim anda yox quzarqa bəla yarası,
Hərgiz çün enib gəlmədi nə faydası,
Kimdən kişi istaqay nişan ilkasi³.*

¹ Yəne orada, səh. 616

² Yəne orada, səh. 618

³ Yəne orada, səh. 628

“Bu xəstə bədənə ölüm zəfəranı pərdələr çəkmiş və yaşı iki si” ədədinə bərabər olmuş. Yəni altmış hesabı...” Son olaraq “Al-cavab” deyər rübai ilə tamamlanır:

*Tutaq ki, sən Kəbə sarı getsəydin,
Ol Məscidi-Aysafə təvaf etsəydin,
Bu xəstə könlünə Tanrının xatiri evubdur
Gər xatirini tutmaysa, nə edərsin?¹*

Nə ulu hikmət! Bu ziyarətə getmək olar, amma sənin nəfsin, sənin könlün, sənin uca Allah yanında əməlin düzgünmü? Bağışlanacaq mı? Əgər ziyarətin qəbul olmazsa, bəlkə ümidini, inamını qırmayasan, bəlkə heç getməyəsən. Əslində bunlar mesajdır. O mübarək yolu bu gün də su yoluna çevirənlərə mesajdır. Uca Allah hüzuruna baş əymək belə hünər, əməlisaleh olmaq tələb edir. “Münşəat”ın məzmununda görünən ədəbi hadisələrin və ya əsərlərin müəlliflərinə yazdığı məktublar da maraqlıdır. Şairin xarakterindəki ədalət və humanizmi, həm də müxtəlifönlü əməli fəaliyyətindəki demokratik və sülhpərvər prinsiplər məktublarında diqqəti cəlb edir. Ədəbi və ictimai taleyindən məlumdur ki, o, bütün fəaliyyəti boyu ölkənin və xalqın mənafeyini hər şeydən uca tutub. Əsərdə Nəvainin həyatına dair məlumatlar, bədii yaradıcılığına dair qeyd və düşüncələri, əxlaqi görüşləri ilə bağlı fikirlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, Novruz təbrikləri, siyasi məsləhətlər, sülh – barış müqavilələri və başqa məsələlərlə bağlı yazılarla da bu əsərdə tanış olmaq mümkündür. Böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan Sultan Hüseyn Bayqaraya, onun oğlu Bədiəz-Zamana və başqa tarixi şəxsiyyətlərə ünvanlandığı məktubları dövrün güzgüsü də adlandırma bilirik. “Münşəat”ın 1926-cı il Bakı nəşri² 89 məktubdan (Azərbaycan dilində 88 və farsca 1 məktub) ibarətdir (əsəri nəşrə Xalid Səid Xocayev hazırlamışdır). “Münşəat”ın

¹ Yenə orada, səh.629

² Nəvai, Ə. Münşəat. – Bakı, Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti nəşr, 1926, 52 s.

tədqiqatçısı özbək ədəbiyyatşünası Yusif Tursunovun ilkin qeydinə görə isə “Münşəatda” cəmi 55 məktub vardır¹. Tədqiqatçı 2001-ci ildə nəşr etdirdiyi “Münşəat” əsərinin tənqidi mətni² kitabının girişində əsərin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edən ön söz yazmışdır. Eyni zamanda, Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanasında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən söz açaraq qeyd edir ki, “Münşəat”ın bir əlyazmasında 60, digər bir əlyazma nüsxəsində 90-a qədər məktub vardır. “Münşəat” əsəri son olaraq Əlişir Nəvainin 10 cildlik “Seçilmiş əsərlər” kitabının 9-cu cildinin 548 – 629-cu səhifələrində təqdim olunub³. Burada əsər Müqəddimə və 107 hissədən (20 cildlikdə isə 103 hissədən) ibarətdir. Məktublارın sayının fərqli rəqəmlərlə verilmə səbəbi, əsərin müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xəttatlar tərəfindən yenilənməsi ilə izah edilə bilər. Tanınmış özbək alimi, professor Dilaram Salahinin qeyd etdiyi kimi, “Münşəat” kimi əsərlərin hər yeni redaksiyası yeni məlumatlarla zənginləşdirilib, yeni elmi qənaətlər ortaya qoyulub. Sonuncu 107 rəqəmi “Münşəat”ın Topqarı kitabxanasında Əlişir Nəvainin “Külliyatı”nın əlyazma nüsxələri əsasında müəyyən olmuşdu. Bütünlüklə, bu məktublارın məzmunu sosial-mənəvi, elmi və pədaqoji, ədəbi və fəlsəfi xarakterdədir. Onların məzmun baxımından müxtəlif xarakterli, rəngarəng mövzularda olduğu görünür. Dövlət idarəçiliyi haqqında dəyərli təklifləri, maraqlı fikirləri ilə müəllifin – Əlişir Nəvainin nə qədər müdrik və həssas dövlət xadimi olduğu ilk andaca diqqət mərkəzində dayanır.

“Münşəat” nəslrlə yazılsa da, poetik nümunələr əsərə bir ayrı poetik rəng, bir ayrı ruh qatır: əsərdə nəzmlə yazılmış yeddi yüz yeddi lirik misra var: (dörd nət (iki beytlik); əlli altı rübai; yetmiş doqquz məsnəvi (iki beytlik); üç şeir (iki misralıq); iki nəzm (iki misralıq); on səkkiz beyt; dörd qitə; iyirmi bir sətir

¹ Турсунов, Ю. “Муншаот” асаринин матний тадқиқи – Т.: 2016. 146 бет.

² Муншаот (Мактублар) / Изоҳли баён муаллифи: Ю.Турсунов. – Т.: Маънавият, 2001

³ Навоий, А. Муншаот // 10 жилдлик, 9-ж. – Т.: 2011. – бет. 548-629.

(4-lük); səksən yeddi sətir (2-lik); bir sətir (5-lik)). “Münşəat” əsərini Əlişir Nəvainin nəsr yaradıcılığına daxil etsək də, əsərlə tanışlıqda hər bir məktubda müxtəlif bədii təsvir və ifadə vasitələrindən: təşbeh, istiarə, mübaliğə, eyham, mürəkkəb bədii tərzli ifadələr və s. kimi üsullardan istifadə etmişdir. Bunlardan başqa, çox qiymətli hesab etdiyi məktubunda “Quran” ayələrindən, hədislərdən, rübai, beyt, məsnəvi, şeir parçalarından nümunələrlə məktublarını mənalı və dolğun təqdim edib. Əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin adlarına rast gəlirik. Onların həyatlarından öyüdverici və nəsihət anlamında örnəklər və s. bu qəbildən olan məsələlərin içərisində – Əmir Teymur, Mövlana Qiyasəddin Cəlali, Mövlana Mir Hüseyn Bavardi, Şeyx Məhəmməd Miraxur, Sultan Mahmud ağa, Xoca Fəxrəddin Bitikçi, ustad Behzad, Əmir Şeyxim Süheyli, Sultan Əbul-Qasım Babur Mirzə, Uluğbəy Mirzə, Cahanşah, Cahanşahın oğlu Həsənəli, Mir Zeynalabdin, Xoca Mahmud Təbrizi, Sultan Hüseyn Bayqara, Şah Qərib Mirzə və bu kimi dövrünün və əvvəlki illərdə yaşamış şəxslərin həyatlarından örnəklər vardır. Əlişir Nəvainin vəfatından sonra Hindistanda böyük türk imperiyası qurmuş Zahirəddin Məhəmməd Babur “Baburnamə”sində yazırdı: “Nəvai Mövlana Əbdürrəhman Camini təqlid edərək məktublarını da toplamışdır. Vəlhasil, hər kəs və hər iş üçün bir məktub yazmış isə onları toplamışdır”¹. Əlişir Nəvai böyük şair, dilçi, ədəbi məktəblər yaradıcısı olmaqla yanaşı, həm də görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. Yəni sözü eşidilən, sözü keçən şəxsiyyət olmuşdur. O, siyasi xadim olmaqla işindən irəli gələn məqsədlərlə bağlı şahzadələrlə və padşahlarla, dövrünün dövlət xadimləri ilə məktublaşmaları olmuşdu. Həm də bu məktublar milli və dövlət əhəmiyyəti daşdığından bir el ağsaqqalının tövsiyələri olub. Camiyə daim “ustadım”, “pirim” deməsi şərti ilə şairi təqlidçi yox, daim öyrənən, ustad yoluna sayğı ilə yanaşan bir şəxs kimi qeyd edə bilərik, həm də bu məktublar türkcə yazılıb. Beləliklə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, məktublaşmalar ta qədim dövrlərdən ənənəvi hal almışdır.

¹ Бобур, З.М. Бобурнома. – Тошкент, Юлдузча, 1989, - бет.154.

İnsanlar arasında vasitəçilik yaratmaqla başqa bir əvəzi olmayan əlaqə formasıdır. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində keçirilmiş I Bakı Türkoloji Qurultayına töhfə olaraq dahi Nizami Gəncəvinin, dahi Seyyid İmadəddin Nəsiminin, dahi Məhəmməd Süleymanoğlu Füzulinin əsərləri yox, dahi Əlişir Nəvainin əsərləri, həm də “Divan”ı, “Xəmsə”si yox, iki kiçik həcmli risaləsi – “Münşəat”¹ və “Vəqfiyyə”si² və bundan başqa “Nəvai (böyük türk şairi Mir Əlişir Nəvai)”³ adlı kitab nəşr edildi, dövrü mətbuatda əsərdən parçalar və haqqında məqalələr dərc olundu⁴.

Qurultayın birinci iclasından dərhal sonra Əlişir Nəvainin 500 illik yubiley təntənəsi keçirildi. Həmin günlərdə Əlişir Nəvai ilə bağlı nəşr olunmuş üç kitabdan biri də, az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, onun “Münşəat” əsəri idi (doğrusu, klassik əsərlərin oxunuşunda, yenidən nəşrində tərcüməçiyə ehtiyac olmur. Çünki əski əlifbada saitlər yazılmadığından, həmin əlyazmaları oxuyarkən ana dilindəki saitləri öz yerinə qoyursan və beləliklə, doğma dilindəki kimi oxunmasında və müasir nəşrində heç bir maneəçilik yaranmır). Səbəb isə çox sadədir; türk dilində rəsmi dövlət sənədlərinin, məktublarının “Münşəat” vasitəsilə yazılış qaydalarının təqdimatı və “Vəqfiyyə” ilə insanlığın uca məqamını – nəfsə qalib, xalqın-millətin, el-obanın qulluğunda can yangısı ilə dayanmaq, xidmət göstərmək, millətin var oluşunda onların təhsili, elmi üçün fədakarlıq göstərmək nümunələrini ibrət olaraq ortaya qoymaq. Bir sözlə, həyat dərsi, ibratəmiz insanlıq qayəsi. Birinci Türkoloji Qurultayın əsas məqsədi bu dəyərlər idi. Hələ qurultay materiallarından da əvvəl bu əsər haqqında Əliağa Həsənzadənin, Firudin bəy Köçərlinin məqalələrində rast gəlirik.

¹ Nəvai, Ə. Münşəat. – Bakı, Azərbaycan ədəb. cəmiyyəti nəş, 1926, 88 səh.

² Nəvai, Ə. Vəqfiyyə. – Bakı, Azərbaycan ədəb. cəmiyyəti nəş, 1926, 55 səh.

³ Böyük türk şairi Mir Əlişir Nəvai (məqalələr). – Bakı, Azərənşr, 1926, 107 səh

⁴ Nəvai, Ə. Münşəat. – “Kommunist”, 5 may 1948; Nəvai, Ə. Münşəat. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 mart 1940; Nəvai, Ə. Münşəat. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 13 avqust 1940; Nəvai, Ə. Münşəat. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 16 may 1948; Nəvai, Ə. - “Revolyusiyə və kultura”, 1940, №9, s.123.

İnqilabdan əvvəl, 1912-ci ildə Azərbaycan məktəblərində tədris vəsaiti kimi istifadə olunan “Ədəbiyyat məcmuəsi” kitabında Nəvainin əsərlərindən parçalar daxil edilmişdir ¹ və burada da “Münşəat”ın adına rast gəlirik. XX əsrin ortalarında Əli Nazim, Salmaz Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, akad.Səməd Vurğun, akad. Həmid Araslı, Qulamhüseyn Beqdeli, Məmmədəğa Sultanov, Saleh Qasimov, Ələkbər Ziyatay, Süleyman Rüstəm, daha sonrakı illərdə prof. Cənnət Nağıyeva², akad.İsa Həbibbəyli, akad.Möhsün Nağısoylu, akad. Nizami Cəfərov, akad.Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, prof.Ramiz Əskər, prof.Paşa Əlioğlu, prof.Ataəmi Mirzəyev, Akif Bağırov, Yaşar Qasımbəyli, prof.Tərlan Quliyev, prof.Elman Quliyev və başqa klassik irs tədqiqatçılarının Əlişir Nəvai ilə bağlı məqalələrində bu əsərin adı çəkilir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nadir əlyazmalar fondunda Əlişir Nəvainin “Münşəat” əsərinin əlyazma nüsxəsi qorunur. Əski əlifba ilə yazılmış əlyazmanın təfsiri³ belədir:

Tarixi: XVIII əsrə aiddir; Xətti: *nəstə'liq*

Əlyazma *medalyonlu qəhvəyi meşin cildə* tutulmuşdur.

Başlanır: - *vərəq 194b*; Bitir: - *vərəq247b*.

Ölçüsü: *13x19 sm*; Həcmi: - *52 vərəq*

Məzmunu: *Məktub şəklindədir*; Şifr: *M-45 / 2794 -V*.

“Münşəat” əsərinin Azərbaycan tədqiqatçıları ilə yanaşı, özbək alimlərinin də – Siyuma Gəniyeva⁴, Əziz Kayumov⁵, Yusif Tursunov⁶, İbrahim Haqqul⁷, Şuxrat Sirojiddinov⁸,

¹ Ülvi, A. Azərbaycan-özbək (çığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – B.:Qartal, 2008, səh. 134

² Nağıyeva, C. Azərbaycanda Nəvai. – Bakı, “Tural-Ə” NPMi. 2001. 264 s.

³ Əlyazmalar kataloqu. I cild (Mətn). - Bakı, Azərb. EA nəşr, 1963, səh.433

⁴ Gəniyeva, S. “Münşəat”da dövrünün bəzi ictimai-siyasi məsələləri (1975)

⁵ Қаюмов, А. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Т.: “Mumtoz so'z”, 2011. - 270 бет.

⁶ Турсунов, Ю. “Муншаот” асаринин матний тадкики (монография) – Т.: “MUMTOZ SO'Z”, 2016.

⁷ Хаққул, И. Навойга қайтиш: 2-лшеци. - Т.: Фан, 2011. – 200 б.

⁸ Сирожиддинов, Ш. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т: 2011. Б. 99.

Erqaş Oçilov¹, Dilnavoz Yusupova² və başqa bu kimi tanınmış nəvaişünas alimlərin elmi araşdırmaları vardır. Bunlarla yanaşı, Əlişir Nəvai dövrünə dair və Əlişir Nəvai qələminə mənsub məktubları öyrənən Pirimqul Qədirov, İbrahim Qafurovun və başqalarının tədqiqatlarında da qeyd olunur ki, Əlişir Nəvainin ömrünün ikinci yarısında müasirləri ilə çoxlu yazışmaları – məktubları olub.

Didaktik məzmun, təlimverici, öyüdverici, nəsihətverici, tərbiyə məqsədi daşıyan “Münşəat”ın özəlliyi ondadır ki, türk ədəbi dilində yazılmış ilk məktubat toplusudur.

II. “VƏQFIYYƏ” (*“Sənədlər” bölümündə təqdim edilən bu əsərdə Əlişir Nəvainin xeyriyyəçilik fəaliyyətindən – tıkdirdiyi vəqflərlərdən bəhs edilir*).

Əlişir Nəvai tarixi memuar səpkisində bir sıra əsərlər yazmışdır. Bu silsilədən “Vəqfiyyə” əsəri xüsusi önəm daşıyır. Mövzu və qayəsinə görə ibrətəməz məzmunla malik olan bu əsər, eyni zamanda, dövrün ictimai-iqtisadi mənzərəsini təsvir edən, dahi şairin tərcümeyi-halı haqqında, onun həyatı düşüncələri və dünyanı dərk anlamını aydınladan dəqiq mənbə – bədii sənəddir. Məlumdur ki, Əlişir Nəvai çox varlı, zəngin olub. Amma o bu var-dövlətini xəzinəyə yığıb saxlamayıb, xeyriyyəçilik işlərinə – dövlətinin və xalqının mənafeyinə, vacib və gərəkli olan məsələlərə xərcləyib. Müasirlərinin yazdığına görə, bir dəfə Əlişir Nəvai xüsusi vergi adı ilə 50 min “kepeki-dinar” (xan dinarı, qızıl pul) ödədi, hansı ki, o məbləğin Herat əhalisindən təcili toplanması əmr edilmişdi.

“Vəqfiyyə” saysız-hesabsız mal-mülk sahibi bir şəxsiyyətin xeyriyyəçilik işlərinə dair tarixi sənəd olmaqla yanaşı, eyni zamanda, bir şəxsin öz vicdanı, Allahı qarşısında hesabatıdır.

Əgər onun tıkdirdiyi, məktəbində dərs alan şəxslərin fəaliyyəti bəşəriyyət üçün faydalı olubsa, də bəşəriyyət

¹ Очиллов, Э. Алишер Навоий. Т., 2013. – Б. 68.

² Юсупова, Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Т.: Академнашр, 2013. 472 bet.

qarşısında hesabatıdır. Beləliklə, Əlişir Nəvai yalnız “Xəmsə”, “Divan” kimi abidə sayılacaq ədəbi-elmi əsərlərin yaradıcısı kimi deyil, həm də xeyriyyəçi kimi tarix səhifələrində əbədiyyət qazanmışdır. Bəri başdan qeyd edək ki, bütün mənbələrdə də göstərildiyi kimi, Əlişir Nəvai bir xeyriyyəçi kimi Sultan Hüseyn Bayqaradan daha çox şöhrət qazanmışdı: həm sağlığında, həm də sonrakı mənbələrdə yazılan fakt və rəqəmlərin təsdiqi bunları yazmağa haqq verir. “Vəqfiyyə”dən başqa da bir çox mənbələrdə onun xeyriyyəçilik işlərindən bəhs edilən faktlara rast gəlirik: məsələn, müasirlərindən Xandəmirin “Xülasətul-əxbar” və “Məkarimul-əxlaq”, Zeynəddin Vəsinin “Bədail-vaqəə”, sonralar “Həbibus-siyar”, “Baburnamə”, “Tarixi-Rəşidi”, “Tövheyi-Sami”, “Təzkiratuş-şüəra” və başqa bu kimi məşhur əsərlərdə Əlişir Nəvainin xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında yazılmışdır.

“Vəqfiyyə” əsəri 1481-ci ildə qələmə alınmışdır. Əsər nəsr nümunəsi olsa da, yeri gəldikcə şair təbi özünü saxlaya bilməyib – fikirlərinin bəzilərini şeir ilə, xüsusən rübai şəklində yazmışdır. Bununla da sanki özünü şeiriyət dünyasından heç zaman uzaqda tutmadığını, daima poeziya ilə nəfəs aldığını bəyan etmişdir. “Vəqfiyyə”də 69 nəzm (beyt); 57 şeir (2 misralıq); 16 rubai; 19 məsnəvi (2 misralıq); 2 nümunə (2+1 misralıq). Beləliklə, əsərdə cəmi 355 misra lirik parça vardır. Şair əsərin yazılma tarixini rübai şəklində belə təqdim edir:

*Yüz şükür ki, buq'alar mükəmməl oldu,
Vaqfi bu hududkim, mufassal bo'ldi.
Səkkiz yüz səksən altı tarix,
“Vəqfiyyə”si ol günkü, musaccal oldu¹.*

Yeri gəlmişkən, özbək nəvaişünas alimi İsrail Şəmsiməhəmmədov (İsroil Şamsimuhəmmədov) “Əlişir Nəvainin “Vəqfiyyə” əsəri ədəbi mənbə kimi” (“Alisher Navoiyning “Vaqfiya”

¹ 886-h - 1481-1482-m.

asari adabiy manba sifatida¹) mövzusunda¹ filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi yazaraq müdafiə etmişdir (1991, elmi rəhbəri, əməkdar elm xadimi, fil.e.d. Əziz Kayumov). Müəllif dissertasiya işinin “Vəqfiyyə”dəki şeirlər və şairin poetik yaradıcılığında onların yeri” adlı üçüncü bölməsində məhz həmin poetik nümunələrdən bəhs etmişdir. Bir neçə kəlmə əsərin məzmunu haqqında: “Vəqfiyyə” əsəri dövrün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim” (“Rəhimli və mərhəmətli Allahın adı ilə”) açılır, Həmd, nət və ölkə padşahı Sultan Hüseyn Bayqaraya mədhiyyə (11 beyt) ilə davam edir. *Həmd*: “Uca Rəbbim, bizim üçün başqa bir elm yoxdur, sən həqiqi elm və hikmət ağasısan”² duasının ardınca: “Əgər elm çində olsa belə, dalınca gedin”³. “Alimlər peyğəmbərlər qədər ümmətlidir”⁴, – nət olaraq ibrətamiz dua və hikmətlər yazır:

*Alim ki, bir zərrə elmdə məlum,
Və bu elm ilə Alim yüz min Günəş⁵...*

Nət: Allahın qüdrətlərini sadalayır – “insanın palçığını 40 gün öz qolumla yoğurdun” deyə yer üzünün əsrəfi sayılan insanı yaratdığını, sonra da Behiştədən Yerə endirilən İnsanın doğru yola yönəltmək üçün göndərdiyi kitablarını (səməvi), peyğəmbərləri və onların sahib olduqları güclərini, “Qurani-Kərim”in surə və ayələrindəki hikmətlərindən nümunələr gətirməklə Nəmrud, İsrail, İbrahim, Yunus, Davud, Süleyman, Məhəmməd və bir çox peyğəmbərləri *nət* edir. Onların Allahın iradəsi ilə qazandıqları ilahi hikmət və idrakları ilə xalqa, insanlara haqqı-ədalətin yolunu izləmələrini qeyd edir.

¹ İсроil Şəmsimuhəmmədov. “Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari adabiy manba sifatida” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent, 1991, elmi rəhbər: prof Əziz Kayumov (əlyazması hüququnda, müəllifin arxivində).

² Навоий, Алишер. Вақфия // 10-ж.ли, 9-ж. – Т.: 2011. – бет.632.

³ Yənə orada, səh.632.

⁴ Yənə orada, səh.632.

⁵ Yənə orada, səh.631.

Mədhiyyə: “Sultan Allahın yerdəki kölgəsidir”, “Səltənət qapısı möhtacların qıbləsidir”, “Bir saatlıq ədalət iki dünya savabına bərabərdir”, “Quş dilini bildiyinə görə bütün mələklər Süleyman peyğəmbərin qulluğunda olduğu kimi, Sultan Hüseyn Bayqara da nəhəng mələklərin sultanıdır”¹ və s. bu kimi yazdığı hikmətamiz fikirlərə söykənən mədhiyyələrlə Sultan Hüseyn Bayqaraya xeyli səhifə ayırır. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, şair Sultan Hüseynə həm gördüyü, həm də görmək istədiyi arzu və diləklərini mədhiyyələr vasitəsilə çatdırır. “Vəqfiyyə” Əlişir Nəvai və Hüseyn Bayqara münasibətlərinin daha yaxından öyrənilməsi üçün də maraqlı və etibarlı mənbədir.

Sultan Hüseyn Bayqara Əmir Əlişir Nəvaiyə “Həzrət Sultanın ən yaxın adamı” adını vermişdi. Ona görə də Əlişir Nəvai dövlətin bir çox işlərinə müdaxilə edə bilirdi. Bu da o deməkdir ki, Əlişir Nəvai fikrində şəhərin – doğma Heratının, dövlətinin quruculuğu üçün nəzərdə tutduğu işləri, öz vəsaiti hesabına olsa da, asanlıqla rəsmiləşdirib həyata keçirə bilirdi. “Vəqfiyyə” əsərinin məna dəyərini dərk üçün şərti olaraq üç hissədə təhlilə cəlb etdik:

1. Əlişir Nəvainin Uca Allahın qüdrətini, haqq-ədalət mizanının Onun tərəfindən həmişə izlənildiyini, bir sözlə, dinə, haqqa itaət olaraq dünya hikmətlərini, daim elminin sirlərini öyrənməyə dair tövsiyələrini;

2. Əlişir Nəvainin Sultan Hüseyn Bayqara sarayında dövlət xadimi olaraq xidmətlərini;

3. Əlişir Nəvainin xeyriyyəçilik işləri, xeyirxahlıqla tikdirdiyi mülk və məkanlar, vəqf sahəsindəki iş-idarə üsulu, tikdirdiyi müklərdə xidmətə yarayacaq inventar-əşyalar, orada çalışan insanlara təyin etdiyi maaşlar, sənədlərin hüquqi tərtib qaydaları;

Mədhiyyədən sonrakı bölmədə xeyriyyəçilik missiyasından bəhs edilən məsələlər, onların şərh, izahı konkret siyahılarla təqdim edilir.

¹ Yenə orada, səh.637-639.

Əlişir Nəvai tikdirdiyi “İxlasıyyə” mədrəsəsi haqqında geniş məlumat (təfərrüatı ilə) yazandan sonra bir məsələyə toxunur. Müqəddimə hissəsindəki ilahi duyğu və nəsihətlərdən sonra diqqəti çəkən həmin məsələni də nisbətən açıq vermək istədik. O, yazır: “ həyat gülşənimin baharı xəzana yetişdi və gülşənimdə açılan gənclik gülləri tökülməyə başladı. ... iki arzusun qönçəsi könlümün pərdəsindən açılmadı və iki muradımın qönçəsindən uzağam, düyünü can gülşənimdə açılmadı”¹. Bu arzularımdan biri islamın beş şərtinə əməl etməkdir. Onlardan (birincisi – A.Ü.) Tövhid (Kəlimeyi-şəhadət, ona da şükür ki, buna əliflə canım arasında nəqş etmişəm), ikinci salavatım namazımdır, üçüncüsü otuz günün ruzisidir, dördüncüsü zəkat verməkdir – bunları yerinə yetirmişəm. Beşincisi isə Həccə getməkdir. Hər bir müsəlmanın Həcc ziyarətində olması gözəl olardı (imkan olursa). Belə bir mübarək səfər üçün Əlişir Nəvai Sultandan izn alsa da, onun səhhəti imkan verməmişdir ki, bu arzusunu gerçəkləşdirsin (qönçəsi açılmayan arzusunun biri bu olmuşdur). İslamın beş şərtinin birinin olmaması, bir əldəki beş barmaqdan birinin olmaması kimidir². İkinci qönçəsi açılmayan arzusu isə “ol həzrəti (Sultan Hüseyn Bayqara nəzərdə tutulur – A.Ü.) vəsf edəcək əsərləri yazıb bitirmədiyinə³ heyfilsənir. **Bu müqəddimələrdən və öz arzu-muradlarını yerinə yetirib-yetirmədiyini bəyan edəndən sonra qurduğu Vəqfindəki “Məhdudət” (yəni daha konkret məsələlər – konkret bölgülər) bölməsi gəlir. Burada vəqfdə olan bütün əmlak və onları idarə edən şəxslər haqqında dəqiq məlumatlar verilir. Həmin işlərin təqdimini isə növbəti üç bölmədə yazır:**

1. *“Vəzifə sahibləri və ya ştat cədvəli” (“Ərbabi vazoyif”)*
(birbaşa faktlar təqdim edilir - A.Ü.):

¹ Yenə orada, səh.653.

² Yenə orada, səh.653.

³ Yenə orada, səh.654.

- iki müdərris (hər birinin illik maaşı nəqd olaraq min iki yüz altun), iyirmi dörd çəki ağırlığında arpa, buğda;

- hər sinifdə on bir nəfər olmaqla 22 tələbədən: yüksək dərəcəli altı tələbənin hər birinə aylıq nəqd olaraq iyirmi dörd altun, ildə beş çəki ağırlığında buğda, orta dərəcəli səkkiz tələbənin hər birinə aylıq nəqd olaraq on altı altun, ildə dörd çəki ağırlığında buğda, kiçik dərəcəli səkkiz tələbənin hər birinə aylıq nəqd olaraq on iki altun, ildə üç çəki ağırlığında buğda verilir;

- Daha sonra altı xoşavazlı hafizə illik nəqd olaraq beş yüz altun, ildə on çəki ağırlığında buğda (iki dəfə olmaqla);

- Vəkilə, hüquqşünasın hər birinə illik nəqd olaraq yüz səksən altun, on çəki ağırlığında buğda;

- Şeyxin hər birinə illik nəqd olaraq min altun, ildə on çəki ağırlığında (iki dəfə olmaqla); vaizin hər birinə illik nəqd olaraq beş yüz altun, ildə on çəki ağırlığında buğda;

- imam, məsciddəki xətib və məktəbdə çalışanların hər birinə illik nəqd olaraq 280 altun, ildə on çəki ağırlığında buğda;

- "Quran" qıraətçisinə illik nəqd olaraq yüz altun, ildə beş çəki ağırlığında buğda;

- Və s. başqa əməkdaşlara - vəzifə daşıyıcılarına (əsərdə hamısı bir-bir qeyd olunmuşdur) verilən əmək haqları;

2. *"İşçilərə verilən əmək haqqı"* ("*ravotib*") - ramazan ayında hər gecə on beş batman buğda, beş batman meyvədən təzə çəkilmiş otuz tabaq (ləyən) əsl şərbət, ən zəruri ehtiyaclar, Ramazan bayramı üçün yüz batman bayram çörəyi, əlli batman halva, Qurban bayramından əvvəlki gün məscid və mədrəsələrdə fəqir-füqarəyə paylamaq, ikinci gün iyirmi batman ət ilə iyirmi batman buğdanı birlikdə bişirib əlli batman çörəklə birlikdə paylamaq. Bu mübarək günlərdə hər gün insanlara yemək paylamaq, Rəcəb ayında insanları ərzaqla təmin etmək (yənə də rəqəmlərlə ifadə edilir) və s. yazılıb.

3. *"Əhval, vəziyyət"* ("*Şərait*") - əvvəlki şərt odur ki, hər il yüz ədəd kürk, yüz ədəd yundan üst geyimi, yüz ədəd baş geyimi (papaq), yüz ədəd ayaqqabı, yüz ədəd köynək, yüz ədəd alt

paltarı və sair vacib olan geyimlər, müxtəlif ərzaq məscid və mədrəsələrdə, camilərdə paylanırdı, verilirdi.

“Vəqfiyyə”də bütün bunlar fakt və rəqəmlərlə, müxtəlif hadisə və vəzifələrlə əlaqədar verilən, mütəmadi və mövsümi paylanılan xeyriyyə niyyətli ruzi və əşyaların adları yazılıb. Əslində bu siyahılara diqqətlə nəzər salanda Əlişir Nəvai dövrünün iqtisadi vəziyyətini bilməklə yanaşı, insanların yaşam tələbatlarını, dövrün əsas ərzaq məhsulları haqda bilgi əldə edirik. Aradan 580 il zaman ötüb, yenə də əsas qida məhsulları, geyim-gecim və maaş cədvəlləri eynidir (sadəcə o zaman qızıl-altun olub, indi isə kağızdandır, bu isə bir ayrı yazı mövzudur). Əlişir Nəvainin ictimai-siyasi həyatının ən fəal tarixləri 1469-1481-ci illəri əhatə edir. Məlumdur ki, Hüseyn Bayqara şahlıq taxtına çıxan kimi uşaqlıq dostu Əlişir Nəvaini paytaxta dəvət edir: möhürdarlıq (1469), baş vəzir (1472) və Astrabad hakimliyi (1487) vəzifələrini ona tapşırır. Bu məlumat da dəqiq mənbə olaraq “Vəqfiyyə”də yazılmışdır. Bütün vəzifələrində şair böyük nüfuz və hörmət qazanmışdır: xeyirxah və xeyriyyəçilik əməlləri ilə, yenilikçi ruhu ilə xalqın həyat tərzinin yaxşılaşmasında böyük rolu olmuşdur. Gördüyü işlərinin bir qismi ilə “Vəqfiyyə”də tanış oluruq. Ona görə “bir qismi” yazırıq ki, əsər yazıldığı tarixdə müəllifin – Əlişir Nəvainin 40 yaşı vardı, ondan sonra yaşadığı ömrünün qalan 20 ilində o, çox-çox işlərə imza atmışdı. Onun sonrakı xeyriyyəçilik işləri ilə tarixi şəxsiyyətlərin (dövrünün Hüseyn Bayqara, Xandəmir, Vasifi, Mirxond, Babur kimi tarixçi və dövlət xadimlərinin əsərlərində) və özünün ayrı-ayrı əsərlərində tanış oluruq. Qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərində öz xarakteri görünür. Bir çox yaradıcılıq nümunələrində onun dünya malında nəfsi olmadığı mesajı ilə rastlaşmaq mümkündür. “Sultan Hüseyn Bayqara sarayının baş vəziri vəzifəsindən nəinki maaş almırmış, hətta hər ay öz şəxsi gəlirindən saray xəzinəsinə vəsait köçürürmüş”¹. Əlişir Nəvai sadəcə xalqın dolanışığı üçün kənd təsərrüfatı sahəsinə diqqət göstərərək uğurlu nəticələr

¹ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома – Т.: Юлдузча, 1989. - бет.172

əldə etmişdir. Hesablamalara görə, Əlişir Nəvainin gündəlik gəliri təxminən 18 min Şahrux dinarı imiş (Şahrux Əmir Teymurun dördüncü oğlu olub. Hökmdarlıq etdiyi Xorasanda kəsilən pullar onun adı şərəfinə olub). Əmir Əlişir Nəvai bu gəlirlərin çox hissəsini xalq, dövlət naminə yaxşı əməllərə, xeyirxah niyyətlərə sərf edərmiş.

1481-ci ildən Əlişir Nəvai sufi görüşlərinin təsiri ilə dünya malına üz çevirərək xeyriyyəçilik missiyasına başlayıb, bunu həyatının amalı bilərək vəqf mülkünün təməlini yaradıb. “Vəqf” ərəb sözü olub “bir yerdə durmaq”, “bir şeyə bağlı olmaq” deməkdir. İslam hüququnda “vəqf” terminimi hər hansı bir mülki, əkin və torpaq sahəsini Allah yolunda sərf etmək” (Allah yolunda bağışlamaq, övladlarına, nəsil-dən-nəslə, hər hansı məscidə, saraya məxsus etmək) deməkdir¹. Vəqf mülklərindən əldə edilən gəlirin əksəriyyəti təhsil müəssisələrinin, mehmanxanaların və dərvişlərin, qələndərlərin, kasıb-kusubların, yetim-yesirlərin ehtiyaclarını ödəməyə, digər qismi isə elm və ədəbiyyatın inkişafı üçün sərf edilib. “Vəqfiyyə”də qeyd edilir ki, bayram və xalqın qeyd etdiyi bəzi xüsusi günlərdə Əlişir Nəvainin tapşırığı ilə əhaliyə taxıl və bəzi başqa ərzaqlar paylanardı. İlin qış fəslinin dörd ayında isə bütün kasıblara yemək və geyim (ayaqqabı, qalın xalat, baş örtüyü, isti geyimlər və s.) verilərdi.

Əlişir Nəvai yalnız doğma Heratda deyil, cəmi Xorasan ərazisində mədrəsələr, məscidlər, xanəqahlar (sufilərin toplandığı yer, şeyx və dərvişlərin zikr etdikləri yer) və s. xeyriyyə binaları tikdirmiş və ya bəzən də tarixi tikililəri təmir etdirmişdi. Əlişir Nəvainin birbaşa maliyyə və mənəvi dəstəyi ilə onlarla alim elmi fəaliyyətə cəlb edilmiş, tarixi əsərlərin yazılmasına vəsilə olmuşdur, sənətkarlıq işlərinə və bu sahənin ustalarına xüsusi diqqət yetirmişdir. Herat şəhərində Əlişir Nəvainin şəxsi təşəbbüsü və maliyyə vəsaiti ilə, günümüzə qədər

¹ Tahirə Nurəliyeva. “Səhifeyi-kamilə” əsərinin vəqf olunmuş nüsxələri. – Bakı, Hikmət (İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyi yanında Mədəniyyət Mərkəzinin dərgisi) № 15, 2009, səh.82-86.

gəlib çatan “İxlasıyyə”, “Xilasıyyə”, “Şəfaiyyə”, “Nizamiyyə”, “Camaatxana”, “Ziyarətgah” kimi bir neçə mədrəsə və imarətlər tikdirmişdir ki, burada tanınmış alimlər tələbələrə dərs öyrədirdi və elmi tədqiqatlarla məşğul olurdular. Bu dövrdə riyaziyyat, astronomiya elmi, tarix, həndəsə, məntiq, fiqh, islam tarixi və digər sahələrə aid xeyli əsərlər yazıldı. Bütün bunlar millətinin – xalqının elm-irfan sahibi olması, dünya elmində mütərəqqi yer qazanmasına və beləliklə, elm, sənət əhlinə hamilik Əlişir Nəvai fenomeninin bir başqa yönüdür. Əlişir Nəvai “Vəqfiyyə”də yazır: “Bütün yer üzü və yer üzündəki cəmi olanlar, dənizlər və orada olan cəmi ruzi-nemətlər, bütün məmləkətlər və orada mövcud olan şeylər, ən yaxşı şeylər insan üçün, onun səadəti üçün yaradılıb, onlar cəmi insana xidmət göstərmək üçündür”.

“*Marğani sarayı*” – “Vəqfiyyə”də də yazıldığı kimi, 1476-77-ci illərdə Hüseyn Bayqara Əlişir Nəvaiyə saray və bağ-bağatlı həyat tikdirmək üçün Heratın şimalında – Qazürgah dağının ətəyində yerləşən ərazidə 30 hektar torpaq sahəsi vermişdi¹. Əlişir Nəvai həmin yerdə möhtəşəm bir bağ (Qazürgah xiyabanı) saldırmış və özünün də yaşadığı möhtəşəm mülkü tikdirmişdi.

“O yerin havası ruhumuza cənnət havasının nişanını verirdi və küləyi həyat yaşantısının gözəl yelinə nümunə idi. O dağın cənubunda Novruz çayı vardı ki, şır-şır sədası qulaqlarda abihəyat musiqisi kimi səslənirdi və cənubundakı İncil suyu kimi “eynən Salsabil çeşməsinə xatırladan” təbiətin məlhəmidir”². Bu məsələni “Vəqfiyyə”dən öyrənirik. Müasiri Xandəmirin yazdığına görə, bu mülk və bağ-bağat o qədər gözəl tikilmişdi ki, adı “Marğani köşkü” (“Marğani sarayı”) qoyuldu.

Haşiyə: Məzari-Şərif şəhərində tikdirdiyi “Məzari-Şərif Camisi” tarixi sənət əsəri kimi indi də ziyarətçilərin sevdiyi, turistlərin möcüzəvi sənət abidəsi kimi ziyarət etdikləri məkanlardan biridir. Təbriz tarixi memarlıq nümunəsi olan bu tarixi abidənin gözəlliyi əsrlərdir ki, hər kəsi heyran edir. İnsan

¹ Навоий, А. Вақфия // . 10-жли, 9-ж. – Т., 2011. – бет.650.

² Yenə orada, səh.650.

zəkası, təfəkkürü, fitrəti nəyə qadirmış, ilahi! Bu qədər də sehr olarmı?! Allah öz bəndəsini nə qədər sevirmiş ki, ona belə qurub-yaratmaq eşqi, qüdrəti verib. Əslində bu caminin maraqlı tikilmə tarixi var. 2016-cı ildə Həzrət Nəvai eşqinə toplanmış beynəlxalq elmi konfransda iştirak etmək üçün Əfqanıstanda olarkən orada müdrik əfqan alimi, nəvaişünas, 93 yaşlı ağsaqqal Məhəmməd Yakup Vahidi ilə tanış oldum, Onun söylədiyi maraqlı hekayəti “Altı gün Əfqanıstanda: səfər təəssüratları” (hərçənd bu gün Əfqanıstana getmək ölüm ayağına getmək qədər riskli olsa da) və bu tədqiqat silsiləsindən olan “Nəzmul-cəvahir” əsəri haqqındakı yazımızda vermişik¹.

“Vəqfiyyə” əsərində bütünlüklə vəqf yerləri, onların miqdarı – sayı, onlardan istifadə qaydaları, vəqf mülkü və məbləği əvəzində tikdirdiyi bina və inşaatlar, o cümlədən mədrəsə və xanəqahların istifadə məqsədləri haqqında məlumatlar verilir. Bu dövrdə Herat kifayət qədər gücləndi; iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, xalqın həyatı yaxşılaşdı, mədəniyyət sahəsi yeni inkişaf xətti ilə yüksəldi, nəfis sənət nümunələri yaradıldı. “Vəqfiyyə”də qeyd edildiyi kimi, bir neçə mədrəsə, xəstəxana (daruş-şəfa), xanəqahlar tikildi, su kanalları çəkildi. Böyük Əmirin – Əlişir Nəvainin kitabxanasında 70-dən artıq xəttat və sənətkar əlyazmaların üzünü köçürdü. Əlyazmalar illüstrasiyalarla bəzədildi. Onun qurduğu kitabxana dillərə dastan oldu, sorağı dörd bir yana yayıldı. Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərini, xüsusən “Xəmsə”sini dəfələrlə qızıl suyu ilə xəttatlara yazdırdı. Həmin əlyazmalar içərisində biri tarixi abidə kimi çox əzizdir. Bu əlyazmada Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sini yazdırıb, sonra hər beytinin ətrafında dairəvi şəkildə öz “Xəmsə”sini qızıl suyu ilə xəttatlara yazdırmışdı. Nəvainin Nizami yaradıcılığına olan məhəbbətinə valeh olan rus şairi Nikolay Tixonov, eyni zamanda, bu əlyazmanın nəfisliyinə də heyranlığını bildirmişdir: “Nəvai şir idi, şirin həndəvərində

¹ A.Ülvi. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar). - Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. – səh. 270-271.

dolanırdı və şir ilə mübarizədə salamat qalmışdı. Çünki Nəvai Nizaminin rəqibi yox, müttəfiqi idi”¹.

Keyriyyəçi kimi tanınan bu böyük insanın eyni zamanda, maarifpərvərliyin təbliğində və təşkilində olan misilsiz xidmətləri tarixin səhifələrində günümüze gəlib çatıb. “Vəqfiyyə”də verilən qeydlərə görə, o dövrdə mədrəsələrdə müdərrişlər elmi səviyyəsinə görə fərqli mövqelərə sahib idilər. Məsələn, müdərriş Cəmaləddin Ətaullah, mütəəvvüf Mir Kəmaləddin Hüseyn, fəqih və ilahiyatçı Əmir İxtiyariddin Həsəni, vaiz Mövlana Əmir Muhiniddin, məşhur təfsirçi və vaiz Hüseyn Vaiz Kaşifi kimi dövrünün tanınmış adamlarının maddi və mənəvi dəstəkçisi olmuşdur.

Tez-tez şeir məclisləri, elm və sənət əhlini dəvət edərək maarifləndirici söhbətlər təşkil edər, gənc istedadların təlim-təربiyəsinə, ustad məktəblərindən keçmələrinə, sonra da tanınmasına, məşhurlaşmasına şərait yaradırdı. Mədrəsələri, xəstəxanaları avadanlıqlarla təchiz etmiş, təmir işləri üçün vəqf yerləri ayırmışdı. O, müdərrişlərə hər il iki yüz altun maaş ayırmışdır, hətta imkan olduqca əlavə məbləğ də ödəyirdi. Təbiblər və başqa iş sahiblərinə də maaşlar verir, hətta onlar geyim-kecimlə təmin olunurdular. Tələbələrin kitablarla təmin olunmasına Əlişir Nəvai şəxsən özü nəzarət edirmiş. Şair bu gənclərlə görüşlərin təşkilinə ayrıca diqqət yetirmiş. Tələbələrini iki qrupa bölərək, hər qrupda 11 nəfər olmaqla onlara əsl elm öyrədilirdi. Onlara xərclik də verirdi, hətta əlaçı tələbələrə hər ay 24 altun və ilbaşında beş qat artıq donluq ayırmışdı (bu haqda ayrıntılarla yuxarıda yazmışıq).

“Vəqfiyyə”də də yazıldığı kimi, “İxlasıyyə” mədrəsəsinin (“və günbəzinə “Darul-hafiz”² (“Qurani-Kərim” oxunan ev) deyildi) şərq və qərb otaqlarında iki müdərriş – biri fiqh, digəri hədislərlə bağlı dərslər verirdi. Hər dərs zamanı sinifdə olan on bir tələbə bu

¹ A.Ülvi. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri / dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər. - Bakı, 2008. səh.62.

²Yenə orada, səh. 61.

vəzifələri yerinə yetirərək mədrəsə təhsillərini tamamlayardılar. Bu mədrəsəyə – “İxlasıyyə” adı verilmişdi), “Xilasıyyə” xanəgahı, “Şəfaiyyə” adlanan tibbi mədrəsə və şəfəxana, “Camaatxana” və “Ziyarətgah” malikanələri – bütün bunların hamısı şairin vəsaiti hesabına tikilmişdi. Bu malikanələrdə hər gün kasıb və məzlumlara yemək verilirdi. Eyni zamanda, hər il bütün kasıb-kusublara bir dəfə geyim-kecim və xeyriyyə adı ilə ehsan paylanırdı. Bunlardan başqa, Nişapurda Əlişir Nəvai şəxsi vəsaiti ilə Fəridəddin Əttarın, Camda Qasım Ənvarın qəbrüstü məqbərə və yeni xanəgahlar tikilmişdi. Həmin xanəgahlar da xeyir-ehsan evi kimi xalqın xidmətində idi. Tarixçi Xandəmirin “Məkarimul-əxlaq” əsərindən bəzi qeydlər: Əlişir Nəvai Məşhəd şəhərində, Gövhərsədbəyim mədrəsəsində təhsil aldığı dövrdə yerli əhalinin suya ehtiyacı olduğunu görmüşdü. Ona görə sonralar şair bu məsələni də həll etmişdi: Uzaq dağ döşündən qaynayan şəfaverici suyu – böyük bir çeşməni yeni çəkdiyi 80 km uzunluğunda arx vasitəsilə Məşhəd əhalisinin hüzuruna gətirmişdi, onların su tələbatını həll etmişdi (halbuki bir çox hökmdarlar əhalini su ilə təmin edəcək belə bir layihəni gerçəkləşdirə bilməmişdilər). Yenə Məşhəddə İmam Rza bağında “Quran”qıraətçiləri və hafizlər üçün böyük “Darul-hafiz” tikirdi. Onu qızıl və qiymətli daşlarla naxışlatdı. Yanında möhtəşəm və dəbdəbəli eyvan da – kasıb və yetimlərin yerləşəcəyi – daldalanacağı bir yer tikdirmişdi”¹. Əsərdə Nəvainin tikdiyi karvansaraylar (mehmanxanalar), hovuzlar, körpülər, hamamlar – hamısı bir-bir qeyd edilir: 52 karvansaray (mehmanxana), 30-a yaxın hovuz, 20-dən artıq körpü, 9 hamam və s. haqqında da məlumatlar verilir.

Əlişir Nəvainin inşa etdiyi bina və tikililər haqqında həm öz dövrünün, həm də sonrakı illərdə yazılmış kitablarda dəqiq rəqəmlər yazılmayıb. Məsələn, “Dövlətşah on iki tikilisi haqqında yazsa da, Xandəmir yüzdən yuxarı xeyriyyə binası və inşaatlar, o cümlədən hovuz və körpülər, Fəxri Herati “Əmir Əlişir 370

¹ Сирожиддинов, Ш. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: 2011. 326 б.

xeyriyyə binası tikdirmişdi”¹, – deyə ümumi say göstərir, Sam Mirzə bu saylara dəqiqlik gətirməyərək ümumi rəqəmlə 379-a yaxın xeyriyyə tikilisindən yazıb”². Nəvaişünas Şöhrət Siracəddinov (Shuhrat Sirojiddinov; Шухрат Сирожиддинов) “Əlişir Nəvai yaradıcılığının mənbələrdə müqayisəli-tipoloji, tekstoloji təhlili” monoqrafiyasının “Xeyriyyə işləri”³ və “Mal-mülkü” bölmələrində⁴ bütün mənbələrə istinadən bu rəqəmləri təhlil süzgəcindən keçirmiş, müxtəlif mənbələrə istinadən müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Əlişir Nəvainin tikdirdiyi bəzi körpülərin tikintisinə çox bahalı mərmər daşlar sərf edilmişdi. Hovuzların tikintisinə onlarla memarlar cəlb edilmişdi. *Körpülər* – Əlişir Nəvai çox sayda körpülər tikdirmişdi. Xandəmir “Makaimul-əxlaq” əsərində onlardan 16-nın adını yazmışdır: Sepulak, Tulki, Səki Salman, Çıxıldoxtəran, Tərnab, Qələndəran, Qazbanan, Bəyxoca, Xeyrabad, Curcanan, Kuşanj Tır (mərmərdən), Nəhri-ərəb, Çaxçaron, Turuk və b. *Xanəgahlar* – Əlişir Nəvai həmçinin xeyli sayda xanəgahlar tikdirmişdi, onlardan 10-nun adı bu gün də məşhurdur. “Xilasiyyə” camaatxanası, Ziyarətgah məqbərəsi, Xoca Abdulla Ənsari, Fəridəddin Əttar (İranın şimal-şərqində yerləşən Nişapur şəhərində təsəvvüf ustadı Fəridəddin Əttarın qəbri üstündə Əlişir Nəvai öz memarlıq dizaynı ilə türbə tikdirmişdi), Məhəmməd Tabodqani, Qasım Ənvar, Əmir Əbdülvahid ibn Müsəllam, Əbdürrəhman Caminin məzarları üstündə tikdirdiyi məqbərələr də bu sıradandır. Məsələn, Xoca Abdulla Ənsari məqbərəsi çox gözəl, abad, sərin havalı, xoş mənzərəli idi. Arxlardan təmiz – saf sular axardı. Hər zaman ziyarətçilər üçün müxtəlif təamlar verilərdi (şükürlər olsun ki, gedib Xoca Abdulla Ənsari məqbərəsini ziyarət etmişəm – A.Ü.). *Hamamlar* – xeyli sayda hamamlar tikdirmişdi. Xandəmir “Makarimul-

¹ Yenə orada, səh.79.

² Yenə orada, səh. 79.

³ Yenə orada, səh.78.

⁴ Yenə orada, səh.81.

əxlaq” əsərində onlardan 9-nun adını yazmışdır: “Şəfaiyyə”nin yanında hamam, “Ziyarətqah” hamamı, “Dəryayi Zəng” hamamı, “Təvaçi” (“Tuvurçi”) hamamı, “Çıxıldoxtəran” hamamı, “Pəncdeh” hamamı, “Feyzabad” hamamı, “Sədabad” hamamı. *Hovuzlar* – müxtəlif mənbələrdə Nəvainin tikdirdiyi – qazdırdığı çoxlu hovuz haqqında məlumat verilib. Xandəmir “Makarimul-əxlaq” əsərində onlardan 19-u haqqında məlumat yazır. “Balıqlar üçün olan hovuz”u da o sırada hesablasaq, mənbələrdə 20-si haqqında yazılıb. “*Ünsiyyə*” – Əlişir Nəvainin Heratda tikdirdiyi binadır. Bu binada şairin özü yaşayırmış və burada zəngin bir kitabxana təşkil etmişdi. Kitabxanadan dövrünün bir çox elm adamları da istifadə edərmişlər. “*İxlasıyyə*” – 1500-cü (h.906) ildə İncil arxının yanında tikdirdiyi həşəmətli mədrəsə. Onun bütün təminatını Əlişir Nəvainin qurduğu vəqf ödəyirdi. Orada Əmir Burhanəddin Ətaullah Nişapuri, Qazi İxtiyariddin Həsən Turbəti, Əmir Murtəza, Mövlana Fəsuhiiddin, Məhəmməd Nizami kimi öz dövrünün tanınmış alimləri tələbələrə dərs verərdi. Müxtəlif məmləkətlərdən gələn tələbələr təhsil alıb, elm öyrənəndən sonra öz vətənlərinə ziyalı mütəxəssislər kimi qayıdardılar. “Vəqfiyyə” əsərində özünün tikdirdiyi “İxlasıyyə” mədrəsəsi adlı vəqfini, o cümlədən “Ərbabi-vazoyif” – “Vəzifə sahibləri və ya ştat cədvəli” haqqında ayrı-ayrı açıqlamalar yazır. Əsərin bu bölməsində mədrəsə işçilərinin sayı, onların hər birinin vəzifələri və aldıkları əməkhaqqı açıqlanır.

“*Xilasıyyə*”(Xalosiya) – “Vəqfiyyə”dən öyrənirik ki, Əlişir Nəvai “İxlasıyyə” mədrəsəsinin qarşısında – həyətinde sufilər üçün “Xilasıyyə” xanəqahı da tikdirmişdi. Xandəmir “Makarimul-əxlaq” əsərində yazır ki, o “çox gözəl və görkəmli bir imarətdir”. Burada dövrün məşhur alimləri – Əmir Ələddin Əsili, Əmir Sədrəddin İbrahim Məşhədi, Xoca İmadəddin Əbdüləziz Əbhari tələbələrə dərs verirdilər (Əlişir Nəvai çox sayda ziyalılara – alimlərə, rəssamlara qayğı göstərmiş, bir neçə alimə ev və bağ hədiyyə etmişdi). İmarətin üstü günbəz şəklində qurulmuşdur, ətrafda yaşayan əhali gəlib burada rahatca cümə namazı qılır, adi

günlərdə isə şəriətə dair söhbətləri dinləyirdi. “O bu xanəgahda hər gün mindən artıq kasıb-kusuba süfrə açıdırıb, ləziz təamlar ilə onları doydurarmış. Hər il möhtaclara iki minə yaxın kürk, ayaqqabı, qalın üst geyimi, baş örtüyü, papaq və s. geyim-kecim əşyaları paylanırdı”¹. “İxlasıyyə” mədrəsəsi ilə “Xilasıyyə” xanəgahına iyirmi il içində dünyanın hər tərəfindən minlərlə tələbə gəlib, bu fürsətdən yararlanaraq müxtəlif elm və sənət təhsili alıb, uğurlu xeyir-dua ilə öz vətənlərinə dönmüşdülər. Bu gənclərin çoxu Herat şəhərində müdərrişlik mənsəbinə yiyələnmişdi. Belə təhsil ardınca gedənlər arasında Azərbaycan torpağından da çox gənclər olmuşdur. Bu gənclər, yaradıcı gənclərin bir neçəsi haqqında Əlişir Nəvai “Məcalisun-nəfais” əsərində yazmışdır (bu məsələyə “Məcalisun-nəfais” haqqındakı tədqiqatımızda geniş yer ayırmışıq – A.Ü.). Misal olaraq, Azərbaycandan olan üç nəfər – Mövlana Kəmaləddin Məsud, Şeyx İmadəddin Əbdüləziz Əbhəri və Ziya Təbrizi haqqında bir neçə kəlmə sitat yerində təqdim edirik. “Şəfaiyyə” – Əlişir Nəvainin “İxlasıyyə” mədrəsəsinin qərbində tikdirdiyi şəfaxana – müalicəxana. Son dərəcə gözəl və milli ornamentlərlə – naxışlarla bəzədilmiş bu binada Mövlana Qiyasəddin Məhəmməd ibn Mövlana Cəlaləddin tibb elmindən dərs verirmiş. “Xosroviyyə” – Mərv şəhərində tikilən mədrəsə. Xandəmir Mirzə Kiçik adlı ilə məşhur olan Hüseyn Bayqaranın qardaşı oğlu Məhəmməd Sultan binanın birinci özülünü qoymuş və adının Xosroviyyə adlanması və əbcəd hesabı ilə tikildiyi tarix yazılmışdı. “Şövqiyyə” – Əlişir Nəvai buranı tamamilə yenidən bərpa etmiş, ortasından su (çay) axan təmiz və xoşhavalı bağıın adıdır. “Nizamiyyə” – mədrəsəsi (Heratda) Əlişir Nəvai tərəfindən bina edildi. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Herat bu dövrdə nəhayətsiz gözəl bir görkəm almışdı – xalqın həyat tərzini yaxşılaşmış, şeiriyyət, incəsənət yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi.

¹ Сирожиддинов, Ш.. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: 2011, бет. 99.

Şair əsəri belə bir rübai ilə bitirir:
Aləm işidir məni məlul et, ya Rəbb!
Yoxsulluq məşəqqətin səbrli et, ey Rab,
Bu eşqə sənin rızan üçün gəlmişəm,
*Həm eyni rıza ilə qəbul et, ey Rəb!*¹

Əlişir Nəvainin xeyriyyəçilik missiyası haqqında bəzi əsərlər və ya tədqiqatlardan qeydlər:

➤ Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkiratuş-şüəra” əsərindən belə bir bilgi əldə edirik: “Nəvai bütün mülkünü və halal vərdövlətini Allah yolunda sərf edir. Ölkəsi üçün mədrəsələr, camilər, karvansaraylar və başqa binalar tikdirirdi. “Vəqflərə təxminən beş milyon qızıl pul xərcləyir”².

➤ *Tarixçi Xandəmirin* yazdıqlarından: Nəvainin şəxsi vəsaiti ilə tikilmiş 52 ədəd karvansaray, 20 hovuz, 16 körpü, bir neçə bənd, arx, hamam, məscid və mədrəsəni xatırlayır.

Hindistanda Böyük Türk İmperiyasını qurmuş Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə” memuarında Əlişir Nəvai (və müasirləri) haqqında xeyli qeydləri vardır ki, onlardan bəzilərini diqqətinizə yetirmək istərdik:

➤ “Əlişir bəy məcazının nəzakəti ilə məşhurdur. Xalq onun nəzakətini dövlətinin qürurundan irəli gəldiyini zənn edirdi, lakin elə deyilmiş, o bu özəlliyə fitrətdən sahib imiş. Səmərqənddə ikən də təbi belə zərif imiş. Əlişir bəy misilsiz bir adamdı”³.

➤ “Herata gedəndə 20 gün Nəvainin evində qaldım⁴. (Bunun bir səbəbi Nəvai ruhuna ehtiram olsa da ikinci səbəb orada hər şəraitin yüksək səviyyədə, xüsusən zəngin kitabxananın olması ola bilər. – A.Ü.). Yeri gəlmişkən, dövrün məşhur tarixçisi Mirxond “Rövzətus-şəfa” əsərini Əlişir Nəvainin köməyi ilə

¹ Навоий, Алишер. Мажолис ул-нафоис // 10 жилдлик, 9-ж. – Т.: 2011, 6.659.

² D. Semerkandi, «Şairler Bostanı», Farsça’dan Özbəkçə’ye çeviren B. Ah-medov. - Taşkent 1981, s. 193.

³ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. бет.153.

⁴ Yenə orada, səh.172.

yazdığını bildirir və bildirir ki, o, “Xilasiyyə” imarətindəki otağını bütün kitablarını avadanlığı ilə bərabər mənə verdi”¹ – A.Ü.).

➤ “Bir əruzu var”² (Ə.Nəvainin “Mizanul-əvzan” əsəri nəzərdə tutulur)

➤ “Mirzədən (Sultan Hüseyn Bayqara nəzərdə tutulur – A.Ü.) heç bir şey almazmış, hətta ildə Mirzəyə külli miqdarda hədiyyələr bağışlayarmış”³.

➤ “Kəmaləddin Hüseyn Qazurgah: gərçi sufi deyildi, lakin mütəsəvvif idi. Əlişir bəyin [Nəvai] yanında belə mütəsəvviflər toplaşmış və vəcdə gəlir və səma edirlərmiş. Bunun üsulu hamısından daha yaxşı imiş. Hər halda etibar görməsinin səbəbi də bu üsulu olmuşdur. Bundan başqa bəhs ediləcək bir məziyyəti yoxdu”⁴.

➤ “İyirmi gün ki, Heratda oldum, hər gün görmədiyim yerləri gəzib seyr edirdim. Bu gəzinti zamanı rəhbərimiz Yusif Əli Kökəltaş oldu. Yusif Əli Kökəltaş hər gəzinti zamanı yemək zamanı müxtəlif təamlar ikram edərdi. Bu iyirmi gündə seyr edilməli məşhur yerlərdən biri Sultan Hüseyn Mirzənin sarayından özgə görmədiyim yer şayəd qalmadı: Qazurgah, Əlişir bəyin bağçası, kağız dəyirmanı, Təxti-Asitanə, Püli-Gah, Kəhdistan, Nəzərgah bağı, Nemətabad, Qazurgah xiyabanı, Sultan Əhməd Mirzənin sərdabəsi, Təxti-Səfər, Təxti-Nəvai, Təxti-Bərkər, Təxti-Hacıbəy, Şeyx Bahaəddin Ömər, Şeyx Zeyniddin, Mövlana Əbdürrəhman Caminin məzar və məqbərələri, Muxtar namazgahı (namaz evi), Balıq Hövzəsi, Saqi Salman, Bülluri (əsil adı Əbülvalid), İmam Fəxri, Xiyaban Bağı, Mirzənin mədrəsələri və məqbərəsi, Gövhərşadbəyim mədrəsəsi, məqbərəsi, Cami məscidi, Zağan bağı, Nəv bağı, Zübeydə bağı, Sultan Əbu Səid Mirzənin tikdirdiyi, İraq darvazasının çölündə yerləşən Ağ-Saray, Püran, Sufai-Tirəndazan, Çərğalang, Mirvahid, Puli Malan, Xoca

¹ Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. – Bakı, 2009, s.136

² Yənə orada, səh.162.

³ Yənə orada, səh.154.

⁴ Yənə orada, bəh.158-159.

Tağ, Səfid bağı, Tərəbxana, Cahanara bağı, Saray, Müqəvvixana, Sasanixana, Duvozdax burj (*məşhur on iki minarələr nəzərdə tutulur – hazırda o minarələrdən 5-i qalib – A.Ü.*), Cahanaranın şimal tərəfindəki böyük hovuz və dörd tərəfindəki dörd imarət, qalanın beş darvazası: Məlik darvazası, İraq darvazası, Firuzabad darvazası, Xoş darvaza və Qıpçaq darvazası, Məlik bazarı, Çorsu, Şeyxülislamın mədrəsəsi, Məliklərin cümə məscidi, Səhər bağı, Bədiəz-Zaman Mirzənin İncilçayı yaxasındakı mədrəsəsi, Əlişir bəyin yaşadığı, “Ünsiyyə” dedikləri evləri, məqbərəsi, camı məscidi, “Qüdsiyyə” dedikləri məscid imarətgahı, “Xilasiyyə”, “İxlasıyyə” dedikləri xanəqahları, hamam, “Səfaiyyə”, “Şəfaiyyə” dedikləri şəfaxanaları – kimi tarixi yerləri fürsət tapınca, bunların hamısını qısa zaman gəzdim”¹ (bu sadalanan tikililər Herat şəhərinə aiddir və bunların əksəriyyəti Əlişir Nəvai zamanında başa gəlib, hal-hazırda da bu tikililərin hamısı tarixi abidə kimi qorunur).

➤ *Nəvaişünas İzzət Sultanın* “Nəvainin qəlb dəftəri” adlı monoqrafiyasından: “Mirzə Heydərin “Tarixi-Rəşid” adlı əsərindən qeyd: “Əlişirin bir günlük xərclədiyi hesab 18 min şahrix dinarı idi və bunun hamısını xeyirli işlər üçün sərf edirdi”. Bu məlumatlar, bilgilər Nəvainin nə qədər səmimi, yurdunu sevən və bu sevgisini əməlləri ilə isbat edən bir insan olduğunu göstərir. Nəvai bu xüsusiyyətləri ilə sadəcə Türkünistan və türk dövlətlərinə deyil, bütün dünyaya, bütün insanlığa ibrət olacaq bir şəxsiyyətdir. Tarixdə belə bir şəxs tapmaq, xatırlamaq çox çətindir. Çünki Nəvainin gerçəkləşdirdiyi, həyata keçirdiyi bu xeyirli işləri nə Tolstoy, nə də Şekspir edib. Bu mənada Nəvai həm sənətkar, həm də bir şəxsiyyət olaraq dünyanın ən böyük sənətkarlarına bərabər tutmaq və ya onlarla müqayisə etmək mümkün deyildir. Nəvai qüsursuz bir şəxsiyyət, böyük bir sənətkardır².

¹ Yenə orada, səh.172.

² İslam Ensiklopediyası. Ali Şir Nəvâi. – Türkiyə, 2016-2020 TDV İslâm Araştırmaları Merkezi səh.449 - 453

Bu dövlətin hakim olduğu Xorasan bölgəsində 370-ə qədər məscidi, mədrəsə, körpü, xəstəxana, karvansaray və digər təhsil, vəqf və xeyirli işlər üçün istifadə olunan binaların maliyyə məsələlərini həll etmiş, onları bərpa etdirmiş və ya yenidən tikdirmişdir. Təkcə Herat şəhərində 40 karvansaray, 17 məscid, 10 böyük malikanə, 9 hamam, 9 körpü və 20 hovuz tikdirdiyi məlumdur.

➤ *Yapon alimi Kubo Kadzuyuki*. “Əlişir Nəvainin xeyriyyəçilik fəaliyyəti” adlı tədqiqat yazısından: “Xorasan ərazisində Nəvainin göstərişi ilə, xüsusən Heratda 16 məscid, 2 mədrəsə, 4 xanəgah (şeyx və dərvişlərin zikr etdiyi yer), beş “Məqbərə”, bir “Məqbərə yanında xeyriyyə evi”, bir “Darul-hədis”, bir “Darul-huffaz” və iki “Daruş-şəfa” tikilmiş və təmir olunmuşdu. Hətta əvvəllər tikilən müəssisələrinin təmir edilməsi əmri verilsə də, orada tələbələrə tədris şəraiti və xidmət heyətinin yaşayış şəraiti yaxşılaşdırılırdı. Məsələn, M.Heydərin sözlərinə görə, alimlərdən elə birisi yox idi ki, Nəvai ona hansısa bir səbəblə himayədarlıq etməsin. Xandəmirin “Xülasətul-əxbar” əsərində yazıldığına görə, Nəvainin əmri ilə inşa edilən və ya yenidən bərpa edilən tikililərin, müəllim, tələbə və ictimai qurumların adlarını öyrənə bildik. Yenə də həmin yazılı mənbələrdən, Əlişir Nəvai ilə iş əlaqələrində, onun əmri ilə tikilən müəssisələrdə təhsil alan və xidmət edən 45 nəfərin siyahısını¹ tərtib edə bildik. Bu 45 nəfərdən 33-ü “İxlasıyyə” mədrəsəsində və “Xilasıyyə” xanəgahında müəllim, tələbə və xidmətçilər idi. Bu tədris müəssisələri Sultan Hüseyn mədrəsəsi və xanəgahı qədər böyük idi. Həmin 45 nəfərdən 19-u isə şəxsən Əlişir Nəvai ilə birbaşa əlaqədə çalışırdılar. Onlar onun məsləhətçiləri və müşayiətçiləri idilər, yaxınları onları “nəib”, “məxsusi” və ya “mukərrəb” (yəni Nəvainin rəsmi katibləri) adlandırırdılar.

¹ Kubo K. Mir ‘Ali. Shir’s Patronage of Science and Art//Seinan –Ajia – Kenkyu (Bulletin of Society for Western and Southern Asiatic Studies). Vol. 32. List N 1. P. 34 – 36 (in Japanese).(həmin 45 nəfərin adları bu məqalədə dərc olunub).

Belə güman etmək olar ki, müəllimləri, tələbələri, işçiləri qəbul edərkən və işdən azad edilərkən bu şəxslər Əlişir Nəvainin yanında olarmışlar və həm də həmin şəxslər bu qurumları daim himayə edirlərmiş. Bunların arasında tanınmış yazarlardan Xandəmir, Mövlana Sahibdar, Mövlana Məhəmməd Bədəxşi, Əmir Hüseyn Əli Cəlayir, Əmir Şeyx Əhməd Süheyli və bu kimi digərlərinin adlarını yazmaq olar. Bu şəxslər daim olaraq Əlişir Nəvainin təşkil etdiyi məclislərdə və söhbətlərdə, danışıqlarda olardılar. Belə məclislərdə Nəvai, bir qayda olaraq, onu və məclis əhlini istedadı, şeirləri, musiqisi məmnun edən insanlara mükafat olaraq bir şey verərdi. “Xilasiyyə” xanəqahında Mirxonda bir otaq ayrılmışdı. O, burada dərslik yox, salnamə yazırmış, sonralar yazdığı “Rauzatus-səfa” adlı məşhur əsərinin adını qeyd edə bilərik. Əlişir Nəvai bir çox alimlərin və tələbələrin qayğısına çox diqqət yetirmişdi. Bir neçə alimə evlər və bağlar bağışlamışdı. Əlişir Nəvainin bir neçə mənbədən, xüsusən də “Xüsələtul-əxbar”dan yuxarıda göstərilən 45 nəfərdən əlavə, Heratda dəstəklədiyi elm və sənət adamlarının adlarını çıxara bildik. Bunlardan əlavə, Əlişir Nəvai ilə birbaşa çalışan 67 nəfərin siyahısını da tərtib etdik: onların arasında 38 yazıçı, 11 xəttat, 6 rəssam və 6 musiqiçi var. Çox güman ki, Şahruxun oğlu Baysunqurun kitabxanasında olduğu kimi, xəttatlar və rəssamlar Əlişir Nəvainin şəxsi kitabxanasında çalışmışlar, kitablara miniatürlər çəkirmişlər və buna görə qonorar alıblar. “Xoca Abdulhey gedəndən sonra Müzəffər və Behzad gəldi, – deyər Mir Heydər yazır, – amma onlardan sonra günümüzə qədər onlar kimisi gəlmədi. Bu iki gənc Mir Əlişirin yetirmələri idi. Əlişir Nəvai tez-tez şairlərin və musiqiçilərin iştirakı ilə ədəbi məclislər təşkil edirdi. Ədəbiyyata, elmə, musiqiyə maraq göstərən isredadlı insanlar həmişə Nəvainin təşkil etdiyi belə məclislərdə iştirak edərmişlər”¹.

¹Кадзуюки Кубо. Меценатская деятельность Алишера Навои Алишер (Алишер Навоий туғилган /қунилинг 550 йиллигига) // ФА АН РУ “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” – Т.: 1991, №9. – 68 б. (б.23-26).

* * *

Təqdim etdiyim bu tədqiqatı Əlişir Nəvainin 2011-ci ildə nəşr olunmuş 10cildliyi əsasında araşdırdıq. Bu külliyyatın 9-cu cildinə daxil edilmiş “Vəqfiyyə” əsərinin izahı, tərcüməsi və kiçik şərhləri nəvəişünas Siyuma Ğəniyeva¹ya məxsusdur. Əlişir Nəvainin “Vəqfiyyə” kitabı 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində keçirilən I Bakı Türkoloji qurultayı günlərində kitab halında nəşr olunmuşdu. Elə həmin günlərdə əsərdən müəyyən hissələr dövrü mətbuat səhifələrində də dərc olunmuşdu: “Kommunist”², “Ədəbiyyat qəzeti”³ və “Revolusiya və kultura”⁴ jurnalında. “Münşəat”⁵ və “Vəqfiyyə”⁶ adlı əsərlərinin XX əsrdə ilk nəşri Bakıda baş tutmuşdu.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda elmin müxtəlif sahələrinə aid külli miqdarda Azərbaycan, türk, fars və ərəb dillərində nadir əlyazma nüsxələri saxlanılır. Bunlar dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin orta əsr rəssamları, xəttatları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, ornamentli nəfis əlyazma nüsxələridir. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan vəqf olunmuş əlyazmalardan başqa “Vəqfiyyə” və yaxud “Vəqfnamə” adı ilə yazılmış əsərlər vardır ki, bunlar da çox maraqlıdır. Əlişir Nəvainin “Vəqfiyyə” əsərinin 4 (dörd) əlyazma nüsxəsi vardır.

“Vəqfiyyə”nin 1-ci əlyazma nüsxəsi⁷

Tarixi: *h.1052 = m. 1642*; Yazıldığı yer: *Mərv*

Katibi: Dövlətşah ibn – *Hüseyn Serəxi*; Xətti: *təliq*

Əlyazması *zər basmalı tünd yaşıl meşin cildə* tutulub.

Başlanır: *vərəq –229 b*; Bitir: *vərəq –241 b*

¹ Ülvi,Almaz. Ustad Suyima Ğəniyeva (Şərq dünyasının nəvəişünas mələkəsi). – Özbək ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”,2016, 314 səh. kitabında səh. 109-116

² Nəvai, Əlişir. Vəqfiyyə. – “Kommunist”, 5 may 1948

³ Nəvai, Əlişir. Vəqfiyyə. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 mart 1940; 13 avqust 1940; 16 may 1948.

⁴ Nəvai, Əlişir. Vəqfiyyə. – “Revolusiya və kultura”, 1940, №9, s.123.

⁵ Nəvai, Əlişir. Münşəat. – Bakı, Azərnəşr, 1926. – 88 səh.

⁶ Nəvai, Əlişir. Vəqfiyyə [Mətn]. – Bakı, Azərnəşr, 1926. – 55 səh.

⁷ Əlyazmalar kataloqu. I cild (AMEA Respublika Əlyazmalar Fondu). – Bakı, Az.EA nəşriyyatı, 1963. –səh. 272

Ölçüsü: 22x35 sm; Həcmi: 13 vərəq

Şifri: D-344 / 2377 –II.

“Vəqfiyyə”nin 2-ci əlyazma nüsxəsi¹

Tarixi: 1055 - 1645

Yazıldığı yer: Mərv (Şahcahan)

Katibi: Dövlətsah ibn Hüseyin Serəksi; Xətti: *nəstəliq*

Qəhvəyi meşin cildə tutulmuş bu əlyazması Füzulinin “Divan”ı ilə bir yerdədir. Əlyazmasının mətni qara, sərlövhələri isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır

Başlanır: vərəq 245 b; Bitir: vərəq 258 a

Ölçüsü: 21 x 34 sm; Həcmi: 16 vərəq

Şifri: M-274/14181 – I.

“Vəqfiyyə”nin 3-cü əlyazma nüsxəsi²

Tarixi: XVIII əsrdə yazıldığı ehtimal olunur.

Əlyazması naqisdir;

Xətti: *nəstəliq*; Başlanır: vərəq 247 b

Bitir: vərəq 272 b; Ölçüsü: 13 x 19 sm

Həcmi: 25 vərəq; Şifri: M-45/2794 – VI.

“Vəqfiyyə”nin 4-cü əlyazma nüsxəsi³

Tarixi: XVIII əsrdə yazıldığı ehtimal olunur.

Xətti: *nəstəliq*

Medalyonlu qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur.

Əlyazmada Nəvainin “Cahar hədis”, “Nəzmul-cəvahir”, “Xəmsətul-mütəhəyyirin” və “Vəqfiyyə” əsərləri də vardır.

Başlanır: vərəq 101 b; Bitir: vərəq 194 a

Ölçüsü: 18 x 19 sm; Həcmi: 93 vərəq

Şifri: M-45/2794 – IV.

Nəticə olaraq, «Vəqfiyyə» – 1481-ci ildə o, sufi görüşlərinin təsiri ilə dünya malına üz çevirərək, xeyriyyəçilik missiyasına başlayıb, bunu həyatının amalı bilərək, vəqf mülkünün təməlini yaratmışdı. Bu əmlakdan əldə edilən gəlirin əksəriyyəti təhsil

¹ Yenə orada, səh. 273

² Yenə orada, səh.273

³ Yenə orada, səh.73

müəssisələrinin, mehmanxanaların və dərvişlərin, qələndərlərin, kasıb-kusubların, yetim-yesirlərin ehtiyaclarını qarşılamağa, digər qismini elm və ədəbiyyatın inkişafı üçün sərf edib. «Vəqfiyyə», eyni zamanda, şairin özünün-özünə hesabatıdır.

“Vəqfiyyə” əsərini yenidən nəşr edərək yaymaq, əslində dahilərin həyat təcrübəsindən ibrət götürmək, onları gənclərə aşılamaqda fayda var, gələcəyin insanlarını yaxşılığa və yaxşılıq etməyə aparır.

Шухрат Кўчимов,
Тошкент давлат юридик университети профессори,
филология фанлари доктори

ЎЗБЕКИСТОНДА ҚОНУН ИЖОДҚОРЛИГИ ВА ЮРИСЛИНГВИСТИКА МАСАЛАЛАРИ

Соҳиби қонуннинг ҳар бир гуруҳ одамларга мурожаати тушунарли бўлиши лозим. Бунинг учун қонун чиқарувчи одамларнинг идрок этиш имкониятларини ҳисобга олиши керак, токи одамлар уни тушунсинлар. Чунки одамларга бирор нарсани тушуниш ва амалда қўллаш қийин бўлиши мумкин¹.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

Демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва эркин фукаролик жамиятини барпо этиш, мамлакат ҳудудида ижтимоий адолатни таъминлаш, биринчи навбатда, ҳар жиҳатдан мукамал қонунлар яратишни тақозо этади. Ҳар қандай қонун қонун ижодқорлиги натижаси, маҳсулидир. Қонун ижодқорлиги, ўз навбатида, кўп қиррали мураккаб ижтимоий ҳодисадир, у давлат фаолиятида ҳуқуқни шакллантириш ва ривожлантиришнинг ягона воситаси бўлиб, унинг натижасида давлат ва жамият амри ҳуқуқий норма тусини олади.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида миллий истиқлол шарофати билан мамлакатимиз қонун ижодқорлиги жараёнида тамоман янги давр бошланди, илғор халқаро ва узоқ асрлик тарихий тажрибаларимиздан келиб чиққан ҳолда, миллий қонун ижодқорлиги тизими шаклланди. Бу давр ичида Ўзбекистон Республикаси Парламенти - Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенат-

¹ *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. – 24-б.

дан иборат икки палатали тизим сифатида шаклланди. Улар томонидан 3000 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Қонун ижодкорлиги фаолиятини тартибга солувчи “Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва уларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”¹, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”², “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”³, “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида”⁴, “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”⁵ ги қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар орқали миллий истиқлол ғояларига тўла жавоб берувчи қонун ижодкорлигининг энг муҳим принцип ва қоидалари норматив-ҳуқуқий базаси мақомини олди, ўзбек миллий қонун ижодкорлигининг ҳуқуқий асослари яратилди.

Шу билан бирга ҳозирги пайтда қонун ижодкорлиги амалиётида айрим муаммолар ҳам пайдо бўлмоқда. Шунинг учун ҳам 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида қабул қилинаётган қонунларнинг ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ ислоҳотлари жараёнига таъсирини кучайтиришга йўналтирилган қонун ижодкорлиги фаолияти сифатини тубдан ошириш давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг асосий вазифаларидан бири этиб белгиланди.

¹ “Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва уларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида” қонун, Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон.

² “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонун, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон.

³ “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон.

⁴ “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида”ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, №12.

⁵ “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 49-50-сон.

Бу вазифанинг ниҳоятда муҳимлиги ҳисобга олиниб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 августда “Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5505-сон фармони қабул қилинди. Унда таъкидланадики, “белгиланган кенг қўламли ислохотларнинг муваффақиятли амалга оширилиши норма ижодкорлиги жараёни сифатига боғлиқ. Ушбу йўналишда мавжуд бўлган камчиликлар турли соҳалардаги ижтимоий муносабатларни тарқоқ ҳолда тартибга солиш салбий амалиётининг давом этишига олиб келмоқда, **бу эса ҳуқуқий коллизиялар, ҳуқуқни қўллашда турлича талқин қилиш ва мураккабликлар юзага келишига сабаб бўлмоқда**”.

Шундан келиб чиққан ҳолда, норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини амалга ошириш бўйича Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси Спикери Н.Исмоилов раҳбарлигида махсус комиссия тузилиб, норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини амалга ошириш бўйича амалий чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилди, “норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари сифатини ошириш, шунингдек, уларнинг ижроси мониторингини такомиллаштириш; норма ижодкорлиги жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш; норма ижодкорлигида «ақлли тартибга солиш» модели элементларини қўллаш; норма ижодкорлиги фаолиятининг институционал асосларини такомиллаштириш” кабилар устувор вазифалар юклатилди.

Бироқ, бу вазифа шундай мураккаб жараёнки, уни чуқур илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этмасдан ҳамда ўзбек юридик тилини такомиллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқмасдан, энг асосийси, қонунчилик услуги масалаларига эътибор бермасдан туриб, уни амалга ошириш анча мураккабдир. Чунки норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг

аниқ ва равон ишлаб чиқилишида **қонунчилик услуги** алоҳида ўрин тутди. Чунки ҳар қандай қонун ўз мазмун ва моҳияти билан жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларни тартибга солишга, уларнинг нозик қирраларини ҳал этишга қаратилади.

Шунга кўра қонун ҳажми, тузилиши бўйича мураккаб мазмунга эга бўлади. Буларнинг ҳаммаси эса бу ҳуқуқ нормаларининг қандай ҳолатда ва тартибда, қай усулда ифода этилиши билан боғлиқ. Агар уларнинг ифода этилиши усули жуда мураккаб, узундан-уzun, ноаниқ тузилса, бу қонун ҳаётда ижобий самаралар бериш ўрнига жамиятда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик миқдорининг ошишига сабаб бўлади.

Шунга кўра ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Бу масалалар қонунчилик услубининг асосий вазифаси ҳисобланади. Унинг предмети ҳуқуқий нормаларни ифода этишнинг халқчил, энг қулай, халқ манфаатини кўзловчи усулларини ишлаб чиқиш, уни қонун ижодкорлиги фаолиятида жорий этиш, умуман, ҳуқуқ тилининг маълум бир андозаларини ишлаб чиқиш ва уни жамият ривожига ва ҳуқуқ такомилли билан уни ҳам ривожлантириб боришдан, ҳуқуқ тилининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашдан иборат.

Бинобарин, қонун ижодкорлиги қонуншуносдан нафақат ҳуқуқий билимларни, балки қонунчилик соҳаси бўйича махсус билим, малака ва кўникмаларни эгаллашни, қонун ифода усулининг муносиб шаклларини ўйлаб топишни тақазо қилади. Қонун қабул қилиш жуда катта куч талаб этадиган қонун ижодкорлиги фаолиятининг сўнгги босқичидир. Айрим кодекслар, қонунлар билан юзаки танишган, соҳадан беҳабар кишига ҳаммаси жуда оддий туюлиши, бундай баён ҳар бир кишининг кўлидан келадигандек кўриниши мумкин. Лекин аслида, ундай

эмас. Тақиқлар, кўрсатмаларни ва талабларни қонунда ана шундай барчага тушунарли қилиб баён этиш қонун тайёрловчилардан узоқ вақт ва кўп меҳнат талаб қилади.¹

У қонуншуносдан нафақат ҳуқуқий билимларни, балки қонунчилик соҳаси бўйича махсус билим, малака ва кўникмаларни эгаллашни, қонун ифода усулининг муносиб шакллари йўлаб топишни тақазо қилади.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда қонунларимизни давлат тилида қонунчилик техникаси талабалари даражасида мукамал ишлаб чиқишда бир қанча муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият қонунларимиз олдин рус тилида ишлаб чиқилиб, кейин давлат тилига таржима қилинмоқда. Бу эса қонунларимиз тилининг ғализ бўлишига, амалиётда фуқароларимиз томонидан уни тушунишда маълум қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Ҳатто айрим ўринларда эса битта қонун лойиҳасининг ўзбек ва рус тилидаги вариантларида мазмунан ўзаро бир бирига мос келмайдиган ҳолатлар учрамоқда. Бу эса юридик амалиётда кўпдан кўп муаммоларни юзага келтиряпти.

Аслида қонун ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларимиз халқимизга тушунарли тилда, оддий ва раво ишлаб чиқилиши лозим. Акс ҳолда, қонун тилининг оғир ва мужмал тилда ишлаб чиқилганлиги фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгги ва ҳуқуқий маданиятининг пасайишига олиб келади, уларни қонунлардан бездиради.

Бунинг асосий сабабларидан бири – мамлакатимизда қонун тили ва қонунчилик услуби масалаларининг етарли даражада ўрганилмаганлидир. Чунки қонунчилик услуби ҳам лингвистик, ҳам юридик фанлар доирасига тегишлигидир. Уни ўрганиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Юрист ҳуқуқий нормани қоғозга тушириб ёзар экан, хоҳлайдими-йўқми лингвистик билимларга

¹ Тожихонов У. Агар қонун ишласа // Ҳуқуқий демократик ислоҳотлар.- Т.:Ўзбекистон, -1997., Б. 49.

эҳтиёж сезади. Тилшунос эса қонунчилик техникаси, қонун ижодкорлиги сингари маълум бир ҳуқуқий билимлардан хабардор бўлмай туриб, бу соҳани ўргана олмайди. Ўрганиши ҳам мумкин, фақат унинг тадқиқотлари лингвистик доирада, яъни тилнинг айрим лексик-грамматик қонун-қоидаларини аниқлашга қаратилади. Бундай тадқиқотда давлат ва жамият фаолияти учун энг муҳим ва зарур жиҳатлари очилмай қолади.

Ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усулларини аниқлаш жуда ҳам мураккаб вазифа бўлиб, бунинг учун таъкидланганидек, ҳуқуқшунос бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис юридик билимлар билан бирга лингвистик ҳамда муҳаррирлик сирларини яхши ўзлаштирган бўлиши лозим.

Шу боис қонуншунос қонун лойиҳаларини тузаётганда, биринчи навбатда, қонун тили талабларини мукамал билиши ва шу талаблар асосида қонунларни ишлаб чиқиши зарур. Қонун тилига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни расмий, қатъий ва, ўз навбатида, нейтрал ифодаланган бўлиши лозим;
2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни энг юқори даражада (максимал) аниқ ифодаланиши керак;
3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни мумкин қадар қисқа, содда ва лўнда бўлиши зарур;
4. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ифодаланаётган фикрлар мантиқий кетма-кетлик асосида изчил баён этилиши лозим;
5. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни ҳам ҳуқуқшунос мутахассислар яхши тушуниши нуқтаи назаридан, ҳам барча фуқароларнинг идрок этиш имконидан келиб чиқиб тузилиши керак.

Қонун тилини бу талаблар асосида мукамал тузиш қонуншуноздан катта билим ва салоҳиятни тақозо қилади. У

бу талабларнинг мазмун ва моҳияти ва уни амалга ошириш усуллари мукамал ўзлаштирган бўлиши лозим.

Шундай қилиб, ҳар қандай қонун ўз мазмун ва моҳияти билан жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларни тартибга солишга, уларнинг нозик қирраларини ҳал этишга қаратилади.

Шунинг учун жамиятнинг, ҳуқуқнинг ривожланиши билан бир вақтда қонунчилик услуби ҳам такомиллаштириб, ҳуқуқнинг ҳар даврига нисбатан илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб борилиши зарур. Бунда иш бермаётган, ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, эски ифода усулларидан воз кечилиши, уларнинг ўрнига ҳуқуқнинг мазмунини тўла очадиган, халқимизга яқин ва тушунарли бўлган янги-янги ифода усуллари кидириб топиш мақсадга мувофиқ. Шунга кўра, қонунчилик услубини ҳам ҳуқуқ билан қадам-бақадам ривожлантириб бориш зарур.

Ҳуқуқ мазмун моҳияти жиҳатидан қанчалик халқчил, халқаро меъёрлар даражасида бўлмасин, қонун ҳужжатлари матнида бу ҳуқуқ нормаларини ифодалашда энг қулай ифода усуллари топилмас ёки у эски, “ноаниқ” тилда ифодаланар экан, бу фуқароларда ҳуқуққа, шу қонуни нисбатан меҳру муҳаббатни сўндиради. Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятсизлигига олиб келади. Фуқароларни қонунлардан бездиради. Чунки фуқаро қонун матнини бир неча марта ўқиб ҳам тушунмаса, бу фуқаронинг ҳуқуқий саводсизлигига ва ҳуқуқий маданиятсизлигига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, қонунни турли-туман шарҳлашга кенг йўл очилади, натижада жамиятда турли салбий ҳолатлар, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг авж олишига туртки бўлади. Коррупциянинг кучайишига сабаб бўлади.

Демак, қонунчилик услубияти қонуншуноснинг тилини, нутқини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиши, қонунчилик услубининг услубий хусусиятларини

аниқлаши, қонун тили, унинг ўзига хос жиҳатларини белгилаши лозим.

Қонун тили ҳуқуқ мазмунининг, моҳиятининг шаклий ифодаси бўлса, қонунчилик услубияти эса бу ифода этилиш усулининг илмий-назарий жиҳатларини ўрганеди.

Шундай қилиб, қонунчилик услубиятини ҳуқуқ-шуноснинг ёзма сўз усталиги ҳақидаги илм деб аташ мумкин. Бу усталикнинг ҳам ўзига хос қоидалари, хусусиятлари мавжуд бўлиб, у юристга ҳуқуқий нормаларни ифодалашда гап қандай усулларда қурилса, ҳуқуқнинг моҳияти янада яққолроқ очилади каби масалаларни ўрганиш имконини беради. У амалий аҳамиятга эга бўлиб, қонуншуносга ўзи ишлаётган ҳуқуқий грамматик қолип (конструкция) ва гапларнинг мавжуд талабларга қанчалик жавоб бериши ёки бермаслигини аниқлаш имконини яратади. У қонуншуносни қонунда ифодалаётган ҳар бир сўзга ниҳоятда эҳтиёт билан ёндашишга ундайди. Қонун лойиҳаларининг ниҳоятда мукамал тузилишига, унинг юксак санъат асари даражасига кўтарилишига имкон беради. Ҳуқуқнинг янада раванқ топиши учун энг муҳим асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан бугунги кунда юрист кадрларни тайёрлаш тизимида уларнинг тил тайёргарлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Айниқса, қонун ижодкорлик фаолияти билан шуғулланиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳар қандай юрист ҳам қонунларни ёза олмайди. Чунки бу тор доирадаги мутахассислик фаолияти ҳисобланади. Қонун ёзувчи мутахассис бир нечта фанлар: ҳуқуқшунослик, тилшунослик, муҳаррирлик каби билимларнинг интеграциялашган доир махсус фанларни мукамал билишни тақозо этади. Шу боис бунда мутахассисларни махсус дастур асосида тайёрлашни йўлга қўйиш зарур. Уларга “Қонунчилик техникаси”, “Юрислингвистика”, “Юристинг ёзма нутқи”, “Амалий

ўзбек тили”, “Юридик ёзув”, “Юридик тил лексикаси”, “Юридик фаолиятда ёзма нутқ кўникмалари” сингари фанлар жорий этилиши керак.

Мамлакатимизда юридик тил ва юридик нутқ масалаларини узлуксиз равишда такомиллаштириш, бу соҳада маълум бир билимларни изчил ривожлантириш, юридик тил ва юридик нутқ назарияси билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва шу соҳада етук малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон ҳуқуқшунослик ва тилшунослик фанлари тизимида хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Юрислингвистика” деб номланган янги илмий йўналишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Бу илмий йўналишнинг ўрганиш объекти қуйидаги масалаларни қамраб олиши лозим:

юридик тил, қонунчилик лингвистикаси ва қонунчилик услубиятига доир назарияни муттасил такомиллаштириб бориш;

юридик тил ва унинг таркибий қисмларини чуқур илмий-назарий таҳлил этиш асосида юридик тилнинг моделини яратиш;

юридик атамашунослик муаммоларини чуқур илмий асосда ўрганиш;

амалиётда ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, қонунни қўллаш учун қийинчилик туғдираётган ифода усулларини аниқлаш;

ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг методологик асосларини ишлаб чиқиш;

қонун таржимашунослиги муаммолари билан шуғулланиш;

юридик нутқ назариясини илмий-назарий таҳлил этиш; ҳуқуқшунос кадрнинг касбий фаолияти билан боғлиқ “Суд нотиклиги”, “Ижтимоий нутқий алоқа”, “Судда нутқ сўзлаш ва ҳақиқат муаммолари”, “Юриспруденцияда сўз

санъати” каби ўқув курсларининг илмий асосларини белгилаш.

Умуман, мамлакатда миллий юридик тилни такомиллаштириш шундай мураккаб жараёнки, бу соҳада узоқ келажакка мўлжалланган истиқболли стратегик йўналишларни, унинг илмий-назарий методологик асосини белгиламасдан туриб, бу соҳадаги муаммоларни ҳал этиб бўлмайди. Шу боис давлат томонидан айнан шу масалага алоҳида эътибор қаратилиши, қонун ижодкорлиги жараёни бўйича давлат миқёсида узоқ келажакка мўлжалланган чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилиши зарур. Бу истиқболли режа босқичма-босқич ҳаётга татбиқ этилиши лозим.

Nodir Ramazonov,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

IRAC USULI VA HUQUQIY MATN

Bugungi kundagi yuridik ta'limda til ta'limining dolzarb masalasi – tilshunoslik va huquq fanlarining chuqur integratsiyasi hisoblanadi. Huquq va tilshunoslik fanlari integratsiyaning tabiati va qonuniyatlarini tadqiq etishda bir qator metodologik muammolarni hal qilish katta ahamiyatga ega. Ushbu integratsiya jarayonida huquqning mohiyati va tilning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim.

IRAC – bu *muammoni aniqlash, uni tegishli qoida* (yoki *qonun normasi*) asosida tahlil qilish va xulosa chiqarish (muammoli vaziyatga huquqiy baho berish) uchun ishlatiladigan tahlil va uning natijalarini yozma ifodalash usuli.

Uilyam H. Putman IRACni “muammoni hal qilishga tizimli yondashuv” sifatida ta'riflaydi. Dastlab “huquqiy memorandumlarni tayyorlashda foydalanilgan IRAC usuli tez fursatda huquqiy masalalarni tahlil qilishga kompleks yondashuv sifatida tan olindi va u kazusdagi mavzularni aniq, uzviy aloqadorlikda tahlil qilish imkonini berishi” tufayli keng shuhrat qozondi (William H. Putman, Jennifer Albright. *Legal Research, Analysis, and Writing*, 3rd Edition).

IRAC – bu oddiy mexanik formula emas, balki huquqiy muammolarni tahlil qilishning eng mantiqiy usulidir. Talaba huquqiy masalani tahlil qilishdan oldin, albatta, u muammoning nima ekanligini anglab yetishi kerak. Shunday qilib, IRAC metodologiyasi bo'yicha birinchi qadam – muammoni (*Issue*) aniqlash (I); ikkinchi bosqich muammoni hal qilishda qo'llaniladigan tegishli qonun normalarini (*Role*) ko'rsatish (R); uchinchi bosqich – ushbu qoidani huquqiy muammo bilan

bog'liqlikda tahlil qilish (*Application*), ya'ni qonun normasini tushunish, talqin qilish va ushbu masalani yechishda qo'llash, tatbiq etish (A); va nihoyat to'rtinchi bosqich – masalaning yechimini, xulosasini (*Conclusion*) bayon qilishdir (C).

Talabalar tomonidan huquqiy kasusga IRAC (Issues, Rules, Application, Conclusion) usulida javob yozish namunasi.

Kazus:

Fuqaro N. hamkasbi A.ga o'zining chet elga xizmat safariga ketayotganligini aytib, Moskva-Toshkent poyezdi 12-vagon provodnigidan 1 polietilen paketni olib, Chilonzor 10-daha, 7-uy, 48-xonadonda istiqomat qiluvchi Z. ismli fuqaroga yetkazib berishni iltimos qildi. Fuqaro A. o'z hamkasbi iltimosini bajarib, ichida nima borligi noma'lum paketni fuqaro Z.ga olib borib berdi. Oradan bir kun o'tgach fuqaro Z.ning narkotik moddalar peredozirovkasidan vafot etganligi ma'lum bo'ldi va A.ni gumonlanuvchi sifatida tergovga chaqirishdi. A. tomonidan olib borib berilgan paketda narkotik moddalarning bir qismi bor edi, qo'ni-qo'shnilar ham o'sha kuni Z.ning uyiga kelgan odam aynan A. ekanligini tasdiqlashdi.

Fuqaro A.ning xatti-harakatlariga IRAC usulida huquqiy baho bering.

IRAC usulida javob:

I – issue / muammo. Yuqoridagi muammoli vaziyatga huquqiy baho berish uchun, avvalambor, oldimizga bir qancha vazifalarni qo'yib olishimiz hamda ularni huquqiy tahlil qilishimiz lozim bo'ladi.

Birinchidan, fuqaro A. o'zi hamkasbi N.ning iltimosini bajarishida, ya'ni uning sodir etgan qilmishida jinoyat alomatlari bormi, agar mavjud bo'lsa, u qanday kvalifikatsiya qilinadi?

Ikkinchidan, ijtimoiy xavfli qilmish ishtirokchilikda sodir etilganmi yoki yakka holdami?

Uchinchidan, fuqaro A.ning qilmishi va ijtimoiy xavfli oqibat bo'lgan Z.ning o'limi o'rtasida sababiy bog'liqlik bormi?

R – rule / qoida, qonun. Ushbu vaziflarni hal qilish uchun asosiy normativ-huquqiy hujjat hisoblangan Jinoyat kodeksiga tayanamiz. Yuqoridagi muammoli vaziyatdan anglashiladiki, fuqaro A. o‘z harakatlari oqibatlarini anglamasdan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etdi, ya‘ni jinoyat. Uning qilmishini jinoyat deb topish va kvalifikatsiya qilish uchun jinoyat tarkibini aniqlash lozim bo‘ladi. Fuqaro A. sodir etgan qilmish o‘zida Jinoyat kodeksi 276-moddasi belgilarini mujassam etmoqda.

A – application / qo‘llash, tahlil. Buni isbotlash uchun jinoyatning to‘rt tarkibiy qismini tahlil qilamiz. Birinchisi – subyekt. Bunda fuqaro A. JK 17-moddasiga ko‘ra, jinoyat sodir etgunga qadar o‘n olti yoshga to‘lgan, aqli raso jismoniy shaxslar jinoyat subyektiga bo‘la oladi, degan qoidani ko‘rishimiz mumkin. Ikkinchisi – obyekt. U ujtimoiy xavfli qilmish qaratilgan jamiyat va davlat manfaatlarini va insonlar xavfsizligini sanaladi. Keyingisi – subyektiv tomon. Bu qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida namoyon bo‘ladi. Modda dispozitsiyasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri “o‘tkazish maqsadini ko‘zlamay” deb belgilanganligi tufayli, ehtiyotsizlik deb qabul qilamiz. Oxirgisi – obyektiv tomon. Bu sodir etilish usuli, shakli, vaqtini o‘z ichiga oladi. Bundan anglashiladiki, A.ning qilmishi JK 276-moddasi tarkibini beradi. Bundan tashqari sodir etilgan qilmish va Z.ning o‘limi o‘rtasida sababiy bog‘liqlikning bo‘lishi A.ning zimmasiga boshqa jinoyatni ham qo‘yishga olib kelishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, agar fuqaro A. paketda narkotik modda borligini bilsayu va bu modda Z.ning o‘limiga sababchi bo‘lishi mumkinligini oldindan anglagan bo‘lsa, JK ning qo‘shimcha moddalarini ham kiritish mumkin bo‘ladi.

C – conclusion / xulosa. Keltirilganlar asosida xulosa qilishimiz mumkinki, JK 276-moddasi qoidalariga ko‘ra, fuqaro A.ning qilmishi jinoyat deb topiladi.

Huquqiy matnlarni IRAC usuli asosida modellashtirish jarayonining yana bir afzalligi shundaki, u asosiy huquqiy tezis/g‘oyani yozish va notiqlik mahoratini rivojlantirishga yordam beradi. IRACning bu tomoni juda ham muhim, chunki har qanday

huquqiy tadqiqot jarayonining mavzusi tor (aniq belgilangan faktlar bilan bog'liqligi sababli), olingan amaliy ko'nikmalar esa, aksincha, universal va keyinchalik har qanday huquqshunoslik sohasida faoliyat yuritganda foydali bo'ladi.

IRAC usulini bir so'z bilan huquqiy jarayon ishtirokchilari uchun argumentlarni eng ishonchli tarzda yozish qobiliyatini rivojlantirish sifatida belgilash mumkin. Talabalar huquq jarayonlarida ishtirok etishga jalb qilinganda mantiqiy, savodli va qonun normalari doirasida ishonchli matn yaratish muammosiga duch keladilar. Argumentlarni taqdim etish uchun esa IRAC metodi yaxshi vositadir. Bunda asosiy diqqat har qanday pozitsiyani yozma asoslashda izchillika: birinchi navbatda tezis, keyin qoida, qoidaning qo'llanilishi va nihoyat, xulosaga qaratiladi. Diqqat qilinsa, ma'lum bo'ladiki, bu qonuniyatga rioya qilish o'z fikrlarini muayyan qolip asosida qurishning mutlaqo tabiiy usulidir. Shu sababli ham IRAC klassik sillogizm deb ham yuritiladi, unda katta asos (argument) huquqiy qoida, kichik asos esa qoida tatbiq etiladigan faktlardir. Muayyan tezisni belgilash, qonun ustuvorligini shakllantirish, so'ngra tegishli faktik holatlarni isbotlash va umumlashtirish – bu o'quvchi tomonidan eng oson o'zlashtiriladigan va uni muallif nuqtayi nazarining to'g'riligiga ishontiradigan sxema. IRACning huquqiy matnlarni oson "hazm" qilinishiga sabab bo'lishi tufayli unga nisbatan ingliz tilida maxsus – "reader-friendly" sifati qo'llaniladi (bu "o'quvchiga qulay" yoki so'zma-so'z "o'quvchiga do'stona" degan ma'noni anglatadi).

IRAC huquqiy g'oya/tezis, argument va unga mutanosib huquqiy matnni modellashtirish jarayoni bo'lgani sababli bilvosita og'zaki nutq ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Sud va huquqiy muhokama jarayonining har qanday ishtirokchisi asosiy (va, ehtimol, yagona) maqsad – sudni o'zining haqligiga ishontirish uchun har qanday ma'ruzachi amal qilishi kerak bo'lgan butun "oltin qoidalar"ni IRAC orqali bema'lol o'zlashtirishi mumkin. Sillogizmning asos qoidasi "tezis–argument" juftligi

bunda maksimal darajada ishlaydi. Ba'zilar buni sud notiqligining ixtiyoriy belgilari deb o'ylab, e'tiborsiz qoldirishi mumkin, ammo sanab o'tilgan qoidalarga rioya qilish (yoki ularga rioya qilmaslik) ko'pincha ish taqdirini oldindan belgilab beradi.

Nazariya va amaliyotning o'ziga xos uyg'unligi, yozish va nutq qobiliyatlari, huquqni tadqiq etish va uni tahliliy qayta ko'rib chiqish hamda xulosalarni yetkazish samarador usuli sifatida IRAC anchadan buyon dunyoning turli mamlakatlarida huquqiy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Albatta, birinchi navbatda, IRAC anglo-sakson huquqiy oilasi mamlakatlarida mashhur va, ehtimol, buning eng aniq sababi jonli tarzda o'tadigan sud amaliyotining kuchli ta'siri bilan belgilansa ehtimol. Ko'pgina AQSh huquq maktablarida huquqiy yozuv va advokatlik kabi kurslar majburiy bo'lib, namunaviy sud jarayonlari shu qadar muntazam ravishda o'tkaziladiki, ular uchun maxsus auditoriyalar ajratiladi va bunda tayyorgarlik jarayonlari ko'p hollarda IRAC metodi asosida olib boriladi. Bularning barchasi huquqiy muammoni IRAC usulida modellashtirish ta'lim va tarbiyaning chinakam umumjahon shakliga aylanib borayotganini qayd etishga imkon beradi. Shunisi e'tiborga loyiqlik, IRAC formati nafaqat universitetda, balki undan tashqarida ham qo'llaniladi: amerikalik huquqshunoslar uchun yetakchi amaliy qo'llanma mualliflari haqiqiy sud jarayonida ishtirok etishga tayyorgarlikning majburiy elementi sifatida huquqiy muammoni IRAC usuli asosida modellashtirish namunaviy sud majlislarini o'tkazishning muhim tarkibiy qismi ekanligini eslatib o'tishadi.

Huquqshunosning huquqiy matnlarni rasmiy uslubda maqsadga yo'naltirilgan, asosli, ishonchli yozuv tarzida yoza olishi alohida qobiliyat, hatto aytish mumkinki san'at hisoblanadi. Huquqshunos faoliyatining asosini funksional yozishmalar tashkil etadi. Butun dunyo huquq maktablarida huquqiy yozuv uslubi va qobiliyatini rivojlantirish uchun "Academic Legal Writing" moduli o'qitiladi. Ushbu modul 2021–2022-o'quv yilidan e'tiboran TDYUda ham majburiy fanlar qatoriga kiritildi.

Ammo, hozircha ushbu fan uchun o'zbek tili materiallari va O'zbekiston qonunchiligi bilan bog'liq huquqiy matnlar asosida yozilgan o'quv qo'llanma hamda darsliklar juda oz va ushbu bo'shliqni to'ldirish galdagi vazifalarimizdandir.

Г.Ө. Танабаева,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан, Шымкент

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНЫҢ ҚОЛДАНУ ТАРИХЫ

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» деп айтқан еді. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады.

Қазақ жазуы бірнеше рет өзгеріске ұшырады, жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. 1929 жылға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылды. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы ұсынысымен қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп жасалған, араб графикасына негізделген «төте жазу» пайдаланылған. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді. Мысалы, айта кетсек, Қазақ тілі үшін әр кезеңдерде және әр аймақтарда келесі жүйелер Қазақстан Республикасында - кирилл жазуы негізінде, ресми түрде Қазақстанның бүкіл жерінде және Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында пайдаланылған. Тағы да көршілес Қырғызстан, Ресей, Түрікменстан және Өзбекстан елдерін бірыңғай мекендеген қазақ жұрты пайдаланады, сонымен бірге басқа

ыдыраған КСРО республикаларында да пайдаланылады. Сонымен қатар Түркия, Германия, АҚШ т.б. батыс елдерінде қазақ диаспорасы әртүрлі қалыпты емес латын жазуын пайдаланады.

Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес. Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылады. Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазіргі латын әліпбиінде 25 әріп бар. Дауысты дыбыстар е әрпі созылыңқы және қысқа айтылуына байланысты мысалы: Liber - тәуелсіз, Liber – кітап сөздердің мағыналары өзгереді.

Түркияның ғалымы Әбдіуақап Қара өзінің «Латын әліпбиі қазақ тілін еркіндікке шығарады» атты мақаласында Түркия халқы латынға 1928 жылы өткенімен онда бар-жоғы 29 әріп бар. Олардан бірқатар дауыстылар ескерілмегенін бүгінгі ғалымдар айтып отыр. Негізі түркі тілдерін 34 таңбамен белгілеуге болады. Бүгін түрік латын әліпбиінде 5 әріп кем болып отырғанын айтады. Тіл ғалымдары, солардың ішінде ең ұтымды алфавиттің Қазақстан қолданған кирилл әліпбиі екенін айтуда. Мәселен, түрік ғалымы Хатиже Ширин Ұсер қазақ-кирилл әліпбиі өзге түркі-кирилл алфавитіне қарағанда, таңбаның графикалық және фонетикалық тұрғыдан бір-бірімен байланысты болуы және бір дыбысқа бірден көп таңба берудің болмауына байланысты мұқият дайындалғанын айтады. Бұл тұрғыда қазақ-кирилл әліпбиін дайындаған тіл ғалымы С.А. Аманжоловтың рөлінің зор екендігін атап өтеді.

Бүгінгі күнге дейін Тіл саласының білікті мамандары латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын

жасауда қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Айта кетсек, солардың бірі - филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің пікірі: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшүін және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды – деп айтты. Әрине, ұлт үшін маңызды өзекті мәселелердің оңды шешілуіне қосып отырған кәсіби білікті мамандардың пікірлері ескеріліп, латын қарпіндегі қазақ әліпбиін жасалу жолдарына қатысты өрбісе және басқа жоғарыда аталған елдердің тәжірибесіне қарап салыстыра отырып жасалса құба-құп болар еді.

Қазіргі уақытта ұялы телефондарда жарнамалар, хабарламалар латын әліпбиімен жазылуда. Сонымен қатар, интернет желісінде де латын әліпбиіне аударатын транскрипция орнатылған, бірақ орыс графикасында ғана жасалған, болашақта қазақ графикасында жасалады деген ойдамыз. Латын әліпбиіне көшуде осындай бастапқы жұмыстар атқарылып отыр.

Жалпы, жазу, әліпби ауыстырудың үлкен саяси мәні бар мәселе. Екінші жағынан бұл тек қана саясат емес, бұл - тілдің таза лингвистикалық мәселелерді шешу үшін қажетті жағдай. Ең алдымен, отарсыздану бағытын дұрыс жүргізу үшін бұл жазу ауыстырудың, әліпби ауыстырудың маңызы өте зор. Оны айтып отырғанымыз біздің көптеген тілдегі емле, ережелеріміз, тілге қабылдаған әліпбиіміздегі таңбалар кирилл әліпбиінен алынған. Кеңестік кезеңде солай алынғандықтан біздің қазақ тілінің төл дыбыстарын таңбаламайтын басы артық таңбалар тілімізде қалып

қойды. Осы сөздерде, енді біз қазақтың өзінің дыбыстық жүйесіне, айту мәнеріне сай жазамыз дейтін болатын болсақ, бұрынғы кирилл әліпбиін пайдаланып қалған адамдар оны қабылдай қоймайды. Ал латынға көшкен жағдайда, сөздер жаңа латын әліпбимен жазылғанда жұрттың бәрі оны жаңадан қабылдайды. Жаңа сөз ретінде, жазылуын орфографиялық норма ретінде қабылдап көзі де үйренеді. Бұл, әсіресе, тілдегі басы артық дыбыстардың, сөздердің, дұрыс жазылуын, қазақша дыбысталуын қамтамасыз ету үшін, тілдің өз табиғаты үшін керек. Жазу ауыстырудың жағымды жақтары мен қиындықтары да бар. Жағымдысы – тілдік ерекшелігімізді сақтау, әлемдік интеграция, ақпарат алу мүмкіндігіміздің артуы. Өйткені латын жазуы ағылшын тілі сияқты әлемге кең тараған әліпби екеніне дау жоқ. Сол арқылы біз қазіргі интернет желісінде ақпарат алуда ғылым, білім саласында осы кеңістікке көбірек кіріп, жастарымыз да тануға, тез оқуға, ақпарат алуға мүмкіндігі артады. Екінші жағынан, бұл – түрік әлемі мен Қазақстанның бірігуі. Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан сияқты елдердің жазуымен бір болғаны – біздің еліміз үшін тиімді. Әрине, қиындықтары да бар екенін ашық айтуымыз керек. Тәуелсіздіктің 20 жылдығының өзінде қазақ мектептерінде, жоғарғы оқу орындарына көптеген оқулықтармен қамтамасыз етілмей жатқан жағдайлары бар. Ал ертең жазу ауыстырылған күннің өзінде қазіргі латын тілінде жазылған бастауыш мектептің, орта мектептің, одан кейінгі жоғарғы оқу орындарындағы оқу құралдарын, көркем әдебиетті бір күнде аударып тастау өте қиынға соғады.

Тіліміздің шұбарланып, қазіргі таңдағы жастарың мәңгүрттеніп бара жатқандығына алаңдаушылық білдірген зиялы қауым өкілдері мен бұқара халық Елбасының бұл бастамасына қос қолдап қолдау көрсетіп, өте оңтайлы шешім деп қабылдаған. Жалпы, латын әліпбиінің енуімен қатар қазақ тіліне бірқатар реформа жасалу қажет екенін

тіл мамандары көптен айтып жүр. Фонетик ғалымдар, бір кездегі Алаш азаматтары, Абай заманының адамдары тіріліп келсе, бізбен түсінісу оңай болмасын айтушы еді. Себебі табиғаты бөлек кирилл алфавиті қазақтың дыбысын, сөзін, керек десеңіз, акустикасы мен сөйлеу аппараттарын, тіл мен жақ, сол арқылы бет пішініне дейін өзгертіп жібергені ғылыми тұрғыдан дәлелденіп жатыр. Фонетик ғалымдар қазақ тілінің табиғаты үнемділікті сүйетінін, алайда қазіргі кезде сол сингармонизм заңдылығының бұзылғанын жиі айтатын. Қарап отырсақ, кирилл алфавиті бойынша 42 әріп болса да сөздердің қазақы дыбысталуы толық жүзеге аса алмайды.

Бір ғана мысал, қазақтың сөздерінде алғашқы буында кездескен еріндік дауыстылар сөздің соңына дейін, керек десеңіз, келесі сөздерге де ықпалын көрсетіп, жалғасып отырған. Мысалы «жүрек», «дүкен», «өмір», «көңілім», «көлемді» деген сөздер таза қазақы дыбысталса: «жүрөк», «өмүр», «дүкөн», «көңүлүм», «көлөмдү» болуы керек. Бұл – бір ғана еріндік дауыстыларға қатысты дыбыстық ықпалдың түрі. Мұндай үнемділік заңдылығы қатаң сақталған тілде сөйлеуші адам оңайлықпен шаршамайды. Себебі сөйлеуші аппараттар, тіл мен жақ әлдеқайда аз қимылға ұшырайды. Қысқасы, бәрі де есептеулі. Осы жерден тағы бір сұрақ туындайды: алдағы болашақта латын әліппесіне көшетін болсақ, қазақ тілінің осы табиғи ерекшеліктері ескеріле ме? Ескерілмейтін болса, кирилл әріптерінің 70-80 жылдық зардабы ары қарай да жалғаса бермек. Яғни тіл мен жақ, үн мен сөз – ары қарайда өзгерістер мен ауытқуларға ұшырай береді деген сөз. Мынау орфоэпиясы, мынау орфографиясы деген сияқты жаңа ережелер көбейеді. Бұлай болмасын десек, сөздер қалай дыбысталуы қажет болса, солай таңбалануы тиіс. Мұндай тілдік тәртіпті енгізудің ұрымтал тұсы – осы латын әліпбиінің жаңа үлгісін енгізу сәті. Сонымен қатар, дәріс беретін топтарда байқағанымыз, диктант жазғанда

телефондағыдай орыс алфавитімен жазады, мысалы егер смартфонда қазақ әліппесі болмаса орысша жазамыз, ал осы үрдіс олардың жазу сауаттылығында қалыптаса бастағаны байқалады, қазақтың төл әріптерін орыс әріптерімен береді : тіл-тил, қазақ-казак, сөз-соз, т.б. бұл да интернет пен телефон жазбасының әсері

1940 жылы орыс тілінің дыбыстары үшін қосымша 13 әріп кіргізілген 42 әріптік кирилл графикасы негізіндегі әліпбиге ауыстырылды, осы реформа қазақ тілінің ерекшеліктері ескерілмей жүргізілді, ол қазақ мәтінінде ендірілген орыс сөздерін жазу мен оқуды орыс тілінің нормасына сәйкес орындауды талап етті. Нәтижесінде қазақ тілінің айтылым және жазылым емшелерінде көптеген шытырмауық жиналып, ана тіліміздің табиғи заңдылықтары бұзылды (мысалы, орыс тілінің дауысты «и» және «у» дыбыстарының қолдануын қарастырсақ, онда «и», «у» дауыстыларына аяқталатын «би», «ми», «бу», «су» сияқты сөздердің жіктелуінің үшінші жағында «би+і», «ми+ы», «бу+ы», «су+ы» болады. Бұлар қазақ тіліндегі «і» және «ы» жалғауы дауыссыздармен аяқталатын сөздерге жалғанады, ал дауыстыларға аяқталатын сөздерге «сі» және «сы» жалғауы жалғанады деген ережеге қайшы болады. Егер қазақ тілінде «и» және «у» дыбыстарын дауыссыздар деп есептесек, онда «би», «ми», «бу», «су», «ту» деген сөздерде бір де буын болмайды екен. Осыдан мынадай 2 сұрақ туады: «Жалғауды жалғау ережесі дұрыс па?», «Бір де буынсыз сөз бола ма?»). Ащы – ашшы (а мен щ үндеспейді) Тұщы – тұшшы (ұ мен щ үндеспейді)

Осы күнге шейін қазақ тіліне қатысты бір-біріне қарама-қайшы оқулықтар мен ғылыми еңбектер шығуда. Бұлар мемлекеттік тілдің дамуына кедергі болып тұр. Осы айтылғандар қазақ тілінің жазуына жаңа реформа жасау керектігін айғақтады. Реформаны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне негіздеп, ақпараттық технологияларды оңай

пайдалану және оларды тиімді жасауға мүмкіндік беретін латын әліпбиіне көшіп жасау керектігі айқын. Реформа жүзеге асыру кезінде қазақ тілінің жаңа орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық және синтаксистік ережелерін анықтап, оны компьютермен өңдейтін технологияларды жасап, білім берудің барлық деңгейіне арналған оқу құралдарын дайындау қажет.

Еліміздің латын әліпбиіне көшу ұлтымыз үшін жасалған маңызды қадамдардың бірі. Ұлы Дала елінің тарихына көз жүгіртсек, бірінші тұғыры байлық – жер, екіншісі – тіл, үшіншісі – мемлекет және оның тарихы болуы керектігі айқындалады. Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес.

Бүгінгі күнге дейін Тіл саласының білікті мамандары латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиін қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшуін және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл статусына сәйкес елімізде жасалынып жатқан электрондық ақпараттық ресурстар қазақ тілінде болғаны жөн. Ақпараттық ресурстарды жасау көп қаржы мен жұмысты талап ететін үдеріс болғандықтан, оларды барлық компьютердің пернетақталарында бар 26 әріптік классикалық латын әліпбиінде жасаған тиімді.

Себебі, оларды басқа ұлттық әліпбиде жасау үшін қосымша қаржысыз әзірленбейтін шрифтер, драйверлер және сұрыптау мен іздеу программаларын қолдану қажет. Ғаламдану дәуірінде ғаламдық ақпараттық кеңістіктің бір ғана ортақ әліпбиі болғанын қалап, көптеген елдерде ақпараттық ресурстарды классикалық латын әліпбиінде жасау мәселесі талқыланып жүр.

Қазақ тілінің 28 төл дыбысы бар, оның ішінде 9 дауысты және 19 дауыссыз. 1929 жылғы реформа кезінде дауыссыз “хы” дыбысы қосылып, жалпы дыбыстар саны 29 болды. Олар қолданыстағы әліпбиде былай таңбаланады: а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і – дауыстылар; б, ғ, г, д, ж, з, й, қ, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш, һ – дауыссыздар (мұнда а, о, ұ, ы, е – фонемалар, ал ә, ө, ү, і – олардың алафондары және ғ-г мен қ-к – бір дыбысқа біріккен бір фонеманың үндесім түрлері). Ал 1940 жылғы реформа кезінде орыс тілінен 11 дыбыс енген, олар орыс қолданыстағы әліпбиде в, ё, и, ц, ч, щ, ф, х, э, ю, я деп белгіленеді. Кейінгілердің ішінде қазақ тілінің фонологиялық заңдарын бүлдірмейтін в, х және ф дыбыстарына тоқталайық. Оның біріншісі адамдардың тегін (фамилиясын) жазуда кеңінен қолданып кеткен. Сонымен қатар, қазақ тіліне аударылмай етене еніп кеткен «валюта, вакуум, вакцина, вариант, вектор, вексель, викторина, вирус, виртуал, вице, вокал», «хаки, хаос, химия, хлор, хроника, хром, хрусталь» және «факт, факультет, фаза, файл, фауна, федерация, фельетон, физика, филармония, фильм, фонетика, формула, фракция, функция» сияқты көптеген термин сөздердің маңыздылығын ескеріп, кірме в, х және ф дыбыстарын қазақ дыбыстарының қатарында қалдыруға болады деген ой келеді. Бұдан қазақ тілі зиян шекпейді, қайта ол халықаралық терминдердің дұрыс айтылуына көмектеседі. Ал, ч дыбысы жаңа әліпбиге енгізілгенмен, қазақ тілінде сирек қолданылады. Сонымен, қазақ тілінде 32 дыбыс болады, олар: а, ә, б, в, ғ, г, д, ж, з, е, й/и, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х/һ, ш, ы, і, ч

Осы уақытқа дейін латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуы үш рет өзгертілді. Екі нұсқасы туралы сын-пікірлер көп айтылды, сол ескертулермен ол алынып тасталды, сондықтан оған қайта-қайта тоқталу, сынау орынсыз. Ал, жаңа қабылданған нұсқа әліпби қазақ тілінің жазу дәстүрінде орныққан «бір дыбыс – бір әріп» принципіне толық сәйкес келеді. Жаңа әліпбиге кезең-кезеңімен көшу 2023 жылдан бастап 2031 жыл аралығында жоспарланып отыр.

Бүгінгі компьютер заманында интернет жүйесінде үстемдік ететін латын әліпбиі екендігін мойындауымыз керек. Бәріміздің электрондық поштамыз бар. Ол поштамыз кирил, араб, немесе басқа емес, латынмен жазылған. Астымыздағы көлігіміздің нөміріндегі әріптер латынмен берілген. Куәлігіміз бен паспортымызда латын әліпбиі тұр. Осындай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Яғни латынәліпбиібізгетансықемес. Ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі дәрежеде біледі. Ал латынның бізге берері дегенде толып жатқан тиімді тұстарын көрсетуге болады. Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз төмендегідей: **Біріншіден**, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. **Екіншіден**, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді. **Үшіншіден**, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. **Төртіншіден**, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз

байланысты күшейтуіміз керек. Ол да табиғи іс екендігін айтқым келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрыснұв А.Тіл тағлымы. Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б.
2. Қайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. -Алма-Ата: Наука, 1986. -328 с.
3. Мырзабеков С. Қазақтіліфонетикасы. – Алматы: Қазақуниверситеті, 2004.– 247 б.
4. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері . – Алматы: Рауан, 1996.-285 б.
5. Рәбиға Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000, - 532 б. ISBN: 9965-06-023-1
6. Джусупов М. ФонемографияА.Байтұрыснұва и фонология сингармонизма.-Ташкент: Узбекистан, 1995.-176 с.
7. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алматы: Наука, 1980.-78 с.
- 8.. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөнiндегi зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999.-581б.
9. Сауранбаев.Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары.-Алматы: Ғылым, 1982.-351 б.
10. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – А: Зият Пресс, 2004-140 б.
11. Уалиев Н. Фонологические основы казахской графики и орфографий АҚД. – Алматы: 1993.-21 с.
12. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі.- Алматы: Сөздік-Словарь, 1999.-200 б.

Х.С.Хайитов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси кафедра мудир,
юримдик фанлар доктори, доцент

ҚОНУН ЛОЙИҲАЛАРИНИ ЮРИДИК-ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРТИЗАДАН ЎТКАЗИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Бугунги кунда қонун ва норма ижодкорлиги жараёнида экспертлик хизматларидан фойдаланишнинг эҳтиёжи, миқдори ва сифати сезиларли даражада ошиб бораётганлигини кўриш мумкин. Албатта, мазкур объектив зарурат бўлиб, давлат ҳокимиятининг турли даражаларида жамият ва давлатнинг ривожланишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишда хавф-хатарларни камайтириш, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, муҳофаа, экологик, технологик ва ахборотга оид хавфсизликни таъминлаш ғоят муҳим ҳисобланади.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг биринчи устувор йўналишлари қаторида қабул қилинаётган қонунларнинг амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнига таъсирини кучайтиришга йўналтирган ҳолда қонун ижодкорлиги фаолияти сифатини тубдан ошириш вазифаси долзарб вазифа сифатида белгиланган¹. Шу боис, сўнгги йилларда норма ижодкорлигига бир қанча янги талаблар ва стандартлар жорий этилмоқда. Айниқса, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари экспертизаси турлари ва амалиёти кенгайиб бормоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

Қонун ижодкорлигида экспертиза ўтказиш механизми-ни ривожлантириш қонунчилик ҳужжатлари сифати ва қонун ижодкорлиги самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу боис, 2018 йил 8 августда тасдиқланган Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш Концепциясида эксперт ҳамжамияти билан маслаҳатлашиш ва уларнинг салоҳиятидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнида фойдаланишнинг самарали механизмларини яратиш устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган¹.

Қонун ижодкорлигида экспертиза амалиётининг кенгайтиши ижобий ҳолат бўлиб, у кўпгина қийинчиликларни бартараф этади ва қонуншуносни зарур ахборот билан таъминлашга хизмат қилади. Бу ҳақда мутахассис Д.В.Чухвичев тўғри таъкидлаганидек, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари тайёрлашда махсус билим ва малакаларни талаб этадиган экспертизанинг ўтказилиши қонун лойиҳаларини такомиллаштиришга ва камчиликларни бартараф этиш мақсадига эгаллиги билан тавсифланади”² [2].

2021 йил йил 20 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунда норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси ҳуқуқий ва коррупцияга қарши экспертизалардан ўтказилиши шарт эканлиги белгиланди. Шунингдек, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси ишлаб чиқувчининг ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органнинг қарорига кўра иқтисодий, молиявий, илмий, лингвистик, экологик экспертизадан, шунингдек бошқа турдаги экспертизалардан ўтказилиши мумкин эканлиги таъкидланган³.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.08.2018 й., 06/18/5505/1639-сон.

² Чухвичев, Д.В. Законодательная техника / Д.В. Чухвичев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014.

³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.04.2021 й., 03/21/682/0354-сон)

Эътиборга молик жиҳати шундаки, илк маротада норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини, шунингдек уларга илова қилинадиган ахборот-таҳлилий материалларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштиришнинг Ягона услубиёти қонун асосида тасдиқланди. Мазкур Ягона услубиётда қонун лойиҳалари матнига оид муҳим талаблар белгиланган.

Унга кўра, лойиҳанинг матни лўнда, оддий ва равон тилда баён этилган бўлиши керак. Лойиҳанинг матни турлича шарҳлаш ва талқин қилинишларга олиб келмаслиги керак. Лойиҳанинг жумлалари расмий тил услубидан ва юридик атамалардан фойдаланилган ҳолда, умумий қабул қилинган грамматика, имло ва пунктуация қоидаларига мувофиқ тузилади.

Шунингдек, лойиҳанинг матнида жумлаларнинг соддалиги ва қисқалиги, таърифнинг аниқлиги, баён этишнинг тизимлилиги ва кетма-кетлиги талабларининг белгиланганлиги қонунлар сифатини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, лойиҳада унга илова қилинадиган ахборот-таҳлилий материалларда қуйидагиларнинг қўлланилишига йўл қўйилмайди:

оғзаки нутқ шакллари;

давлат тилида тенг маъноли сўзлар ва тушунчалар мавжуд бўлган тақдирда, чет тиллари атамалари;

эскирган ҳамда кўп маънони англатадиган сўзлар ва иборалар, мажозий таққослашлар, сифатлашлар, киноялар;

аббревиатура ва қисқартмалар (бундан умумий қабул қилинган аббревиатура ва қисқартмалар, шунингдек қонуности ҳужжатларининг иловаларидаги ташкилотларнинг қисқартирилган номлари мустасно).

Юқоридагилардан ташқари мазкур Услубиётда қонун тилига оид бошқа муҳим талаблар ҳам борки улар қонуншуносга қонун тилига оид талабларни тушунишга кўмак беради.

Қонун лойиҳаси тилшунослик экспертизасидан ўтказилишида Ўзбекистон Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини лингвистик экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом муҳим аҳамиятга эга. Ушбу ҳужжатга кўра, 2023 йил 1 январдан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари вазирлик, идоралар билан келишишдан олдин лингвистик экспертизадан ўтказилади¹. Ўйлаймизки, ушбу тартибнинг жорий қилиниши қонунчилик ҳужжатлари лойиҳаларининг тили сифатини муҳокамаларнинг дастлабки босқичдаёқ яхшилашга хизмат қилади.

Лингвистик экспертиза лойиҳани ишлаб чиққан ташкилот раҳбарининг маслаҳатчиси томонидан лойиҳада жумлаларнинг соддалиги ва қисқалиги, таърифларнинг аниқлиги, имло, услубий, грамматик ва орфография қоидаларига мослиги, янги атамалар, шунингдек, соҳа атамаларининг тўғри қўлланилганлиги, сўз бирикмаларининг ўзаро тўғри боғланганлиги, баённинг тизимлилиги ва ифодали кетма-кетлиги каби талабларга риоя этилганлиги текширилади.

Таъкидлаш жоизки, “Ҳар қандай қонун лойиҳаси тилшунослик экспертизасидан ўтказилиши зарур. Чунки, ҳар қандай қонун норматив-ҳуқуқий ҳужжат бўлиши билан бир қаторда у тил маҳсули ҳисобланади. Қонун мазмунини ифода этиш юридик тил орқали амалга оширилади. Шу сабабли қонунлар сифатини таъминлаш учун тил меъёрларига қатъий асосланиш лозим. Аммо бунга эришиш ҳар доим ҳам осон бўлмайди. Айниқса қонун лойиҳасида мураккаб юридик тил услуби ва атамаларини ишлатишда қонуншуносга муайян қийинчилик тўғдириши табиий ҳол”².

¹ ҚММБ: 09/21/662/1001-сон, 28.10.2021 й. Манба: www.lex.uz/pdfs/5701504

² Khayitov Kh.S. Legal and linguistic expertise draft of laws: theoretical-legal analysis // International Scientific Journal // ISPC Technological breakthrough in science, Philadelphia, USA. – № 04 (48) 2017. – P. 154.

Бундай шароитда махсус чуқур тилшунослик билимларга эга мутахассиснинг ёрдами зарур. Шу боис қонуншунос заруратга қараб тил билан боғлиқ муаммоларни мукамал ҳал этиш учун қонун лойиҳаларини юридик-лингвистик экспертизасини ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Яна бир жиҳатига тўхталиш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2021 йил 24 февралдаги 2-мх-сон буйруқ асосида тасдиқланган Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низом қабул қилинган бўлиб, мазкур низом норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш тартибини белгилайди¹.

Ушбу низомга илова сифатида Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар лойиҳаларида коррупциявий омилларни аниқлаш Методикаси ҳам берилган бўлиб, у лойиҳаларни коррупцияга қарши экспертиза қилишда муҳим ёрдамчи вазифасини ўтайди.

Эътиборлиси, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида жисмоний ва юридик шахсларга ноаниқ, бажарилиши қийин бўлган ва (ёки) оғирлаштирилган талабларнинг мавжуд эканлиги коррупциявий омил сифатида эътироф этилади. Шундан маълумки, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида тушуниш қийин бўлган ёки мавҳум, ноаниқ тушунча ва ибораларнинг қўлланилиши коррупцияга сабаб бўлиши билан бирга лойиҳа сифатини пасайтиради ҳамда нормаларни амалда қўллашда муаммоларни юзага келтиради.

Бу ҳақда, мутахассис В.Н.Южаков ҳам норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида одатий кўп учрайдиган коррупциявий омил сифатида юридик-лингвистик

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.02.2021 й., 10/21/3287/0153-сон

омилларни эътироф этган ҳолда уни қуйидагича изоҳлайди: “Норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасида икки хил маъно англатувчи ёки ўзгарувчан атама, тушунча ва ибораларнинг қўлланилиши ёхуд юридик техниканинг умумэтироф этилган қоидаларининг бузилиши коррупциявий омилнинг мавжудлигидан далолат беради ҳамда давлат ва маҳаллий мансабдор шахсларнинг ихтиёридаги ваколатларнинг (асоссиз) кенгайиб кетишига сабаб бўлади”¹.

Ҳуқуқшунос олим Д.А.Керимовнинг таъкидлашича “Ижтимоий амалиётнинг бошқа соҳаларидан кўра қонун ижодкорлигида матнни нотўғри ифодаланиши ноаниқ ёки ноўрин сўз жуда оғир, баъзан фожиали оқибатларга олиб келади. Қонун мантиғининг бузилиши, уни ноаниқ ифодаланиши, терминларнинг ноўрин ишлатилиши кўпдан кўп сўровларни келтириб чиқариб, қўшимчалар киритишлар, шарҳлаш ва тушунтиришлар талабини келтириб чиқаради, бунга ортиқча вақт, куч ва энергия талаб этилиб, бюрократик оворагарчиликларга замин яратади, қонун матнини нотўғри талқин қилинишига ва нотўғри қўлланишига олиб келади. Қонунлар матни қанчалик мукаммал бўлса, унинг қўлланилиши шунчалик осон бўлади”².

Албатта юридик тил жиҳатдан сифатли лойиҳаларни тайёрлашда ушбу турдаги экспертизани ўтказиш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур экспертиза орқали қонун лойиҳаси матни тузилиши ва унинг мазмунидаги айрим стилистик, лексик, мантиқий ҳамда грамматик хатолар бартараф этилади. Бир сўз билан айтганда, қонун лойиҳаларининг юридик-лингвистик экспертизаси матннинг сифатли бўлишини таъминлайди. “У лойиҳани

¹ Южаков В.Н. Антикоррупционная экспертиза нормативных правовых актов: методика, опыт и перспективы. – М.: Вопросы государственного и муниципального управления. 2008. № 2. – С. 26.

² Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества. – М.: 1991. – С. 55.

кўриб чиқишнинг барча босқичларида зарур, чунки тилдаги хато ва камчиликлар, лингвистик жиҳатдан ғализ таърифлар лойиҳани, унинг асосий қоидалари ва концепциясини ишлаб чиқиш ҳамда самарали муҳокама қилишни қийинлаштиради”¹.

Мамлакатимизда қонун ижодкорлигининг барча босқичларида юридик-лингвистик таҳлил ёки махсус экспертиза ўтказилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳам қонун ижодкорлиги соҳасида муҳим вазифаларни бажаради. Яъни, вазирлик қонунчилик ижодкорлиги соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширади. Шу билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг топшириқлари бўйича ва ўз ташаббусига кўра қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги лойиҳаларни ишлаб чиқари ва уларни қонунчилик техникаси қоидалари талабларига мувофиқлигини таъминлайди.

Бундан ташқари, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини уларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонун ҳужжатларига, мамлакатда олиб борилаётган ислоҳотларнинг мақсад ва вазифаларига, шунингдек қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлигини аниқлаш юзасидан таҳлил қилади ва ҳуқуқий экспертизадан ўтказилади.

Ушбу таҳлил (экспертиза) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Қонунчилик муаммолари ва парламент тадқиқотлари институти, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Ҳуқуқий сиёсат тадқиқот институти, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатида қабул қилиш ва маъқуллаш жараёнида ҳам ўтказилади. Қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси

¹ Абдуллаев Б. Юрислингвистик экспертиза – қонунлар мукамаллигининг омили // Ҳуқуқ ва бурч – Тошкент: – 2008. – № 11. – Б. 40.

Олий Мажлис Қонунчилик палатасида қонун лойиҳаларини юридик-лингвистик таҳлилдан ўтказишда Юридик бошқарма, Лингвистик экспертиза ва таҳририят бўлими ва Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси муҳим ўрин тутди. Сенат томонидан маъқулланган қонунлар Ўзбекистон Республикаси Президентига имзолаш ва эълон қилиш учун юборилади. Қонун имзоланиши ва эълон қилинишидан аввал Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида ҳам тегишлича экспертизадан ўтказилади.

Энди хорижий мамлакатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, ушбу экспертиза турига жиддий эътибор қаратилганлигини кўриш мумкин. Айниқса, кўпгина хорижий мамлакатлар ҳуқуқ ижодкорлигида юридик тил масалаларига жиддий қаралади. Буни Германия тажрибаси мисолида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, Германия Федератив Республикаси Асосий қонунининг 76-моддасига кўра, қонун лойиҳалари Бундестагга Федерал ҳукумат, Бундестаг аъзолари ёки Бундестрат томонидан киритилиши мумкин¹. Германия парламентида қонун лойиҳалари устида босқичма-босқич узоқ иш олиб борилади. Федерал ҳукуматнинг қонун лойиҳалари дастлаб манфаатдор федерал вазирлик розилигини олиш ва жорий қонунчиликка ҳамда қонунчилик техникаси қоидаларига мос келишини аниқлаш учун Федерал Адлия вазирлигига юборилади. Федерал Адлия вазирлиги қонун тили ва юридик техника бўйича эксперт текширувини ўтказди.

Шунингдек, Бундестагга кўриб чиқиладиган қонун лойиҳалари юзасидан юридик-лингвистик экспертиза ўтказиш парламентнинг Тил хизмати томонидан амалга оширилади. Унга кўра, Тил хизмати оғзаки ва ёзма таржималарни амалга ошириш, тил бўйича машқлар

¹ Германия Федератив Республикасининг Асосий қонуни, - Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон республикаси Миллий маркази, 2005. - Б. 85.

ўтказиш, парламент лексикаси ривожланиш кабиларни амалга оширади¹.

Буюк Британиянинг қонун ижодкорлиги англо-саксон ҳуқуқ оиласига мансуб бўлиб, бу ерда ҳуқуқнинг асосий манбаи суд прецеденти ҳисобланади. Ушбу давлатда суд органлари фаол ҳуқуқ ижодкорлиги билан шуғулланадилар. Шу боис қонунларни юридик-лингвистик таҳлил этишда нафақат парламент балки судларнинг ҳам фаол иштирок этиши талаб этади. Судлар муайян вазиятга баҳо берар эканлар мавжуд қонунчилик ва суд прецедентидан фойдаланиб адолатли қарор чиқаришга интиладилар.

Қонунларни шарҳлашда судлар бир қатор қатъий қоидаларга асосланади. Масалан, сўзма-сўз шарҳлашда (Literal Rule) қонун матнидаги сўзлар ва терминларга оддий ва кўпчилик фойдаланадиган сўзлар билан шарҳ беради. Бу соҳада 1978 йилги “Статутларни шарҳлаш ҳақида”ги қонун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу қонунда бошқа қонунларда қўлланиладиган кўплаб тушунча ва терминларнинг маъноси берилган. Қонунларни шарҳлашда унда кўрсатилган тушунча ва терминлардан фойдаланиб шарҳлаш лозим. Қонунларни шарҳлашда суд қонунда ишлатилган тушунарсиз ёки кўп маъноли сўз туфайли қийин аҳволга тушиб қолса ҳуқуқ ва адолат нуқтаи назаридан келиб чиқиб қонунни шарҳлаши мумкин².

Шунга ўхшаш қонун АҚШ тажрибасида ҳам учрайди. Жумладан, Нью-Йорк штатида “Қонунларни умумий шарҳлаш ҳақида”ги қонун қабул қилинган бўлиб, унда махсус атамаларнинг изоҳи берилган. Бу қонунлардаги атамаларни

¹ Руперт Шик и Вольфганг Цее. Так работает Бундестаг (14-созыв) Организация, формы и методы работы Законодательство Федерации. – NDV Neue Darmstadter Verlagsanstalt Rheinbreitbach, 2000. – С. 132.

² Романов А.К. Правовая система Англии: Учеб.пособие. – М.: Дело, 2000. – С. 146-149.

бир хилда тушуниш ҳамда қўллаш мақсадида жорий этилган¹.

Франция қонун ижодкорлиги тажрибасида ҳам қонун тили масаласига алоҳида эътибор қаратилганлигини кузатиш мумкин. Эътиборлиси, 1972 йилда Франция Атамашунослик қўмитаси тузилган. Қўмитанинг асосий вазифаси сифатида француз тили луғати таркибидаги камчиликларни аниқлаш, янги атамаларни ишлаб чиқиш, бошқа тиллардан ноўрин ўзлашган сўзларни алмаштиришдан иборатлиги белгиланган. Қўмита томонидан ишлаб чиқилган атамалар вазир томонидан тасдиқланиши шарт эканлиги белгиланган².

Шундай қилиб, хорижий мамлакатларда қонун лойиҳалари юридик-лингвистик экспертизаси қонунчилик сифатини таъминлаш воситасида қаралади. Қонун тилининг содда, аниқ, лўнда ва тушунарли тилда ифода этилишини қонунлар сифати ва мукамаллигининг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади.

Бугунги ислохотлар талабларига мувофиқ, қонун ижодкорлигида ушбу экспертиза турини ўтказишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш мақсадида куйидагиларни амалга ошириш долзарб аҳамиятга эга:

1. Икки ва ундан ортиқ тилларда тайёрланган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари матнларининг ўзаро мувофиқлигини лингвистик экспертизадан ўтказишни таъминловчи орган сифатида Адлия вазирлигини белгилаш;

2. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги Қонунчилик бош бошқармаси таркибида Юридик лингвистика ва таржима бўлимини ташкил этиш;

3. Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасида “Тил хизмати” ёки “Юридик лингвистик-экспертиза

¹ Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. – Тошкент: Адолат, 2001. – Б. 15-16.

² Қаранг: Journal officiel de Republiq Franceise, 1973. № г.р. 388. Jacques Rigaud, Xavier, Delcros Les instiion adminstratives francaises Les strectures. Paris, Dalloz, 1984, – р. 49.

хизмати” деб номланувчи тузилма фаолиятини йўлга қўйиш;

4. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент давлат юридик университетида Юридик тилшунослик магистратура мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрлаш;

5. Қонун лойиҳалари юридик-лингвистик экспертизаси самарадорлигини ошириш мақсадида ушбу йўналишда ахборот коммуникация технологиялари имкониятларидан фойдаланишни кенгайтириш лозим. Масалан, ягона ҳуқуқий атамаларнинг электрон базаси ва уларнинг электрон изоҳли луғати, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга берилган шарҳларнинг электрон базаси кабилар. Бу эса қонун лойиҳаларини ихтисослашган экспертлардан ўтказиш бўйича ишлар самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Хулоса ўринида таъкидлаш жоизки, қонун тилининг мукамаллигига эришиш юридик-лингвистик экспертиза ўтказишнинг механизми ва сифатига боғлиқ жараён дир. Фикримизча, ушбу экспертиза турини ўтказиш нечоғлик сифатли, илмий асослан тирилган, холисона ва тизимли амалга оширилиши қонун тилининг барча учун тушунарли бўлишига ҳамда қонунларни амалда қўллаш учун қулай тарзда яратилишига асос бўлади.

A.D.Babadjanov,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Magistratura va sirtqi ta'lim fakulteti dekani,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

LINGVISTIK EKSPERTIZA TAMOYILLARIGA DOIR MULOHAZALAR

Dunyo sud amaliyotida matn yoki boshqa nutqiy hodisaga huquqiy baho berish tendensiyasi rivojlanib, bugungi kunda uning turli tamoyillari ishlab chiqilmoqda. Nutq hodisasining asl mohiyatini, ma'nosini tushunish va huquqiy talqin etishda ham til, ham huquq normalarini anglagan holda kompleks yondashish talab etilishi hech kimga sir emas. Muayyan matn yoki og'zaki nutqni, uning asl mohiyatini maxsus filologik bilimlarsiz tahlil qilish mumkin bo'lmagani kabi huquqiy tafakkur va bilimlarsiz nutqiy hodisaga huquqiy baho berish, umumiy xulosa chiqarish va uning huquqiy mohiyatini belgilash mumkin emas.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasida lingvistik ekspertiza tamoyillarini takomillashtirish vazifasi juda dolzarb hisoblanib, mazkur masalani yanada takomillashtirishda quyidagi masalalarning qamrab olinishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Ma'lumki, lingvistik ekspertiza faktlarni aniqlash va ekspertiza uchun yuborilgan savollarga javob berishga qaratilgan nutq faoliyati mahsulotlarini o'rganish demakdir. Lingvistik ekspertiza jinoyat obyekti haqida tavsiflovchi mulohazaning haqiqat yoki yolg'onligini belgilashga, yoki jinoyat sifatida talqin qilish imkoni bor yoki yo'qligini aniqlashga yordam beradi. Lingvistik ekspertiza xulosasini berish lingvistik nazariyalarga asoslanadi va lingvistik obyektlarni o'rganish metodologiyasi bilan huquqiy jarayonlarni omuxtashtirish asosida ishlab chiqiladi.

2. Lingvistik tekshiruv obyekti - nutq faoliyati mahsullari: so'zlar, matnlar, leksemalar, tovar belgilarining og'zaki belgilari va boshqalar bo'lib, lingvistik ekspertizani o'tkazish uchun amaliy zarurat ko'pincha sud ishlarini ko'rib chiqish va hal qilish jarayonida huquqiy dalillarni aniqlash maqsadida paydo bo'ladi, shu sababli ham ko'pgina mamlakatlarda aksar hollarda "lingvistik ekspertiza" tushunchasi "sud-lingvistik ekspertiza" tushunchasi bilan bir xil ma'noda ishlatiladi.

3. Lingvistik ekspertiza sud ekspertizasining bir turi sifatida isbot vositalarining yuridik ahamiyatga molik faktlarini aniqlash maqsadida vakolatli shaxs (organ) tomonidan belgilanib, mutaxassis-ekspert tomonidan amalga oshirilgan ekan, quyidagi masalalarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

a) matnni til nuqtai nazaridan tadqiq etish (gapning semantik mazmunini izohlash maqsadida grammatik tahlil qilish; matnni fonetik, semantik va grafik belgilar bo'yicha tadqiq qilish; agar so'z tovar belgilari nomlaridagi o'xshashlik va intellektual mulk masalalari haqida borayotgan bo'lsa, tovar belgilarida dominant semantik elementni o'rnatish va hok.);

b) lingvistik ekspertizaning huquqiy maqsadini hisobga olgan holda tadqiqot olib borish (inson sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish bo'yicha ishlarda bahsli nutqiy hodisalarni tekshirish; tuhmatda ayblash uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan nutqiy hodisalarni tekshirish; matn yoki og'zaki nutqlarni haqorat qilish, sudga hurmatsizlik, davlat mansabdor shaxsini haqorat qilish ayblovlarini tekshirish maqsadida ekspertizadan o'tkazish; ekstremistik faoliyatda ayblangan, shuningdek irqiy, diniy, milliy va ijtimoiy adovat qo'zg'atishda ayblangan nutq hodisalarini ekspertizadan o'tkazish; reklama matnlarini ijtimoiy foyda/zarar nuqtai nazaridan lingvistik ekspertizadan o'tkazish; tovar belgilarining lingvistik ekspertizasi va boshq.).

4. Lingvistik ekspertiza biz kutgan natijani berishi uchun lingvistik ekspertiza o'tkazish asoslari va tartiblarini protsessual qonun hujjatlari bilan mustahkamlash talab etiladi.

5. Barcha dalillar singari, lingvistik ekspertiza natijalari bo'yicha chiqarilgan xulosa ham oldindan belgilangan kuchga ega emas va sud, tergovchi, surishtiruv organi tomonidan ishdagi boshqa dalillar bilan bir qatorda ularning ichki ishonchiga ko'ra baholanadi. Binobarin, oldimizda lingvistik ekspertiza natijalari bo'yicha olingan xulosalarni sudlar tomonidan ishlarni sudda ko'rish jarayoniga jalb etilishi va tan olinishi hamda buning yuridik instrumentlari masalalari bugungi kunning dolzarb vazifasi bo'lib turibdi. Chunki lingvistik ekspertizada tadqiqot obyektlari to'g'ridan-to'g'ri bevosita (mutaxassis "to'g'ridan-to'g'ri" ma'lumot manbasini tahlil qiladi - ma'lum bir vosita (axborot tashuvchi audio-video vosita)da turli darajadagi to'liqlik bilan yozilgan (masalan, bosma matn yoki audioyozuv, bahsli nutq) manbani tahlil qiladi yoki bilvosita tekshiradi - "bilvosita" manbalarni (guvohlarning ko'rsatmalari, sud bayonnomalari va hok.) o'rganadi va bunda lingvistik ekspertiza xulosalarining legitimligi statusini belgilash qoidalarini ishlab chiqish zarur. Aks holda lingvistik ekspertiza to'g'risidagi normativ-huquqiy hujjatlarning amaliyotda qo'llanilishi masalasi savol ostida qolishi mumkin.

Sodikov Akmal,
Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR LOYIHALARINI LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O'TKAZISH MUAMMOLARI

Mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjatlar hamda ularning loyihalari huquqiy¹, korrupsiyaga qarshi², gender-huquqiy ekspertiza³, ekologik⁴, iqtisodiy, ilmiy va boshqa turdagi ekspertizalardan o'tishi belgilangan.

Shuningdek, ekspertizaning boshqa turlari to'g'risida xorijiy olimlarning ishlariga e'tibor beradigan bo'lsa, xususan D.Kennedi xalqaro-huquqiy ekspertiza⁵, Yu.Bart⁶ va A.Glyokner ilmiy ekspertiza⁷, K.Ebbot va M.Li huquq ustuvorligi ekspertizasi⁸,

¹ O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2012-yil 9-apreldagi 83-mh-son buyrug'i bilan tasdiqlangan Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritiladigan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlash, yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish va huquqiy ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi uslubiy ko'rsatmalar // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.09.2020-y., 10/20/2352-9/1304-son.

² O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2021-yil 24-fevraldagi 2-mh-son buyrug'i bilan tasdiqlangan Normativ-huquqiy hujjatlar va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 24.02.2021-y., 10/21/3287/0153-son.

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-martdagi 192-son qarori bilan tasdiqlangan Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risida Nizom // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 31.03.2020-y., 09/20/192/0386-son.

⁴ 2000-yil 25-maydagi "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.04.2021-y., 03/21/688/0394-son.

⁵ Qarang: Kennedy D. International legal expertise: innovation, avoidance, and professional faith. A world of struggle: how power, law, and expertise shape global political economy // Princeton University Press, 2018. – P. 218-255.

⁶ Qarang: Barthe Y. Scientific expertise in situations of controversy: a sociological testimony // European Journal of Risk Regulation, 2014. Vol. 5. – No. 1. – P. 14-24.

⁷ Qarang: Glöckner A. Development of legal expertise // Instructional Science, 2013. Vol. 41. – No. 6, – P. 989-1007.

⁸ Qarang: Abbot C. and Lee M. Law and legal expertise: Environmental groups and legal expertise: shaping the Brexit process // UCL Press, 2021. – P. 79-98.

J.Krishnan¹, V.Glod², Gansavivek³, L.MakDeniel⁴ moliyaviy ekspertiza ma'lumotlaridan norma ijodkorligi jarayonida foydalanish zarurligini tadqiq etishgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrdagi 662-son qarori⁵ bilan Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomning tasdiqlanishi norma ijodkorligi faoliyati yana bir ekspertizani o'tkazish mexanizmi bilan boyitildi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjat o'zida bir nechta ijobiy jihatlarni qamrab oladi. Xususan,

a) normativ-huquqiy hujjat loyihasi, lingvistik ekspertiza, davlat tili qoida va talablari, maslahatchi va mutaxassis tushunchalariga ta'rif berilgan;

b) lingvistik ekspertizaning maqsadi va asosiy vazifalari aniq ishlab chiqilgan;

c) loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazish talablari belgilangan;

d) loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazish mexanizmi ishlab chiqilgan;

e) loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi maslahatchi yoxud mutaxassisning huquq va majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan.

Ammo ushbu normativ-huquqiy hujjatda quyidagi muammoli masalar ham mavjud bo'lib, fikrimizcha, ularni ilmiy tahlil etish talab etiladi.

Birinchiidan, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish majburiyimi yoki ixtiyoriy?

¹ Qarang: Krishnan J. Legal expertise on corporate audit committees and financial reporting quality // The Accounting Review, 2011. Vol. 86. – No. 6. – P. 2099-2130.

² Qarang: Glode V. Financial expertise as an arms race // The Journal of Finance, 2012. Vol. 67. – No. 5. –P. 1723-1759.

³ Qarang: Hansavivek. Companies: productive and financial expertise // Economic and Political Weekly, 1983. Vol. 18. – No. 40. – P. 1685-1686.

⁴ Qarang: McDaniel L. Evaluating financial reporting quality: the effects of financial expertise vs. financial literacy // The Accounting Review, 2002. Vol. 77. – P. 139-167.

⁵ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.10.2021-y., 09/21/662/1001-son.

Masalani “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni bilan boshlaydigan bo‘lsak, mustaqil O‘zbekiston tarixida ushbu qonun uch marotaba qabul qilinganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Ilk bor 2000-yil 14-dekabrda¹, yangi tahrirda 2012-yil 24-dekabrda², so‘nggi bor 2021-yil 20-aprelda qabul qilinib³, oldingi tahrirlari bekor qilindi.

2000 va 2012-yillardagi qonunlarda “lingvistik ekspertizadan o‘tkazish” tushunchasi umuman uchramaydi. 2021-yil 20-aprelda qabul qilingan qonunning 25-moddasida normativ-huquqiy hujjat loyihasi ishlab chiquvchining yoki normativ-huquqiy hujjat qabul qilish huquqiga ega bo‘lgan organning qaroriga ko‘ra iqtisodiy, moliyaviy, ilmiy, lingvistik, ekologik ekspertizadan, shuningdek boshqa turdagi ekspertizalardan o‘tkazilishi mumkinligi belgilandi. Bu bilan normativ-huquqiy hujjat loyihasi boshqa turdagi ekspertizalar qatorida lingvistik ekspertizadan o‘tkazish ishlarini ham olib borilishi mumkinligi to‘g‘risidagi huquqiy norma shakllantirildi.

Mazkur normadan ko‘rinib turibdiki, lingvistik ekspertizadan o‘tkazish dispozitiv ahamiyatga ega. Chunki 25-modda “mumkin” so‘zi bilan tugallangan.

Biroq O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrda “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 662-son qarorining 3-bandiga ko‘ra⁴, 2023-yil 1-yanvardan boshlab normativ-huquqiy hujjatlar loyihasi ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha matni davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini tekshirish maqsadida lingvistik ekspertizadan o‘tkaziladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004-y., 51-son, 514-modda.

² Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 09.01.2019-y., 03/19/512/2435-son.

³ Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 20.04.2021-y., 03/21/682/0354-son.

⁴ Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.10.2021-y., 09/21/662/1001-son.

Mazkur normadagi “o‘tkaziladi” so‘zi normaning imperativligidan dalolat bermoqda. Bu esa, o‘z navbatida, qonun va Vazirlar Mahkamasining qarorida o‘rnatilgan norma “imperativmi yoki dispozitivmi?” degan savolni keltirib chiqaradi.

Masalaga huquqshunos sifatida javob beradigan bo‘lsak, albatta, qonun normasi qonunosti normasidan ustun. Lekin amaliyotda bu ikki norma ziddiyat kelib chiqishiga sabab bo‘ladi, normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiquvchilar o‘rtasida tushunmovchilik va anglashilmovchiliklarni keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, lingvistik ekspertiza faqat normativ-huquqiy hujjat loyihalariga nisbatan qo‘llaniladimi? Amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar lingvistik ekspertizadan o‘tkazilmaydimi?

Bu masalaga javobni 2021-yil 28-oktyabrdagi “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 662-son qarorining nomidan ham bilib olish mushkul emas. Demak, lingvistik ekspertiza faqat normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari yuzasidan olib boriladi.

Lekin mamlakatimizda ayrim ekspertiza turlari ham mavjudki, ular ham normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari ham amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar ustida ham olib boriladi.

Jumladan, korrupsiyaga qarshi ekspertiza (2021)¹, gender-huquqiy ekspertiza (2020)² kabilar normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari bilan bir qatorda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni ham shu turdagi ekspertizadan o‘tkazish lozimligini talab etadi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2021-yil 24-fevraldagi 2-mh-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan Normativ-huquqiy hujjatlar va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom // Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 24.02.2021-y., 10/21/3287/0153-son.

² O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-martdagi 192-son qarori bilan tasdiqlangan Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida Nizom // Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 31.03.2020-y., 09/20/192/0386-son.

Ammo mazkur ikki normativ-huquqiy hujjat ham Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizom bilan bir davrda (Yangi O'zbekiston) qabul qilingan.

Fikrimizcha, lingvistik ekspertiza amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan ham olib borilishi, ular davlat tili qoida va talablariga, muvofiq kelishi, atamalarining to'g'ri qo'llanilishi, loyiha matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, so'z birikmalari to'g'ri tanlanganligiga baho berish masalalarini ham o'rganish qonunchilikni takomillashuviga xizmat qiladi.

Misol tariqasida, lingvistik nuqtai nazardan ayrim kamchiliklarga ega bo'lgan joriy normativ-huquqiy hujjatlarga quyidagilarni misol tariqasida keltirib o'tish mumkin.

1. "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining Qonunida (2021)¹ "rahbarining F.I.O." jumlasini qo'llaniladi. Bizning fikrimizcha, "rahbarining F.I.Sh." tarzida keltirilishi lozim.

2. "Favqulodda holat to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Qonunining 16-moddasidagi (2021)² "amal qilish **muddatiga** to'xtatib turishga haqli" ni "amal qilish **muddati davomida** to'xtatib turishga haqli" jumlasiga o'zgartirish lozim.

3. "Sug'urta faoliyati to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining (2021)³ 5-moddasidagi "prudensial **normativlarni** hisoblash tartibiga..." ni "prudensial **me'yorlarni** hisoblash tartibiga..." jumlasiga o'zgartirish lozim.

Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, nafaqat 90-yillarda balki so'nggi yillarda qabul qilingan shu kabi normativ-huquqiy hujjatlarni ko'plab uchratish mumkin. Shu sababli, amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni ham lingvistik ekspertizadan o'tkazish mexanizmlarini ishlab chiqish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 20.04.2021-y., 03/21/682/0354-son.

² Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 16.12.2021-y., 03/21/737/1163-son.

³ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 24.11.2021-y., 03/21/730/1089-son.

Uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish uchun o'zbek tilidagi manbalar yetarlimi hamda qanday manbalardan foydalanishga aniqlik kiritilganmi?

Rossiya Federatsiyasi normativ-huquqiy hujjatlarini lingvistik ekspertizadan o'tkazishda tegishli adabiyotlar va manbalarga tayanish lozimligi belgilab qo'yilgan bo'lib, jumladan orfografik lug'at (Орфографический словарь¹), grammatika bo'yicha lug'at (Грамматический словарь²), izohli lug'at (Большой фразеологический словарь³), so'z urg'usiga oid lug'at (Словарь ударений русского языка⁴). Bu kabi lug'at va ensiklopediyalarning turlari Rossiya Federatsiyasi ko'plab topiladi. Biroq mamlakatimizda ularning turlari biroz cheklangandek tuyiladi.

O'zbekiston Respublikasida o'zbek tiliga oid O'zbek tilining izohli lug'ati⁵, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi⁶ hamda O'zbekiston yuridik ensiklopediyasini⁷ keltirib o'tish mumkin, xolos.

Biroq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrdagi 662-son qarori bilan tasdiqlangan Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan

¹ Qarang: Орфографический словарь русского языка. Букчина Б.З., Сазонова И.К., Челцова Л.К. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2008. – 1288 с.

² Qarang: Грамматический словарь русского языка: Словоизменение. Зализняк А.А. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2008. – 794 с.

³ Qarang: Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Телия В.Н. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2008. – 782 с.

⁴ Qarang: Словар ударений русского языка. Резниченко И.Л. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2008. – 943 с.

⁵ Qarang: Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси. Жилд I. А–Д / Масъул муҳаррир А. Мадвалиев. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2020. – 680 б.

⁶ Qarang: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси А ҳарфи қисми. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2013. – 879 б.

⁷ Qarang: Ўзбекистон юридик энциклопедияси // Нашр учун масъул Р.А. Муҳитдинов ва бошқ; масъул муҳаррир Н.Тойчиев. – Т.: Адолат, 2010. – 704 б.

o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomning 20-bandiga ko'ra¹, lingvistik ekspertiza o'tkazish jarayonida "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari, O'zbek tilining izohli va imlo lug'atlari, soha va tarmoq lug'atlari, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Geografik obyektlarning nomlari davlat reyestri ma'lumotlari, davlat tilida ish yuritishga oid adabiyot va uslubiy qo'llanmalar, shuningdek, o'zbek adabiy tilining boshqa ilmiy-uslubiy manbalaridan foydalanilishi belgilangan.

Fikrimizcha, davlat tilida ish yuritishga oid adabiyot va uslubiy qo'llanmalar, shuningdek, o'zbek adabiy tilining boshqa ilmiy-uslubiy manbalari aniq belgilanmaganligi, lingvistik ekspertizada ishtirok etuvchi mutaxassis va maslahatchilar o'rtasida ayrim holatlarda ikkilanish va turli yondashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin.

To'rtinchidan, lingvistik ekspertizadan o'tkazish ishlari shartnoma asosida amalga oshirilishi belgilangan bo'lsada, shartnoma bo'yicha amalga oshiriladigan ishlarning aniq ro'yxati va narxlarini ichki tartibda belgilab olishni talab etadi.

Misol tariqasida, Rossiya Federatsiyasida faoliyat olib boruvchi Sud-ekspertiza byurosi (Бюро судебных экспертиз)² tomonidan taqdim etiladigan, xizmatlar hamda ularning qat'iy narxleri belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" gi 662-son qarorining 3-bandiga ko'ra, loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazish jarayonida ishlab chiquvchining tashabbusi bilan davlat organlarining ilmiy va ta'lim tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik

¹ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.10.2021-y., 09/21/662/1001-son.

² <https://sud-expertiza.org/lingvisticheskaya/dokumenty-i-akty> – официальный сайт Бюро судебных экспертиз (Sud-ekspertiza byurosining rasmiy veb-sahifasi)

jamiyatining boshqa institutlari vakillari, ilmiy daraja yoki ilmiy unvonga ega bo'lgan fuqarolar, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi hamda uning hududiy bo'linmalari ham shartnoma asosida jalb qilinishi mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Ammo jahon internet tarmog'i orqali Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazining lingvistik ekspertizadan o'tkazish xizmati haqidagi ma'lumotlar uyog'da tursin, umuman markaz haqida ma'lumot topishning imkoni mavjud emas.

Xulosa qilib ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrdagi 662-son qarori¹ bilan Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomning tasdiqlanishi norma ijodkorligi samaradorligini oshirishdagi muhim qadamlardan biri bo'ldi. Biroq lingvistik ekspertizadan o'tkazish mexanizmi va tartibini rivojlantirish yo'lida, nazarimizda, qo'shimcha tarzda yuqorida tahlil etilgan chora-tadbirlarga e'tibor qaratish talab etiladi.

¹ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.10.2021-y., 09/21/662/1001-son.

Г.Ж.Утегенова,
*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан, Шымкент*

Н.Ш.Базарбекова, С.С.Байменова
*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
аға оқытушы, Қазақстан, Шымкент*

ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сөздердің тұлғасы өзінің лексика – грамматикалық сипатына қарай қазіргі тілдегі сияқты негізгі түбір сөзден бастап сөзжасам жұрнақтар арқылы туындаған жаңа туынды сөздер, функционалды – грамматикалық сөзтүрлем жұрнақтар мен әр алуан жалғаулар қосылып айтылу арқылы сөз тұлғаларын түгел қамтыған. Яғни өзіміз зерттеп отырған сөзжасам жұрнақтары жазба ескерткіштер тілінде қалай жасалса, сол күйінде алып қарастырып, бүгінгі тілдік деректермен салыстырып зерттеу тіл дамуымен, жаңа лексикалық мағынаның қалыптасуымен түрлі құнды мәліметтер береді.

Ескерткіштердегі есім сөздерге жалғанып зат есім тудыратын жұрнақтардың бастылары төмендегідей:

- қ // - к, -ақ // -ек жұрнағы, негізінен алғанда, кішірейткіш ұғым береді. Жазба ескерткіштерде -қ, -к, -ақ, -ек, -әк, -ық, -ик, -уқ, -үк тұлғаларында қолданылады. А.Ысқақов бұл жұрнақты – нағыз омоним жұрнақ деп есептей келіп, оның мынадай мағыналарын атап өтеді:

1. Етістіктен туған зат есімдер (қазық, күйік, т.б.)
2. Есімдерден туған зат есімдер (мойнақ, тікенек, т.б.)
3. Етістіктен туған сын есімдер (бөлек, сирек, сынақ, т.б.)
4. Еліктеуіш сөздерден туған сын есімдер (қалтақ, шыжық, т.б.)

5. Есімдерден туған етістіктер (сауық, өшік, кешік, т.б.)

6. Түбір етістіктен туған туынды етістіктер (көнік, қанық, т.б.)

Бірақ, кейде ол дәл осындай мағына тудыра отырып, өзі жалғанған сөзді басқа бір нәрсенің атына айналдырып жібереді. Мысалы, көрк (көрік) дегенде -к формасы арқылы жаңа бір зат есім жасалып тұр. Сақақ (иек) деген сөздегі – ақ жұрнағы арқылы етістіктен есім сөз жасалып тұр.

- ма // - ме жұрнағы кейбір түбір есімдіктерге жалғанып, зат есім жасайды. Мысалы, а^ма (соқыр) деген сөздегі -ма жұрнағы жалғану арқылы зат есім жасалып тұр.

- чақ // -чек, -чық // -чік жұрнағы көне тұлғалы ч + ақ, ч + ық деген екі жұрнақтан құралған. Бұл жұрнақ жалғанған түбірге үш түрлі мағына үстейді: а) кішірейту мағынасы; ә) сөз мағынасын кішірейте отырып, бөтен ұғым беретін жаңа сөз, яғни зат атауын жасау; б) кәсіпті көрсетеді. Мысалы, бірінші мағынада: сығыр (өгіз) – сығырчық (өгізше); екінші мағынада: іч (іш) – іччек (ішек); үшінші мағынада: өрүм (өрім) - өрүмчік (өрмекші).

Балчық – балшық (лай), есенлік – есендік (амандық, саулық, аман - есендік, есен - саулық), чузув және йазмақ – жазу – сызу, ашлық – астық, турумчақ - ескі жастағы тайлақ, бурундық – мұрындық (түйенің мұрындығы), қарындаш - туған-туысқан, үрім- бұтақ (туған ағайындас адамдар). Қазақ тілінде – қара - ата қарындаш, ата қыз қарындаш, ана қыз қарындаш, йердеш – жерлес, ерсүк - ойнасқор (әйел), ерқұмар (әйел, жәлеп әйел).

Балчық (балшық). Қыпшақ жазба жадыхаттары мен тілдерінің көбінде кездесетін танымалды сөз: балчық // балчуқ // балчых // балшық (грязь, глина, тина, ил, тас);

Турумчақ (екі жасар тайлақ). Зайончковский: турумчақ (-чах // - чақ, кішірейту мағынасын беретін аффикс жалғанып тұр. Қазақша: тоқты – торым; ДТС- турум // торум (верблюжонок).

туқ // -түк, -дуқ // -дүк жұрнақтары өзі жалғанған түбірдің лексикалық мағынасын өзгертіп жібергенмен, туынды түбір сөздің негізгі түбірмен байланысы әнтек байқалып тұрады, яғни өзі жалғанып жасалған өздің түбір сөз мағынасына байланысты екендігін көрсетеді. Мысалы: қол (қол) – қолтуқ (қолтық). Бурундұқ (мұрындық). Тас – бурундұқ (стерженок, тоненькая палочка проодеваемая через хрящи под ноздрями верблюда, за которую привязывают поводок). Түркі – қыпшақ тілдерінде түгел айтылады, әр түрлі аллофондары бар.

-ман, -мен – есімшенің келер шағымен зат есімге жалғанып, зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. -ман аффиксі М.Қашғаридің пікірінше парсы тілінен аударғанда тектес, тәрізді, сияқты деген мағынаны білдіреді. С.Аманжолов -ман арабтан әуелде адам мағынасында еніп, кейін жұрнаққа айналған.

-ман // -мен жұрнағы адамдардың өзара қоғамдық қарым – қатынасын, заттың бейімділік қалпын білдіреді. Мысалы: талаш (талас) – талашман (таласушы кісі, таласқа түсуші).

Бұлардың барлығы да дерлік морфологиялық жолмен жасалған зат есімдер. Өзге сөз таптарынан қажетті жұрнақтардың жалғануы арқылы пайда болған сөздер. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. XIII-XIV ғасыр жазба ескерткіштерінде зат есімдер мынадай жұрнақтар арқылы жасалады. Олар: -мақ, -мек, -чық, -үк, -үт, -ақ, -үм, -ым, -уш, -чі, -ған, -мач, -рек, -іш, -аш, -ерү, -сун. Осы аталған жұрнақтарға мысалдар келтірейік.

-мақетістіктің түбіріне қосылып, есім жасайтын құранды әрі өнімді жұрнақ: тізбек, батпақ, шақпақ сөздері – етістікке –бек, -пақ құранды жұрнақ қосылу арқылы жасалған есім сөздер.

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер құрал – аспап атын білдіреді:

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер киім атауларын, не белгілі бір заттың тобын, жиынтығын білдіреді:

Ауқат тағам аттарын білдіреді:

«-мақ, -мәк встречается, как пережиточный аффикс, в изолированных словах различного значения» [1].

Тутылмақ – тұтылу (айдың, күннің тұтылуы), көкремек – күркіреу (күннің күркіреуі), есмес – күн (жел соқпай тұрған уақыт, жел еспейтін кез), тамчық – тамшы (майда тамшы), үйүк – үйік, төбе (үйінді жер, төбешік), айры – айрық (таудың айрығы), йебүлдірек – жапырақ (ағаштың жапырағы), кечүт – судан кешіп өтетін жер (жаяу өткел), қышқач - шаян, сувлачан – суалшаң, йалдрым және сырча - әйнек, шыны (жарқ – жұрқ ететін, жарқырап тұратын нәрсе, зат), бол(л)уқ – бөлу, бар болу, жетісу, жетілу, баю, байлықтың мол болуы, молшылық, бузмақ – талау (талан – таржға салу, талап алу).

-лық біз зерттеп отырған жазба жәдігерлерде ең жиі қолданылатын өнімді жұрнақ. “Хұсрау уа Шырын” мен “Нахдж әл-Фарадис” тілінде 8 түрлі фонетикалық варианты бар: -лық, -лик, -луқ, -лүк, -лығ, -лиг, -луғ, -лүг; “Мухаббат - наме” тілінде тек –лық, -лик, -луқ варианттары бар. Ескерткіштерде –лық көбіне сын есім және зат есім тудыруға белсенді. Сонымен қатар көп мағыналы болып келеді.

1. Зат есім жасай отырып абстракт ұғымдар береді. Бұл сөздерді шағын мағыналық топтарға бөлуге болады.

а) сын есім негізден зат есім тудырып сапа мен жағдайды білдіреді. Иаманлық (жамандық): йаманлық қылған ергә егүлик қыл - жамандық қылған адамға жақсылық қыл /Г.326/.

Есенлік (есендік). Сөз түбірі қыпшақ жазбаларында кездеседі: тас – есен (здоровый, благополучный).

Ашлық (астық). Зайончковский: зерновой хлеб, зерно. Шығыс түркі тілдерінде: ашлығ, ашлық (зерно, злаки), ашла (есть, кушать), ашлақ (кушанья, яства), ашлық (обеспеченный едой, пищей; имеющий в качестве пищи что - либо), аша (есть, кушать) [25.62]. Түркі тілдерінде танымал белгілі сөз.

Ачлық (аштық): Өкүш йнг әрмин ачлық бирлә алмәк – аштықтан өлу өте қиын /XIII,84 б.16/.

б) адамның мінезін, әрекетін, қалпын білдіретін сөздерден жасалған абстракт мағынадағы зат есімдер тудырады:

Кишилик (адамгершілік): йар өлтүрмәк кишилик ермәз – Досты өлтіру – адамдыққа жатпайды /XIII, 195 , 17/.

Фузуллуқ (арсыздық): фузуллуқ қылма өз орнунда тур тек – арсыздық қылма өз орнында тұр /XIII, 218/.

Ұлүглүқ [ірілік]: Мәгар кішілікні ұныттың кім, ұлүглүқ естірсін – Кішілікті ұмытқан адамнан ірілік көрерсің /Г,273 б.,7/.

в) жан – жануарлардың атауларына жалғанып абстракты ұғымды зат есімдер жасайды.

Бөрилик (бөрілік, бөріге ұқсас): Бөрилик қой, чабан қыл ишиңни – Бөрілікті қой, шопанға ұқсап іс қыл /XIII, 168 ,19/.

Тилкүлүк (құлық, айлакерлік): Арслан тилкүлүк қылса йәрашмаз – Арыстанға құлық жараспаз /XIII, 167 б. 12/.

г) ескерткіштерде сын есімге жалғанып, абстракт мағынадағы зат есімдер жасайды:

Түгәллик (түгелдік, бүтіндік): Түгәллик йәхшы – бүтіндік жақсы /XIII, 16 б. 20/.

2. Атақ, дәрежені білдіретін сөздерден адамның әлеуметтік жағдайын, кәсіпті, қызметті білдіретін зат есімдер жасайды:

Беклик (бек қызметі): Арзу билән беклик ғасил болмас – Тек қана үмітпен бек бола алмайсың /Г, 190/.

Құллық (құлдық, қызмет көрсету): бу ол му, йа дәгүл му билсә болмаз, ики әрклиггә құллық қылса болмаз – Бұл сол

ма, әлде ол емес пе біліп болмас, екі үкіметке бір уақытта құлдық қылып болмас /XIII,49 б. 3/.

Ханлық (хандық, патшалық): Бу күн ханлық бозынға көртү хан сән – Бүгін хандыққа лайық хан сен /XIII,114, 14/.

3. Әр түрлі мақсатқа арналған заттар мен нәрселердің атын білдіреді:

Ашлық (нан, бидай, дән): Йер уруқ алмайынча бермәз ашлық – Жер ұрық алмай, бидай бермес /XIII,204/.

Түңлүк (түндік): Соңы айдың тег оң түңлүкдан енгай – Соңынан сәулеге ұқсап түндіктен енеді /XIII, 86/.

4. Өлшем, бірлікті білдіретін сөздер –лық жұрнағымен жасалғанымен өте сирек:

Бирлик (бірлік): Анық бирликангә берүр тануқлук – Оның бірлігіне куә болады /XIII,5 б. 16/.

5. Шыққан орынды, мекен – жайды білдіреді: “Тулистан бит - турки” дастаны мен «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінде ғана бірер дерек бар:

Кавунлық (қауындық, қауын егілген бақша): Гәр йесе қази алип бартил сәндән беш хийар он қавунлық ғасил етәргә қыл йарар – Егер қазы сенен пара үшін бес қияр алса, онда саған он қауындық бақшаны тиесілі етеді /Г, 16 а 3/.

Уштмақлық (жұмақ тұрғыны): Тәмұғлық қыл мени йа фәм уштмахлық – Мені не тамұқтың не жұмақтың тұрғыны қыл /XIII, 17 б 16/.

Еллик (бір елге тәуелді): Не еллик болурсиз – Қай елденсиз? (XIII, 52 а 3).

Ә.Керімовтің көрсетуінше “XIII” дастанында -лық жұрнағынан жасалған 245 туынды сөз, “Г” дастанында 55, “Мн” дастанында 6 туынды сөз бар екен [2,160].

Қазіргі түркі тілдерінде –лық / -лығ тұлғасы ең өнімді жұрнақтардың бірі. Сөз тудырушы қосымшалардың көпшілігі бірнеше мағынаны білдіретін белгілі бір сөз табына телу арқылы олардың мәнін ашу қиын. Қазақ тілінде –лық / -лік жұрнақтары бірнеше мағына береді.

Аталмыш қосымшалардың сөзжасамдық алғашқы мағынасы қатыстық мән болып, кейін заттық ұғым қалыптасқан. Мысалы, беклик / қызмет – беклик / бек, жастық шақ – жастық.

-лық сөзжасам жұрнағы туралы түркітануда әр түрлі пікірлер бар. Н.К.Дмитриев былай деп жазған: “При всем многообразий функций, природа аффикса является идея концентраций или объединения чего - либо; сперва конкретных предметов, а потом и абстрактных” [3,171].

В.А.Серебренников пен Н.З.Гаджиева осы тұжырымға сүйене отырып, -лық, -лиг бұрын көптік жинақтау мағынасын берген күрделі аффикс болған дейді [4,302].

Ежелгі түркі, орта түркі жазба мұрағаттарының көбінде кездесетін -сыз тұлғасы заттық ұғымды сөздерден болымсыздық мән туғызатын өнімді жұрнақ. Қазіргі түркі тілдерінде де жиі қолданылады. Қазақ тілінде де екі тұлғада –сыз, -сіз варианттарында ұшырасады.

М.Томановтың көрсетулерінде -сыз өзінің тегі жағынан -сар аффиксімен ұялас.

Зат есім мен етістіктен зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар. Әдеби тілімізде морфологиялық тәсілмен сөз тудыруда көп қолданылатын өнімді, актив жұрнақтардың бірі - -шы, -ші. Тарихи қалыптасу жағынан А.Г.Гулямов: «... аффикс –чи первоначально имел форму –ч, потом к нему присоединился формант –и получилась расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс –чи начал присоединяться и к другим словам» [5], - деп қарайды. Мүмкін –шы морфемасының этимологиясы солай болғанымен, қазіргі қазақ тілінде күрделі емес, жалаң жұрнақ.

Адамның әр түрлі еңбегіне, мамандығына, саяси бағытына тағы басқа ерекшелігіне байланысты жалпы дерексіз мағыналы, жалпы заттық мағыналы, нақтылы

мағыналы зат есімдер жасалуына негіз болатын –шы мынадай тұлғалы сөздерге қосылып, негізгі түбірлі (әнші, сыншы), туынды түбірлі (егінші, сауыншы), біріккен түбірлі (қолбасшы, шекарашы), қысқарған түбірлі (колхозшы) зат есім жасайды.

-чы, -чи, -чі жұрнағы аталған ескерткіштердің барлығында да осы фонетикалық варианттарда кездеседі. Зат есім туғызатын бұл жұрнақ мынадай мағыналар береді.

1. Есімдерге тіркесіп келіп, кәсіпті, мамандықты білдіреді.

Егинчи (егінші): Егинчиләр келип шикайт қылдылар – Егіншілер келіп арыз айтты /Г, 91 б9/. Егинчі үйлері йағылды отқа – Егінші үйлері жағылды отқа /Г,2/.

Елчі (елші): Беш башлы елчі келіір – Бес басты елші келеді /КК,16/.

Қарақчы (қарақшы): Қарақчыдан не қорқсун йоқсул ай йар – Қарақшыдан не қорықсын кедей, әй жар /XIII,219/.

Авчы (аңшы): Менің Қам авчы йүгрук ітларім бар – Менің де аңшы жүйрік иттерім бар /XIII,15/.

Битигчи (хатшы, көшірмеші): Оқуды хас битигчисин қатынға – ол өзінің жеке хатшысын шақырды /XIII, 14166/.

“XIII” және “Г” ескерткіштерінде етістік негізінен туындаған кейбір сөздер де мамандықты білдіреді.

Күзэтчи (күзетші): Йәнә тапса күзэтчисиз ачуқ дүр – күзетшісіз қалған қымбат тасты тапса / Г,62610/.

Отачы (дәрігер): Отачы нечә ким билсә тамардын – тамыр ұстап ауруды білетін дәрігер /XIII,63611/.

2. Есімдерге жалғанып адамның қасиетін, жақсы не жаман сапасын білдіреді.

Күрәшчи (балуан): бир күрәшчи пәғләван алтмыш түрли күрәш илмин билүр ерди – Бір балуан алпыс түрлі күрес тәсілін білетін / Г, 74 б 4/.

Йалғанчы (өтірікші): Йалғанчы душман көр болсун – Өтірікші жау соқыр болсын / XIII, 178 а 5/.

Түркі тілдеріндегі есім сөздер – мағынасы жағынан, морфологиялық белгілері және синтаксистік қызметі жағынан да өзіне тән ерекшеліктері бар сөз таптары болып табылады. Зат деген ұғым күнделікті өмірде кездесетін әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұшырасатын әр алуан құбылыстар мен уақиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді де қамтиды. Бұдан есім сөздердің лексика – семантикалық сипаты салалы да, қарымды екені байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1948, стр. 171
2. Керімов А. Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычный литературы XIV века. рукопись канд. дис. А. 1979, 160 с.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л. 1948, 171 с.
4. В.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Москва: Наука. 1986. -302 с.
5. Гуламов А.Г. Проблема исторического словообразования узбекского языка (автореферат). Ташкент, 1955, стр. 15.

Қ.А.Мўйдинов,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
доцент в.б.,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АЙРИМ ҲУҚУҚ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ ҲАҚИДА

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий – техник туб ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатилиб келинган қатор лексемалар янги маъно касб этмоқда. Демак, терминология соҳасида ҳам қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммага айланди. Шунинг учун она тилимизнинг системасини янада теранроқ тадқиқ этиш, терминологиянинг турли масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда муҳим ва жиддий масалалардан бири бўлиб қолди.

Кейинги пайтда ўзбек адабий тилининг луғавий ва терминологик меъёрлари бўйича кўп ишлар қилинди. Улар имло ва изоҳли луғатларда ўз аксини топган. Шундай бўлса-да, юридик терминларнинг адабий меъёрга солинган мукамал луғатлари мавжуд эмас. Маълумки, ҳуқуқий терминлар (атамалар, юридик тилнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмасдан) рус тилидан сўзма-сўз таржима қилинган. Бу эса юридик тилга, нутқнинг коммуникатив сифатларига қўйиладиган расмийлик, аниқлик, мантиқийлик, қисқалик, соддалик каби

талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Айниқса, ҳуқуқий терминлар тизимида бир тушунча учун икки ёки ундан ортиқ лексик бирликлар қўлланилмоқдаки, уларни тартибга солиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Луғатларда айрим ҳолатларда рус тилидаги бир термин, ўзбекча бир неча лексик бирлик билан ифодаланмоқда. Масалан, показание тушунчасини ифодалаш учун кўрсатув, кўрсатма, кўргазма каби сўзларни термин ўрнида учратамиз.

Қиёслаймиз: В качестве свидетеля для дачи показаний может быть вызвано любое лицо, которому могут быть известны какие-либо обстоятельства, подлежащие установлению по уголовному делу (УПК РУ. Глава 6. Статья 65).

Жиноят иши бўйича аниқланиши лозим бўлган бирор ҳолатни билиши мумкин бўлган ҳар қандай шахс гувоҳ сифатида кўрсатув бериш учун чақирилиши мумкин. (ЎЗР ЖПК 6-боб, 65 модда); ...давать показания на родном языке (УПК РУ. Глава 6.Статья 66) ...ўз она тилида кўрсатувлар бериш... (ЎЗР ЖПК 6-боб, 65 модда).

Оглашение показаний свидетелей (ГПК РУ. Глава 22. Статья 232); Гувоҳларнинг кўрсатувларини ўқиб эшиттириш. (ЎЗР ФПК. 22-боб, 232-модда). Кўриниб турибдики, русча показание сўзи кўрсатув сўзи билан ифодаланмоқда.

Показание сўзи русча-ўзбекча луғатда кўрсатиш, айтиш; 2. гувоҳлик бериш, сўроқ бериш тарзида таржима қилинган.

Кўрсатув, кўрсатма, кўргазма сўзлари Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича берилган:

Кўрсатма 1. Қандай ҳаракат қилиш, ишлаш лозимлигини кўрсатувчи йўл-йўриқ; қўлланма. У қоғоздаги кўрсатмадан чекинишни интизомни қўпол равишда бузиш, деб ҳисоблайди. С.Кароматов, Сўнгги бархан.

Кўрсатма 2 ҳуқ.Тергов-суд жараёнларида бирор аҳамиятли ҳолат ҳақида шахс (гувоҳ ва б.)нинг берган

маълумоти; далил. Масалан: Гувоҳларнинг кўрсатмасидан маълумки, баҳслашаётган овозлар марҳумларга тегишли эмас.

Кўрсатув 1. Кинофильм, телевидение кабилар орқали намоиш қилиш, бериш. Янги йил кўрсатувларини томоша қилдик.

Кўрсатув 2 айн. кўрсатма 2. Масалан: Бу эса унинг дастлабки терговда ва суд терговида берган кўрсатувларининг нақадар тўғрилигини тасдиқлайди. Маълум бўлдики, кўрсатув 2 га берилган изоҳ айнан кўрсатма 2 га берилган изоҳнинг ўзидир. Айни вақтда, фикримизча, кўрсатма сўзидаги далил маъноси (семаси) кўрсатув сўзидаги далил ифодасига нисбатан кучли, аниқ ва тўлиқ.

Кўргазма 1. Кўриш, томоша қилиш учун қўйилган нарсалар ва шу нарсалар қўйилган жой. Масалан: Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси. Кўргазма экспонатлари.

Кўргазма 2 айн. кўрсатма. 1. Масалан: Ўзбекистон Фанлар академиясининг президиуми академияда нашр этиладиган “Ахборотлар”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Фан ва турмуш” журналлари таҳрир ҳайъатларига шу журналларнинг юбилейга бағишлаб махсус сонини чиқариш тўғрисида кўргазма берди. Бу ўринда кўринадик, кўрсатма сўзидаги далил-исбот маъноси мутлақо ифодаланмаган. Лекин шунга қарамай баъзи ўринларда айни шу сўз показание тушунчасини ифодалаш учун ишлатилган. Масалан: Шундан ҳам кўринадик, судланувчи ўз хоҳиши билан эмас, балки ташқаридан берилаётган таъсир натижасида кўргазма берган.

Лекин шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, суд-ҳуқуқ тизимида кўрсатма сўзи кўпинча қандай ҳаракат қилиш ёки ҳаракат қилмаслик, ишлаш лозимлигини кўрсатувчи йўл-йўриқ маъносида қўлланиши сабаблими показание тушунчасини ифодалаш учун кўрсатув сўзи фаол қўлланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, умумистеъмолдаги кўрсатув сўзининг биринчи маъноси телевидение орқали намойиш этиладиган кўрсатув сифатида тушунилса, суд-хуқуқ соҳасида, асосан, унинг показание тушунчасини ифодаловчи семаси етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам М.Мирҳамидов ва С.Ҳасановлар кўрсатув атамасини “сўроқ”, яъни “гувоҳнинг берган гувоҳлиги, айбдор ёки гумон қилинаётган шахснинг берган сўроғи” деб ишлатишни маъқуллаган. Кўрсатма, кўрсатув, кўрғазма сўзларидан фақат кўрсатма сўзида масаланинг туб моҳиятини ифодаловчи маъно мужассам. Шу боисдан суд нутқида фақат кўрсатма сўзидан фойдаланиш мантиқан тўғрилигини кўрсатади.

Суд нутқида фаол ишлатиладиган адвокат термини ўрнида баъзан ҳимоячи ва оқловчи сўзлари ҳам ишлатилмоқда. Демак, ушбу сўзлар адвокат термини билан семантик муносабатга киришиб, синонимик қаторни ҳосил қилмоқда. Шундай экан, синонимик муносабатда бўлган ушбу лисоний бирликлар орасидаги умумийлик ва ҳар бирига хос хусусийлик нимада деган саволнинг қўйилиши мутлақо ўринли.

Суд нутқи лексикасининг таркиби умумистеъмол сўзлар ва юридик терминлардан иборат экан, унинг биринчи қисми учун синонимия ижобий, иккинчиси учун эса салбий ҳолат сифатида қаралади. Лекин шунга қарамай, суд нутқи лексикасида кўплаб синонимик муносабатдаги бирликларни кузатиш мумкин. Масалан: оқловчи, ҳимоячи, қораловчи, айбловчи, малакаламоқ, сўрайман каби сўзларнинг ўрнига адвокат, прокурор, квалификация қилмоқ, талаб қиламан кабиларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Юридик соҳага оид сўзлар аниқликни, илмий ва расмийликни талаб қилади. Бу талаблар биринчи навбатда термин билан боғлиқ. Чунки термин илмийлиги билан муайян фанга оидлиги, бир маънолилиги

(моносемантиклиги), қўлланиш доираси чегараланганлиги, ижобий ва салбий бўёққа эга эмаслиги билан бошқа сўзлардан ажралиб, фарқланиб туради. Масалан:

1. Адвокат, прокурор, судья – термин; тор, хусусий; аниқ, конкрет; илмий, юридик тушунчага (семага) эга; фаол; туб сўз.

2. Оқловчи, ҳимоячи, қораловчи, ҳакам - сўз, атама; кенг, умумий; нисбатан мавҳум, абстракт; юридик тушунчага (семага) эга эмас; нисбатан нофаол; ясама сўз. Суд нутқиغا Ҳимоячи, оқловчи атамалари ўрнига адвокат терминини, қораловчи, давлат айбловчиси атамалари ўрнига прокурор терминини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Бундан кўринадики, суд-ҳуқуқ тизимида шу каби баҳсталаб сўзлар ўз ечимини кутиб турибди. Шунга кўра ўзбек тили суд нутқи лексикасига оид бирликлар ўртасидаги семантик муносабатларни ўрганиш, атрофлича таҳлил қилиш тилшунослик учун ҳам, ҳуқуқшунослик учун ҳам бирдек аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб айтганда бугунги кунда юридик тил ва юридик нутқ назарияси билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва шу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш ҳам айнан суд нутқи лексикасини ҳар томонлама тадқиқ қилишни, ушбу лексикани ташкил қилувчи терминларни маъно гуруҳларини ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Адабиётлар рўйхати

1. Мирҳамидов М., Ҳасанов С. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. Тошкент, 2004.

2. Назаров К., Усмонов С., Тоҳиров Қ. Юристинг нутқ маданияти. Тошкент, 2003.

3. Расулов.Р Термин хусусиятлари. СамДУ Ахборотномаси. 2005йил.2-сон.

4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Процессуал Кодекси. Тошкент, 2018.

5. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят- Процессуал Кодекси. Тошкент, 2018.
6. Ўзбекистон адвокатларининг ҳимоя нутқлари. Тошкент, 2006.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик.2-3 жилд. Тошкент, 2006.

М. Баратов,
ЎзР ФА Давлат ва ҳуқуқ институти бўлим бошлиғи,
юридик фанлар доктори, профессор

ЎЗБЕК ТИЛИМИ ЁКИ ЎЗГА ТИЛ?..

Тил ҳақида кўп ва хўп гапирилган, тадқиқотлар амалга оширилган. Шоирлар ашъорлар битишган. Чиройли тилаклар, ният ва истаклар муайян тилда баён этилган. Айни ана шундай мустақил тиллар ичида ўзбек тилимининг борлиги фахру ифтихор ва ғурур уйғотади. 1989 йил 21 октябрь санасида (ҳали Ер сайёраси қуруқлик майдонининг 1/6 қисмини эгаллаган иттифоқ ҳукм суриб турган маҳал) қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида”ги Қонунга ҳам, мана, кеча 32 йил тўлди.

Ҳар сафар тил ҳақида гап кетганда, қувониб гапирамиз, суюниб гапирамиз. Аслида ҳам шундаймикин? Гапирамизми ё “гапирамизми”? Кўшимча ташбеҳ, шарҳ, изоҳларсиз бир оз муқаддам тақдим қилинган ҳужжатлардан биридаги таржимани ўқинг, хулоса ўзингиздан.

Сўзлар ҳақида сўзлар

Предварительное расследование	Тахминий тергов
Концепция современность естествознания	1) ҳозирги замон табиатшунослик концепцияси; 2) замонавий табиий билимлар концепцияси
Представительная система	Ваколатлик тизимлар
История политических и правовых учений	Сиёсий ва ҳуқуқий таълим тарихи
Судебная бухгалтерия	Суд хисобчиси
Юридическая психология	Ҳуқуқшунослик психологияси
Финансовое право	Молиявий ҳуқуқ

История договорного права	Келишув ҳуқуқи тарихи
Правовая конфликтология	Ҳуқуқий низолар
Образовательное право	Маориф ҳуқуқи
Международное публичное право	Халқаро нашриёт ҳуқуқи
Борьба с организованной преступностью	Ташкиллаштирилган жиноятга қарши кураш
Преступление в сфере компьютерных информацией	Компьютер маълумотлари доирасида жиноят
Уголовно-исполнительные право	Жиноят ўташ ҳуқуқи, Жиноий ижро ҳуқуқи
Концепции современного естествознания	Замонавий табиёт илми концепцияси
Философия права	Фалсафа ҳуқуқи
Социология	Жамиятшунослик
Криминология	Криминалшунослик
Правовое регулирование в сфере сервиса	Сервис соҳасида ҳуқуқий бошқариш

Энг қизиғи, яқунда ушбу изоҳ ҳам мавжуд: “Ўзбек тилидаги таржима матни рус тилидаги асл матнига тўғридир”. “Ноаниқ таржима қилиниши масъулият учун огоҳлантирилган”. Хулоса ўзингиздан!

Гапнинг индаллосини айтганда, гап кўп, сўз кўп, амал йўқ. Қачонгача давом этади, бу ҳол. Ўз тилимиз учун ўзимиз куймасак, ким куяди? Шунинг ортидан ҳам ҳоким назорати керакми? Прокурор назорати керакми? Администрация назорати керакми? Мана шу ўринда жамоатчилик назорати керак. Балки, тил қоидалари бузиш ҳолатини фавқулодда деб баҳолаб, унга нисбатан қонунчилигимизда муайян нормалар киритиш истиқболини мутахассислар ва расмийлар билан муҳокама қилармиз.

Эътибор берайлиг-а, “Безорилик” учун жавобгарлик бор (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, 183-модда;

Жиноят кодекси, 277-модда), “Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар” учун жавобгарлик бор (Жиноят кодекси, ХХ1 боб), “Оммавий тартибсизликлар” (ЖК,244-модда) учун жавобгарлик бор. «Предварительное расследование»ни – “Тахминий тергов”, «Философия права»ни – “Фалсафа ҳуқуқи” дегувчиларга нисбатан наҳот жамият ўз муносабатини билдирмаса? “Ў” ва “у”, “ҳ” ва “х”, “ғ” ва “г” ҳарфларининг имлосини гапирмаса ҳам бўлаверади.

Қойил қолмай иложи йўқ: Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс “Маиший шовқинга қарши кураш талабларини бузиш” (192-модда) ҳолатини нормалайди. Унга кўра:

“Тунги вақтда – соат 23.00 дан 06.00 гача – фуқароларнинг осойишталиги ва нормал дам олишини бузиш, яъни баланд овоз билан кўшиқ айтиш, мусиқа чалиш, товуш сигналлари бериш, хонадонларда, турар жойларнинг йўлаклари ва эшикларида, кўчаларда овози баланд қилиб қўйилган телевизорлар, радиоприёмниклар, магнитофонлар ва овоз чиқарувчи бошқа аппаратуралардан фойдаланиш, турар жой биноларида ва улардан ташқарида жуда зарур бўлмагани ҳолда шовқин чиқарувчи ишлар қилиш, шунингдек маиший шовқинга қарши кураш талабларини бузувчи бошқа ҳаракатларни содир этиш – фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг учдан бир қисми, мансабдор шахсларга эса – учдан бир қисмидан иккидан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади [1].

Хаттоки, ушбу норма иккинчи қисмга ҳам эга:

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг иккидан бир қисми миқдорида, мансабдор шахсларга эса – иккидан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади [2].

COVID-19 вазидан пандемия шароитида Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 17 мартдаги ЎРҚ-612-сон Қонуни билан кодексга “Тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимлар ўтказиш тартибига доир талабларга риоя этмаслик” деб номланган 192¹-модда киритилди.

Эътибор берайлиг-а:

“192¹-модда. Тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимлар ўтказиш тартибига доир талабларга риоя этмаслик

Тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимлар ўтказувчи шахс томонидан мазкур тадбирларни ўтказиш тартибига доир талабларга риоя этмаслик, – *фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн баравари миқдориди жарима солишга сабаб бўлади.*

Тўйхоналар, кафе ва ресторанларнинг мансабдор шахси томонидан тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимларни ўтказиш тартибига доир талабларга риоя этмаслик, – *базавий ҳисоблаш миқдорининг ўттиз баравари миқдориди жарима солишга сабаб бўлади.*

Ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, – *базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик баравари миқдориди жарима солишга сабаб бўлади*” [3].

Демоқчимизки, ҳозиржавоблик. Қонун ортидаги, юристлар тили билан айтганда, лоббистларнинг тезкорлиги, эҳтиёж ва имконнинг уйғунлашувига эътибор қаратинг.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 22-моддаси “Маъмурий жазонинг мақсади”ни белгилайди. Унга кўра, “маъмурий жазо жавобгарликка тортиш чораси бўлиб, у маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни қонунларга риоя этиш ва уларни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш, шунингдек ана шу ҳуқуқбузарнинг ўзи томонидан ҳам, бошқа шахслар томонидан ҳам янги

хуқуқбузарлик содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади” [4].

Жиноят кодексининг 42-моддаси “Жазо тушунчаси ва мақсадлари”ни белгилайди. Унга кўра, “жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян хуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир. Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жинойи фаолиятни давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади” [5].

Хулоса. Баён этилганлардан шундай ғояни илгари суриш, уни кенг илмий жамоатчиликка, тилчиларимиз, хуқуқшуносларимиз, хуқуқни қўлловчиларимизга ҳавола этиш имкони пайдо бўлди: ҳеч бир ташбеҳларсиз, ортиқча шарҳларсиз, тил қоидалари бузиш ҳолати фавқулодда деб баҳоланиб, унга нисбатан қонунчилигимизда нормалар киритиш муҳокамага қўйилиши зарур.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Норма санкцияси Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 3 декабрдаги ЎРҚ–586-сон Қонун таҳририда // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.12.2019 йил, 03/19/586/4106-сон.

2. Норма санкцияси Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 3 декабрдаги ЎРҚ–586-сон Қонун таҳририда. Юқоридаги манбада.

3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 18.03.2020 йил, 03/20/612/0326-сон – 2020 йил 19 июндан кучга кирди.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 3-сон.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 1-сон.

Дилдора Хашимова,
доктор педагогических наук,
профессор кафедры Узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного юридического
университета

О СПОСОБСТВОВАНИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРВОИСТОЧНИКА ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Известно, что при изучении неродного языка чтение текста является заданием повышенной трудности. И одним из препятствий к его пониманию является отсутствие у обучаемых знаний в области истории культуры страны изучаемого языка. Представляется, что в этой ситуации оригинальный литературный текст на определённом этапе обучения становится средством фасилитации (to facilitate – облегчать; способствовать; содействовать) обучения языку. В данном случае, прибегая к литературному тексту, мы понимаем, что литературный первоисточник способствует изучению языка не только наличием в нём больших языковых богатств, но и необходимых для полного понимания текста и погружения в языковую среду культурологических сведений.

Введение русских лакун на занятиях по русскому языку и литературе в группах с узбекским языком обучения лицеев, колледжей, языковых и неязыковых вузов Республики Узбекистан идёт в определённой последовательности и имеет характерные особенности.

Как известно, лакуны относятся к пассивному минимуму программы по языку. Методисты В.Г.Гез, М.В.Ляховицкий и др. считают, что для объяснения лексики, относящейся к пассивному минимуму, характерны следующие особенности: объяснение слов должно идти от языковой формы к понятиям, которые передаёт слово; для каждого

нового слова или словосочетания сообщаются различные значения, зафиксированные в лексическом минимуме; для правильного и быстрого узнавания лексики в тексте объясняются его информативные структурные признаки, отличие от омонимов, возможное контекстуальное окружение; ознакомление с новой лексикой может идти как на печатном, так и на звучащем тексте; при ознакомлении с лексикой необходима установка на узнавание слов при слушании и чтении.

Методисты для решения проблемы презентации лексики предлагают десять методов: 1. использование наглядности (конкретные предметы, пространственные понятия и ориентиры, геометрические формы и другие); 2. использование описания; 3. использование перечисления (мебель - шкаф, стол, стул, диван и т.п.); 4. указание на родовое слово (сейнер - рыболовное судно); 5. использование синонимов (кидать - бросать); 6. использование антонимов; 7. указание на словообразовательную ценность (читатель - чита(ть) + тель; 8. указание на внутреннюю форму (подушка - то, что подкладывают под ухо, когда спят); 9. использование сильного семантизирующего контекста (собака лает, кошка мяукает); 10. использование перевода: а) перевод одним словом; б) перевод с помощью нескольких слов; в) перевод с дополнительным пояснением.

Раскрытие значение лакун (семантизация) может осуществляться переводным и беспереvodным методами. К переводному методу семантизации относится перевод-толкование, при котором помимо эквивалента на родном языке студентам сообщаются сведения о совпадении или расхождении в объеме значения лакун. Например: граф - граф (наследан наследга ытиб борган дворянин унвони). Беспереvodные методы семантизации включают в себя:

- демонстрацию предметов, жестов, действий, картин, рисунков,

диапозитивов, слайдов, которые содержат разнообразный материал для иллюстрации лакун, например, в произведении А.С.Пушкина «Дубровский» волостное дворянство и быт помещицкой усадьбы; портреты (одежда, внешний вид современников А.С.Пушкина, реалии быта и труда русского народа);

- раскрытие значений лакун на русском языке, для чего могут использоваться определения - описания значения нового слова уже известными словами.

Способ семантизации при помощи дефиниции нами применяется, когда слово не имеет эквивалента на родном языке студентов, на продвинутом этапе обучения русскому языку. Например, горничная - работница для уборки комнат и других домашних (но не по кухне) работ; картуз - мужской головной убор с жёстким козырьком, фуражка; кучер - человек, который правит лошадьми в экипаже.

В методике преподавания русского языка и литературы прочно утвердилось мнение о том, что средства наглядности позволяют наиболее эффективно познакомить студентов с новым для них предметом или явлением, восполнить то, чего не хватает им для восприятия словесного образа.

Методисты предлагают использовать репродукции известных картин русских художников, которые облегчают знакомство студентов с реалиями быта и труда русского народа, встречающихся в изучаемых произведениях русской литературы XIX века.

В качестве материала для этнокультуроведческого комментария мы считаем наиболее удачными статичные экранные пособия, в первую очередь - слайды. Таковы, например, рисунки П.Соколова к «Капитанской дочке» А.С.Пушкина: «Белогорская крепость», «Военное учение в Белогорской», гравюра «Портрет Пугачёва» и мн. др.

В этой связи методисты отмечают, что сообщение сведений исторического характера, привлечение изобрази-

тельного материала, конкретизирующего и оживляющего этнокультуроведческие сведения, дают толчок работе воссоздающего воображения. Средства наглядности не просто облегчают, но и стимулируют умственную деятельность студентов, развивают навыки наблюдения и помогают избегать перевода, а также способствуют установлению связи слова с представлением.

Следующий приём раскрытия значения лакун – комментарий.

Термин «комментарий» происходит от латинского слова “commentaries”, что значит «заметки», «толкование».

Многие учёные (Б.В.Томашевский, С.А.Рейсер, Д.С.Лихачёв, Ю.М.Лотман, И.В.Арнольд и др.) исследовали комментарий с разных точек зрения. Так А.Г.Гурочкина трактует «комментарий» двояко: в широком и узком понимании этого понятия.

Сюда исследователи относят внетекстовой комментарий (предложения и сверхфразовые единства, включённые в повествование, в любые части текста и содержащие оценку событий, людей, предметов) и внутритекстовой комментарий (примечания после глав, отдельные главы, эпиграфы, постраничные примечания, предисловия). В узком же понимании комментарий, по А.Г.Гурочкиной, это «объяснение/толкование какого-либо фрагмента текста, сообщение дополнительной информации» [1:225]. При этом выделяются следующие виды комментария: лингвистический, историко-текстовой, историко-литературный и реальный. Объектом лингвистического комментария являются архаичные языковые единицы, переосмысленные слова, многозначные слова и выражения, языковые единицы, отсутствующие в лексиконе представителей других культурных сообществ. Историко-текстовой комментарий связан с достоверными и точными фактами об истории создания произведения. Историко-литературный комментарий отражает отноше-

ние автора к своему произведению, реакцию на произведения современников и потомков, а также даёт представление о месте произведения в мировой литературе. Наконец, реальный или так называемый реально-исторический комментарий раскрывает значение и смысл фактов, событий, упомянутых в комментируемом произведении, объясняет аллюзии, особенности социальной иерархии и общественных отношений, описывает внешний вид и назначение предметов материальной и духовной культуры. Объектом реального комментария чаще всего выступают фрагменты картины мира, связанные с особенностями социальных и межличностных отношений субъектов, определяющие их поведение, обычаи, традиции, верования, а также артефакты – жилище, утварь, денежные знаки, одежда, напитки, еда, единицы мер и весов, военные реалии и т.п., присущие той или иной лингвокультурной общности. «Эти культурно-когнитивные модели отражают особенности языковой личности, члена той или иной лингвокультурной общности, составляющими которой являются лексикон (база кодовых знаний), прагматикон (цели, мотивы, установки личности) и тезаурус (знания о мире). Культурные когнитивные модели адресанта и адресата, принадлежащих к разным культурам, часто не совпадают, что приводит к полному или частичному непониманию информации. Роль комментария – активизировать в сознании адресата структуры знания, сопоставимые с теми, которые входят в культурные когнитивные модели адресанта» [1:226].

Особое значение на занятиях по русскому языку и литературе в узбекской аудитории приобретает лингвострановедческое комментирование лакун.

Это основной методический приём снятия лексико-семантических трудностей и обеспечения нерусских студентов целым рядом национальных реалий - исторических, этнографических, этических, эстетических и

других, без чего невозможно понимание художественного произведения. Для общего определения сущности и специфики рассматриваемого комментария принят термин - «комплексный поэтапный комментарий» [2:84].

Комплексный страноведческий комментарий — комментирование в совокупности тематически обусловленных слов, рассматривается как введение в текст. Снятие трудностей этнокультуроведческого характера при изучении произведений русской литературы означает предварительное знакомство с определёнными явлениями в жизни и культуре народа, обусловленными особенностями исторического развития, национального быта и т.д.

В комплексном страноведческом комментарии З.С.Смелкова выделяет четыре этапа: 1) предварительный; 2) вступительный или вводный; 3) в процессе работы над текстом; 4) приобщение учащихся к самостоятельному комментированию [2:82].

Как известно, в рамках модернизации содержания школьного курса русского языка и методики его преподавания лингвокультурологическое направление представляется одним из самых перспективных. Сегодня методистами предлагаются разные пути его реализации. При этом все больший интерес вызывает работа с концептами русской культуры.

Обладающий огромным текстообразующим потенциалом, культурный концепт рассматривается как свернутый текст, как культурно-семиотический феномен, который включает архетипические и мифопоэтические параметры значения, религиозно-философское и культурно-историческое знание о мире. Воплощение концептов в языке в первую очередь осуществляется при помощи слов с опорой на их значения (известно, что именно лексические значения являются фундаментом национальной языковой картины мира).

Содержание же концептов (смыслы), свойственных тому или иному художнику слова, определяется особенностями его авторского мировоззрения, художественно-образного мировосприятия и индивидуально-авторской картины мира. Продуктивным способом описания индивидуально-авторской картины мира является концептуальный анализ, который заключается в выведении из содержания всего текста базового концепта, а также знаний о концепте, составляющих его концептосферу.

Как видно, по ходу решения текстовой лингвокультурологической задачи ученики незаметно вовлекаются в процесс выработки смыслов, согласованных с традиционными для России и русской культуры ценностями.

В методике развития речи на основе концептов русской культуры работа с текстом, направленная на «ускорение» школьника к познанию культуры, представляется эффективной.

Мы согласны с мнением О.А.Черепановой, которая отмечает тот факт, что обращённость к культурным феноменам в процессе описания языковых явлений - современное направление в лингвистике. Такие актуальные для современного языкознания научные понятия, как концепт, языковая картина мира, смысл и значение слова сформировались в лингвокультурной проекции и описываются с ориентацией на взаимную обусловленность этих сфер человеческой цивилизации. К этому направлена и общая антропоцентричность современной лингвистики [3:51].

В работах по методике преподавания русского языка и литературы в группах с узбекским языком обучения рекомендуется на вводном занятии, раскрывая перед учащимися особенности новой для них русской литературы, обратиться к фактам родной литературы, предложить исторические и современные параллели, подчеркнуть сходство определённых явлений в русской

и родной литературе, объяснить несходство культурных, исторических и экономических условий развития наций. Во вступительном слове могут быть прокомментированы неизвестные нерусским учащимся и студентам историко-культурные и литературные факты, нашедшие отражение в предлагаемом для изучения произведении, незнакомые бытовые реалии, новая лексика, с которой учащиеся и студенты встретятся при изучении произведения.

В комплексном комментировании В.М.Черкезова выделяет:

1. Комментирование географических условий, что поможет восприятию нерусскими учащимися природы России (климата, растительного, животного мира, рельефа и т.д.).

2. Комментирование национально-специфических бытовых реалий, предметов русского быта, обычаев, которые не имеют соответствия в языке и культуре изучающего русский язык и литературу. Значение бытовых реалий особенно важно при раскрытии особенностей национального характера, которые часто проявляются в быту [4:49].

Национальный уклад, обычаи, т.е. лакуны - реалии занимают немало - важное место в художественном произведении. Необходимо объяснить студентам значения слов, обозначающих эти предметы национального быта, указать на те из них, которые доживают последние дни, уходят в прошлое, объяснить, какие социально-исторические условия способствовали формированию этих уходящих в прошлое черт.

3. Историко-культурное комментирование, т.е. раскрытие тех или иных фактов русской истории и культуры, нашедших отражение в изучаемом произведении, неизвестных студентам узбекских групп или обусловленных своеобразием национальной эстетической системы.

При преодолении этнокультурных барьеров, кроме этих видов работы, М.В.Черкезова советует осуществлять исторические и современные сопоставительные параллели русской и родной литератур.

Роль таких образов могут играть образы – персонажи, отражающие национальные черты характера, своеобразие национально окрашенного пейзажа, быта, традиционного для данной национальной культуры.

В родной литературе образы воплощены в знакомой, близкой для учащихся национальной форме и поэтому понятнее им. Локальные образы помогут человеку одной национальности осознать определённый тип красоты, специфичной, характерной для другой национальности. Локальные образы родной литературы в данном случае начинают играть роль «образов-посредников».

Сам термин «посредник» или «передатчик» выдвинут современным французским сравнительным литературоведением. Исследуя вопрос о литературных связях, российский учёный Н.И.Конрад называет эти связи «проникновением одной литературы в мир другой» [5:41].

Литературный «посредник» З.С.Смелкова рассматривает только в одном, суженном значении: образ-посредник в смысле «словесный художественный образ», т.е. образ, созданный конкретными языковыми средствами. Исследователь рекомендует в любом случае от «посредника» вновь вернуться к художественному образу оригинала, чтобы подчеркнуть его национальное своеобразие. Само обращение к образу-посреднику, различные формы сопоставления должны быть целенаправлены как в плане более глубокого понимания содержания элементов художественного текста, так и в плане выявления специфики образной системы изучаемой инонациональной культуры.

Прием использования «образа-посредника», предложенный З.С.Смелковой, ориентирован прежде всего на выяв-

ление образной специфики русской литературы, на постижение инациональной этико-эстетической традиции, на формирование навыков эстетической оценки художественного произведения с учетом этих традиций. Учёный - методист не рекомендует часто обращаться к такому приему, так как при всей целенаправленности работы - это несомненное отвлечение от текста [2:83].

Обращение к образу-посреднику на уроках русского языка и литературы в национальной школе связано с привлечением фрагментов литературного перевода изучаемого произведения русской литературы. Переводчиком учитывается традиционность некоторых этико-эстетических представлений своего народа, и в целом перевод создает вполне определенный новый языковой облик произведения, где все языковые средства взаимосвязаны и эстетически мотивированы. Образ, найденный переводчиком, оказывается близок к оригиналу, и обращение к нему учителя помогает учащимся почувствовать необычность художественного образа инациональной литературы, изучаемой в оригинале. Иногда для методиста образ-посредник, воссозданный переводчиком, становится «сигналом», предупреждающим об осложненности восприятия русского художественного образа инациональным сознанием.

Как видно, вопрос о русско-национальных литературных связях применительно к школам конкретных зон требует более интенсивной разработки. При использовании образа-посредника наиболее удачным, удобным, положительно зарекомендовавшим себя в практике работы русистов является материал пословиц, поговорок, старинных легенд, сказок, т.е. произведения устного народного творчества. Объясняется это тем, что значительную часть нравственно-эстетических категорий на уроках родной литературы учащиеся усваивают в процессе знакомства с киргизским фольклором и связанным с ним кровными узами

акынской поэзией. Исследователь аргументирует это тем, что: а) читатели легко откликаются на прямые параллели и непосредственные сопоставления; б) параллели проводятся в плане сопоставления нравственно-эстетических категорий, что позволяет выделить в сравниваемых произведениях художественное воплощение того общечеловеческого, что лежит внутри национального, не отделимого от него и характерного для обеих литератур; в) подобные параллели поддерживаются особенностями русской классической литературы, которая при всей своей погруженности в национальные интересы отличается редким вниманием к проблемам всемирной истории, илирусские национальные проблемы-всемирные.

Специфический образ художественного мышления рождает то, что понятно и привычно для одного народа, но иногда необычно для представителей другой национальной культуры. Естественно, в условиях нерусских школ нашей страны в первую очередь усваивается то, что ближе и понятнее учащимся национальных школ, то, что легко ассоциируется с образными традициями родной литературы учащихся.

«Плодотворное усвоение идейно-нравственного и художественного богатства русской литературы, - справедливо подчеркивает М.В.Черкезова, - может быть осуществлено в том случае, если будут учитываться традиционные особенности национального творчества, художественного мышления, установлены ассоциативные связи с явлениями родной национальной литературы» [4:256]. Конкретизируя эту установку, , обобщив накопленный опыт методистов, выделяем основные функции художественного перевода и отмечает, что значение его шире и глубже, чем его утилитарная задача - переложение текста с одного языка на другой. Художественный перевод вводит читателя в иную национально-эстетическую систему..., воспроизводит иную

художественную действительность - быт, нравы, психический склад другого народа, воссозданный в образах, присутствующих мышлению иного народа.

Эффективность использования художественного перевода признается методистами многих стран, но все же работа в этом направлении не получила еще должного распространения. В практике учителей-русистов педагогическое сопряжение двух национальных словесно - художественных культур осуществляется пока эпизодически. Опыт ряда методистов показывает, насколько выше уровень обучения на тех уроках, где учитель применяет сопоставительный метод, сравнивая художественный текст с переводом.

Современные тенденции в школьном и вузовском преподавании языка и литературы требуют широкого применения и дальнейшего развития способа интерпретации русского литературного текста в национальной школе, соответствующего особенностям его строения и специфическому характеру читательского восприятия в данных условиях. Полагаем, что обращение к использованию художественного перевода находится на магистральной линии.

Как было сказано выше, одним из интенсивных методов преодоления трудностей при восприятии лакун узбекскими учащимися является использование сопоставления параллелей русский и родной литературы учащихся.

Сопоставление сходных явлений в родной и русской литературе, комментирование непонятого с помощью похожего, близкого, известного из родной литературы, различные виды работы с переводами на родной язык, на наш взгляд, являются одним из эффективных путей преодоления этнокультуроведческих барьеров при изучении инонациональной литературы.

В каких случаях можно и нужно опираться на «образ-посредник» в процессе изучения русского художественного

произведения узбекскими учащимися? Прежде всего при анализе художественного произведения, Например, при изучении рассказа А.П.Чехова «Человек в футляре», при анализе Беликова, после чтения описания его портрета и отрывка, где дана его характеристика, предлагаем провести следующую работу:

- Подберите узбекскую пословицу, которая может охарактеризовать Беликова. Если учащиеся затрудняются в ответе, то учитель приходит на помощь:

- Можно ли сказать, что этот человек – «уз соясидан хам куркадиган одам (человек, который боится даже своей тени)?»

Учащиеся приводят свои примеры:

- «Беликов – вахиманинг ини (гнездо ужаса);»

- «Беликов – пашшадан фил ясайдиган одам» (человек, который делает из мухи слона) или «чумчук пир этса, юраги шир этадиган одам» (если воробей вспорхнет – у него сердце ёкнет).

Аналогичную работу можно провести также после отрывка: «Когда мы возвращались с кладбища, то у нас были скромные, постные физиономии; никому не хотелось обнаружить чувства удовольствия – чувства, похожего на то, какое мы испытывали в детстве, когда взрослые уезжали из дому и мы бегали по саду час-другой, наслаждаясь полной свободой. Ах, свобода, свобода!» - Можно ли охарактеризовать узбекской поговоркой то чувство облегчения, которое испытывали люди после смерти Беликова:

- Елкадан тог агдарилгандай булди (Как – будто гора свалилась с плеч);

- «Енгил тортдик» (Стало легко) и т.д.

Само обращение к образу-посреднику, различным формам сопоставления должно быть целенаправленным как в плане более глубокого понимания содержания элементов художественного текста, так и в плане выявления специфици-

ки образной системы изучаемой инонациональной литературы.

Для облегчения восприятия узбекскими учащимися образа Бирюка (рассказ И.С.Тургенева «Бирюк») нами предлагается следующее задание:

- Подумайте, какой узбекской пословицей или поговоркой можно охарактеризовать главного героя рассказа?

Тоғни урса – талкон киладиган киши (человек, который превращает гору в песок). Отдек бакувват киши (здоровый, как лошадь). Алпомишдек йигит экан (парень, похожий на Алпомиша).

Обращение к художественному переводу изучаемого произведения, а именно творческое «вмешательство» переводчика как бы сигнализирует методисту, что восприятие этого фрагмента, образа или эпизода будет сопряжено с известными трудностями для учеников. Факт сопоставления перевода и оригинала, как показывает наш опыт, служит основой для постановки вопросов проблемного характера при анализе изучаемого произведения узбекскими школьниками.

Как известно, формирование у школьника-билингва целостного представления об идейно-художественном содержании всего произведения опирается на восприятие, активное осмысление прочитанного. Для создания оптимальной возможности глубокого понимания всей системы художественных образов изучаемого произведения учителю-словеснику необходимо обратить внимание учащихся на факты художественного перевода отдельных эпизодов программного произведения. В этих целях следует провести сопоставительный анализ в оригинале и художественном переводе фразеологических оборотов, лакун, которые часто встречаются в произведениях русских писателей XIX в. и сравнить их интерпретацию.

Например, при чтении рассказа А.П.Чехова «Человек в футляре» узбекские школьники могут не понять такие ла-

куны, как скоромное, поднять верхи, в рассказе И.С.Тургенева «Бирюк»: полати, лучина, рогожка: в рассказе Л.Н.Толстого «После бала»: кокошник, масленица и другие. При обращении к художественному переводу выясни лось, что все эти слова и словосочетания переданы средствами узбекского языка, Например: поднять верхи - переведено как арава-нинг соябонини тепага кутариш - придать стоячее положение верхней части аравы (арава - элемент узбекского быта); полати - сури (нечто близкое к полатам, этнографический элемент узбекского народа); лучина - корачирок (нечто близкое по функции в лучине), но это ведь тоже узбекский этнографизм.

На наш взгляд, более целесообразен транслитерационный перевод лакун, когда степень верности в передаче художественного образа связана с вещественным смыслом, или комментированная передача реалий. Например, когда слово лучина передается на узбекский язык также без изменений, но делается сноска с комментарием на переводимом языке.

Прокомментированные слова кокошник, масленица были бы эффективным способом введения лакун. Но переводчик вообще пропустил фразы, где есть эти слова, дабы избежать трудностей, связанных с передачей этих реалий. Рассматривая переводы, мы пришли к выводу, что переводчики, интерпретируя текст-оригинал, видимо, считали, что национальные реалии русского народа, присущие зачастую почти всем славянским народам, должны как бы оставаться вне сознания учащегося-узбека. Такой подход к изучению русской литературы в узбекской школе мы считаем неправильным, поскольку теряется специфический национальный колорит, выраженный этнокультуроведческой лексикой.

Так как узбекские школьники и студенты знакомятся с реалиями русской жизни прежде всего через слово, за ко-

тором встает определенное явление в жизни, культуре народа, обусловленное историческим процессом социального и духовного развития нации и нашедшее художественное отражение в литературе, то этнокультуроведческая лексика в курсе русской литературы должна стать объектом повышенного внимания при изучении произведений писателей России в узбекской аудитории. Задача преподавателя – сформировать сведения, которыми располагают все члены определенной этнической и языковой общности, т.е. те фоновые знания, которые, с одной стороны, являются частью национальной культуры и, с другой, - они суть ее производное.

Именно изучение русского языка и литературы, если в учебном процессе планомерно учитывается и актуализируется этнокультуроведческий аспект слова, наиболее естественно и активно содействует формированию фоновых знаний - сведений историко-бытового, этико-эстетического характера, не имеющих соответствий в культуре обучаемого, вырабатывает в сознании понятия о новых предметах, явлениях, не находящих аналогии в родном языке.

Трансформируя и развивая установки лингвострановедения (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), а также учитывая идеи «россиеведения» (Н.М.Шанский, Л.А.Шейман), ученые разрабатывают научно-методическое направление – «лингвокультуроведение» (Л.Н.Чумак, Е.С.Бурякова, И.Е.Аверьянова и др.) которое изучает:

- образ жизни и вариантивность стилей жизни стран в культурных сообществах и соотносимых с ними социальных ценностей, норм, традиций и обычаев;
- социокультурный портрет стран, их народов и языков;
- ценностно-смысловые аспекты духовной, физической и материальной культуры соизучаемых сообществ;
- историко-культурный фон и особенности исторической этнической памяти;

- культурное наследие, культурную идентичность и ментальность соизучаемых народов;
- социокультурные аспекты коммуникативного поведения членов культурного сообщества;
- социокультурные нормы поведения в условиях межкультурной коммуникации.

Без таких важнейших понятий, как язык и культура, трудно представить себе язык народа, живущего в цивилизованной стране. Нельзя не разделить это суждение.

В современном обществе все большее значение приобретает концепция «диалога культур». Диалог культур – это знание собственной культуры и культуры страны изучаемого языка. Поэтому сегодня целью обучения языку является не просто общение на неродном языке, но и способность к ведению диалога культур. Этому призваны помочь и новые технологии, и методики преподавания языков, позволяющие формировать языковые личности, овладевшие профессией и способные быстро реагировать и адаптироваться к новым условиям в нашем быстро изменяющемся мире. Новые возможности общения открывают компьютерно – информационные технологии.

В целях соединения коммуникативно-деятельностного подхода с социокультурным подходом при изучении языков и культур и создания различных образовательных контекстов, учебной литературы, разработки электронных технологий, имеющих культуроведческую направленность средствами языка, а также для преодоления этнокультуроведческих барьеров при изучении русского языка и литературы студентами узбекских групп лицеев, колледжей, языковых и неязыковых вузов республики мы предлагаем использование компьютера.

Начало XXI века характеризуется в лингвистике значительными переменами и новыми направлениями в изучении языка на самых различных уровнях. В последнее время

можно отметить возросший интерес к когнитивному аспекту речевой деятельности, формированию образов сознания личности, к проблеме отражения в языке картины мира. Совокупность экстралингвистических и лингвистических знаний человека составляет картину мира.

Созданное нами электронное мультимедийное учебное пособие «Поэты и писатели XIX века» (6), основанное на теории поэтапного формирования умственных действий, направлено на формирование объективных знаний о менталитете, духовных ценностях, новом представлении, видении русской картины мира, русской действительности, этики, психологии русского человека, жизни, истории, представленных в произведениях русских поэтов и писателей XIX века.

При помощи компьютера, мультимедиа в частности, мы старались более эффективно объяснить, показать, проиллюстрировать и связать экстралингвистические и лингвистические факты русской культуры. Лакуны, о которых шла речь в первой главе нашего исследования, представлены всеми возможностями мультимедиа (цвет + движущееся изображение + текст + звук).

Таким образом, нами сделана попытка решить одну из проблем повышения качества обучения языку учащихся и студентов республики на основе инновационных педагогических условий - компьютеризации обучения языку и литературе.

Список использованной литературы

1. Гурочкина А.Г. Комментарий и его роль в интерпретации текста // Проблемы преподавания русского языка в высших учебных заведениях стран СНГ и Балтии: Материалы Международного научно-практического семинара. - Санкт-Петербург. 2005. -С. 224.

2. Смелкова В.С. Лингвострановедческий комментарий при изучении произведений художественной литературы // Лингвострановедение в преподавании русского языка как

иностранного / Под ред. Е.М.Верещагина и В.Г.Костомарова. - М.: Русский язык, 1980. -С.82-84.

3. Черепанова О.А. Культурная память слова в аспекте ретроспективной лингвистики // Проблемы преподавания русского языка в вузах стран СНГ и Балтии: Материалы международного научно-практического семинара. – Санкт-Петербург, 2005. -С.51.

4. Черкезова М.В. Русская литература в национальной школе. - М.: Педагогика, 1981. – 256 с.

5. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1972. – 104 с.

6. Хашимова Д.У. Электронное мультимедийное учебное пособие «Поэты и писатели XIX века»: Авторское свидетельство № DqU 00849. Государственное Патентное Ведомство Республики Узбекистан

Л.К.Турабаева,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
turabaeva-l@mail.ru

СӨЗ МӘДЕНИЕТІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Сөзмәдениеті ұғымының коммуникативтік компонентіне қатысты нормаларға ең алдымен тілдің функционалдық ерекшеліктеріне тән нормалар мен қарым-қатынастың прагматикасына тән нормалар жатады. Тілдік нормада коммуникативтік компонент сөз мәдениетін айқындауда ерекше орын алады. Қарым-қатынастың нәтижелі болуы коммуникативтік компонентпен тығыз байланысты. Мысалы, тілдік норманы сақтағанмен, этикет тәртібін бұзылмағанмен тыңдаушыны немесе оқырманды ескермей, көңілдегідей мәтін құрастыру мүмкін емес. Мұның өзі сөз мәдениетінің коммуникативтік жағын мықтап ескеруді қажет етеді. Бұл ретте тілдің функционалдық тармақтарға тән ерекшеліктері мен қарым-қатынас прагматикасының шарттарымен санасудың керек екенін байқатады.

Сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздері қазақ тіл ғылымында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов еңбектерінен бастау алып, тілші-ғалымдар І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, Р.Сыздықова, Н.Уәлиев т.б. зерттеулерінде әр қырынан сипатталған. Н.Уәлиев сөз мәдениетінің ғылыми пән ретінде қарастыратын негізгі объектісі – тілдік норма, ол – сөз мәдениетінің құрылымдық-жүйелік аспектісі, екінші аспектісі – коммуникативтік сапасы екендігін айтады [1].

Тіл – мәдениеттің қайнар көзі, мәдениеттің құрастырушы бөлігі, сонымен қатар тіл мәдениетті танытудағы негізгі құрал. Себебі біз сол арқылы мәдениетті меңгереміз. Тіл

мәдениеттің жалпы сипатын танытады. Негізгі ақпаратты сақтайды, жинақтайды, таратады. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта этностың мәдени ерекшелігін танытатын фактор ретінде, мәдениеттің тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз етеді. Осылайша, ұлтты бір тұтастырып, бүтіндігін сақтайды. Мәдениет арқылы тілімізде этномәдени ақпараттар қалыптасады. Олар рухани мәдениет және материалдық мәдениет формасында таралады. Қандай да болмасын заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сонымен бірге оны танытады. Ал тану белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асатын болғандықтан, ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әртүрлі болады. Ат қоюда өмір шындығы мен тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, әртүрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажырату белгілері ұжымдық ортада әртүрлі болуы мүмкін. Ұлттық атаулардың жасалуының бір жолы – ұқсату. Ол күнделікті өмірде, тұрмыс тәжірибесінде қалыптасады. Себебі адамдардың табиғаттағы ақиқат дүниені бақылап салыстыруы, оны өз іс-әрекетімен салыстыруы, әр түрлі дүниелердің ұқсас жақтарын салыстыруы негізінде санада бейнелер пайда болады. Сол бейнелер келе-келе белгілі бір ақиқат дүниенің атауына айналады. Тіл мен мәдениет екі түрлі семиотикалық жүйеде танылғанымен, бір бірін толықтыратын, өзара тығыз байланысты тұтас жүйе.

Сөйлеу мәдениетінің сапасы тұрғысынан берілетін баға сөз актісінің аяқталған нәтижесіне қатысты болуға тиіс. Мұндай талап тілдік фактіні тек сөздің құрылымының құрамында қарау жеткіліксіз екенін көрсетеді. Мұның өзі сөздің коммуникативтік сапасын бағалауда басқа да теориялық ізденістерді қажет ететінін байқатады. Өйткені айтылған (жазылған) сөз – аса күрделі коммуникативтік

құрылым. Сөз айтылғанға (жазылғанға) дейін де, яғни вербалданғанға дейін адресант-автордың айтсам, жазсам деген діттемі, нені айтсам (жазсам), қалай айтсам (жазсам), кімге айтсам (жазсам) деген мақсаты, қызығушылығы болады. Алдымен, әсіресе ратшалды коммуникацияда, сөйлеушінің санасында болашақ сөздің нобайы жасалады. Егер сөз бетпе-бет, жүзбе-жүз болса, сөйлеуші алдымен адресатын барлап алады: жас ерекшелігі, әлеуметтік мәртебесі, таныс, бейтаныс екендігі т.б. Педагогтің сөйлеу мәдениетінің коммуникативтік сапасы жоғары, я болмаса төмен сөздің тілдік құрылымының өзіне тән белгілері мен сипаты болады. Бұл белгілер мен сипат «жақсы», я болмаса «жаман» деп бағалайтын сөздің бәріне ортақ, бәріне қатысты болып келеді. Сондықтан «жақсы сөйледі», «сөзі жатық екен», «тілге (сөзге) бай екен» деп мұғалімнің сөйлеу мәнеріне баға беріліп жатады. Әрине, баға беру субъективті болғанмен, сөз құрылымындағы «жақсы» я болмаса «жаманның» тілдік көрсеткіштері объективті болуы ықтимал [2].

Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісінде адамгершілік, ізгілік элементтері қоса жүреді. Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс.

Сөзмәдениетініңлингвомәдениаспектілері,осысаладағы жалпы тіл білімінің теориялық тұжырымдары мен қазақ тіл біліміндегі нақты деректер негізіндегі зерттеулердің нәтижелері лингвомәдениеттанудың маңызды да айқын тұжырымдары мен қағидаларын қалыптастырды. Нақты түрде айтсақ, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда, тіл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ ұғым-тіл-мәдениет жиынтығынан құралатын, тұтас дүние жөніндегі мол мағлұмат беретін ұлттық мәдени қор, мәдени ақпарат көзі

ретінде танылады. Себебі, адамға рухани, интеллектуалдық, әлеуметтік мүмкіндіктерден туындайтын аса мол алуан түрлі ақпарат тілдік арналар арқылы беріледі [3].

Тілдің тарихы – халық тарихының көрінісі деп бекер айтпаған. Өзге халықтың «Халықтардың даму жолы тілдердің даму жолымен айқындалады. Тілі мен мәдениетін білу адамды сол халықпен теңестіреді, ол өзін еркін ұстайды, егер де сол халықтың күресі мен қамқорлығы оның жүрегіне әсер етсе, ол ешқашан да шет қалмайды. Адамның табиғаты осындай», -деп Абай айтқан.

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойларымызды сыртқа білдіре аламыз. Сөзді қабылдау және оны ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді «сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптейді. Ал Ж. Баласағұн: «Ақыл-ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» деп тауып айтқан.

Сөзді өз орнымен қолдану – білімділіктің белгісі. Бүгінде жеке тұлға, яғни дарынды, шығармашылық тұлға қалыптастыру білім мен тәрбие берудегі кәсіби білім беру саласында өзекті мәселенің бірі болып отыр. Оқыту мен тәрбиелеу нәтижелі болу үшін оқушының сөйлеу қабілетінің дамуына тікелей әсер ететін тіл мәдениетіне баса назар

аудару қажет. Оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізі алдымен олардың сөйлеу мәдениетін жетілдіру болып табылады. Адам ойы әр уақыт тіл арқылы жарыққа шығады. Сол қызметі арқылы қарым-қатынас құралына айналады. Сөйлеу мәдениетінің негізгі арқауы – тілдік норма. Оның зерттейтін объектісі – сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуы, айтайын деген ойдың айқын әсерлі болуы, сөздің көркем баламаларының көп болуы. Сөзді орынсыз қайталау тілдің коммуникативтік қызметін төмендетеді, ойды дәлме-дәл, мазмұнды жеткізуге кедергі болатыны бәрімізге белгілі [4]. Сол сияқты берілген сөзді атау тұлғасымен оның грамматикалық форма жамалғандағы өзгерістерін табу, мағыналас сөздермен байланыстыру, сөйлем құрамына енгізу, өлең жолдарын құрастыру тәріздес тапсырмаларды топтық, жұптық жұмыс формаларында орындату тіл дамытудың міндеттерін жүзеге асыруға көп көмегін тигізеді. Үнемі оқушылардың түсіндірмелі, этимологиялық, фразеологиялық, кәсіби сөздік түрлерімен жұмыс жасауын қадағалаған жөн. Бұл жұмыстар олардың базалық, кәсіби білімдерінің нығая түсуіне септігін тигізеді [5].

Мектеп бітіруші жас ұрпақ болашақтағы өз бағытын дұрыс белгілеп, саралай білу үшін оларға берілетін білім өзегінде, біріншіден, өзіндік сана, көзқарас, дүниетаным мен сенім қалыптастыратын, екіншіден, қай ортаға болсын тез бейімделіп, жаңа ақпараттарды тез түсіну, қабылдау қабілеттілігін, іскерлік қасиетін дамытатын компоненттер қатар қамтылуы тиіс. Сонда ғана білім әлеуметтік күштен оқушы әрекетін дамытудың тетігіне, яғни практикалық қажеттілікті ақтайтын тегеурінді күшке айналады. Сондықтан жоғары сатыда жеткіншекке тілдің танымдық сипаты мен коммуникативтік қызметіне сай өмір тіршілік-жағдайларын ескере отырып, жан-жақты меңгерудің тиімді жолдарын үйрету көзделді. Бұл сөз мәдениетін қарым-

қатынастың нақты түрлері бойынша жүйелі дамыту, жетілдіру арқылы шешілмек. Тілдік мәдениеті, білігі бар адам ғана қай ортада да өзіне сенімді бола алады және айналасындағылармен өзара тіл табыса білуге қабілетті болады. Ал, тіл табыса білу – еңбек нәтижелігінің ең қажетті шарты.

Әдебиеттер

1. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 2005. – 275 б.
2. Нургалиева Г.К. «Жаңа ақпаратты технология құралдары» Білім. –Алматы, 2007.
3. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық / Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана: Елорда,2001.- 230 б.
4. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті: Оқулық. М.Балақаев, М. Серғалиев.-Алматы:Зият Пресс,2004.-140 б.
5. Бейсенова С. Оқытудың әдістемелік жүйесі// Педагогика. – 2008, 46б.

Д.Т.Расулмуҳамедова,
Тошкент давлат юридик университети
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти

ДАВЛАТ ТИЛИ ВА ҚОНУНЛАР

Тил инсониятга берилган энг буюк неъматлардан бири. Миллат, жамият тараққиёти, тарих жараёнлари, энг аввал, тилда акс этади. Унда халқ ҳаёти, миллий мафкура ифодаланади, руёбга чиқади. Тил инсон фаолиятини бошқариб турувчи муҳим восита, демак тил халқнинг маънавий мулкидир.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос миллий маданияти, тили, урф-одатлари, қадриятлари мавжуд. Миллатнинг қандай миллат эканлиги эса унинг ўз она тилисида намоён бўлади. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганига 31 йил тўлади. Бу давр ичида тилимиз букилган қаддини яна тиклаб олди, унда битилган нодир асарлар нашр қилинди, тилимиз дунёга бўй чўза бошлади. Энг асосийси, ўзбек тилида гапириш, мустақил фикрлаш ва бундан фахрланиш туйғуси – дахлдорлик шаклланди, хусусан, соҳалар тили тараққиёти учун янги имконият, шароитлар яратиб, тилимиз зарварақларини очди. “Она тилимизнинг бойлигини, унга ҳурматингиз ва муҳаббатингизни тилимизни дунёга тараннум этиш билан кўрсатишингиз керак, - деб таъкидлайди Президентимиз Шавкат Мирзиёев Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мутахассислари билан бўлган суҳбатда.

Дарҳақиқат, ҳар бир мустақил мамлакат ўзининг давлат тилига эга экан, у ўз она тили равнақи учун курашади, чунки тилнинг давлат тили мақомида бўлиши шу давлатнинг мустақиллигини кўрсатувчи муҳим шарт ва талабларидан бири. Давлат тили давлатнинг ўз фуқаролари

билан гаплашадиган расмий тилидир. Давлат тилида жамият соҳаларида иш юритиш фаолияти олиб борилади, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар тайёрланади. Мана шу ўтган йиллар ичида ўзбек тилининг давлат тили сифатида барқарорлашуви, хизмат доирасига кўра кенгайиб бораётганига гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу, албатта, ижобий ҳол. Шу билан бирга, она тилимизга эътибор сусайиб кетгани ҳақида қанчадан-қанча мақолалар ёзилди, ҳозир ҳам ёзилмоқда, ундан кейин ҳам ёзилади. Афсуски, тилимизнинг бугунги аҳволи шунга муҳтож.

“Давлат тили ҳақида”ги Қонунни ҳалигача ҳаётимизга тўлиқ жорий этолмаяпмиз. Нега? Бунинг сабаблари талайгина. Улардан бири сифатида “Давлат тили ҳақида”ги Қонунни бузганга амалда ҳеч қандай чора йўқлигидадир. “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг 10-моддасида шундай дейилади: “Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларида иш юритиш, ҳисоб-китоб, статистика ва молия ҳужжатлари давлат тилида юритилади”. Хўш, юритилмаса-чи, бунга қандай жазо ёки жавобгарлик белгиланган? Назаримизда, бугун давлат тилни ўз ҳимоясига олиши керак, давлатнинг ўзи халққа ўрناق бўлиши лозим.

Мамлакатимизда хорижий тилларга эътибор жуда кучайиб боргани сайин одамлар ўз тили қолиб, бошқа тилларни ўрганишга киришиб кетдилар шекилли, қаерга борманг, ажнабий сўзларни эшитишга қулоғимиз, имло қоидаларига бўйсунмаган ёки чет тилда ёзилган ёзувларни кўришга кўзимиз кўникиб қолди. Жамоат жойлари, бино ва иншоотлар, савдо ва хизмат кўрсатиш объектларига жойлаштирилган айрим реклама воситаларида ҳали ҳамон кўплаб имло ва услубий хатолар учраётганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳар куни кўчага чиқар эканмиз, янгидан-янги бунёд этилаётган бинолар, боғ ва хиёбонлар инсонга ҳуш кайфият бағишлайди. Ана шундай пайтларда бир нарса

инсоннинг ғашини келтиради. У ҳам бўлса, хорижий тилда ёзилган пешлавҳа, реклама, эълонлар ва бу ёзувлардаги лисоний хатолардир. Кундан-кунга замонавийлашиб, чирой очиб бораётган кўчаларда ўзбек тилида ва тўғри ёзилган матнларни учратиш мушкул бўлиб қолди. «Давлат тили ҳақида»ги, «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги ва «Реклама тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунларида белгиланган талаблар бузилаётганлигининг гувоҳи бўлиш нақадар аянчли ҳолат. Реклама ва эълонларда учраб турадиган кўпол имло хатолари учун ким жавобгар? Реклама берувчими ёки реклама агентлиги?

Мисол учун реклама ёзувларидаги имлони фарқламаслик - "Аптека", "Савдо dukoni", ўзбек тили ва бошқа тилларнинг аралашувидан ҳосил бўлган - "Қурилиш товарлари", "Обув дўкони" каби номларнинг ёзилганига гувоҳ бўласиз. Ачинарли ҳолат шундаки, бошқа тилларда қўйилаётган айрим номлар таржима қилинганда миллий қадриятлар ва маънавиятимизга зид маънодаги сўзлар келиб чиқади. Бу эса аҳоли орасида саводсизлар сонининг кўпайишига замин яратмоқда. Кўчалардаги эълонларда "Бухара шашликлари", "Самса с мясом, с картошком", "Сомса № 1" каби сўзлар катта ҳарфларда ёзилганини учратиш мумкин. На она тилимизда ва на рус тилида тўғри ёзилмаган жумлалар. Қолаверса, жуда кўп жойларда янги ташкил этилаётган корхона, ташкилот, ошхона ёки ишлаб чиқариш ҳудудлари пештоқларига «Скоро открытие», «Мы открылись», деб ёзиб қўйишади. Шунинг ўрнига "Биз иш фаолиятимизни бошладик" ёки "Биз ишга тушдик" каби жумлаларни ёзса ҳам бўлади-ку! Бу каби пала-партиш ва хато ёзувлардан истаганча мисол келтириш мумкин. Масалан, улгуржи савдо дўконларининг пештоқига "оптом" деб ёзиб қўйилган. Агар ўша ёзувлар ўзбек тилида ёзилса, шу дўкон ёхуд ошхонага ҳеч ким қирмай қўядими? Савдо ёки хизмат кўрсатиш

соҳасида фаолият юритувчи савдо дўконлари, умумий овқатланиш жойларида ва уларнинг интернет сайтларида «распродажа», «скидка», «доставка», каби сўзларни ҳам кўп учратиш мумкин. Ваҳоланки, ўзбек тилида «чегирма», «етказиб бериш», «арзон нархда» каби ушбу сўзларнинг муқобиллари мавжуд-ку?!

Рекламалардаги имловий, услубий хатолар савдототиқ, аҳолига турли хизматларни кўрсатувчи, умумий овқатланиш, тўйхона каби объектларда кўп кузатилади. Энг ачинарлиси, уларнинг кўпчилиги европача номлар билан аталган. Майли, хорижий тилда ҳам бўлгани яхши, аммо, аввало, ўзбек тилида, сўнг унинг ёнида бошқа тилда бўлиши мақсадга мувофиқ эмасми?! Тижорат мазмунидаги реклама ва эълонлардаги хато матнларни ўқиб, дилингиз хуфтон бўлади. Уларнинг ўзбекчада берилган таржималари услубий хатоларга тўла. Лингвистика талабига кўра, бирор бир тилга бошқа тилдан сўз ёки сўз бирикмаси ўзлаштирилса, бунда ўша сўз ёки фикрнинг оригиналдаги маъноси диққат-эътиборда бўлмоғи лозим. Мазмунга эътибор бермаслик, сўз мавқеига салбий таъсир қилиши мумкин. Сўз ўзлаштириш талаби ҳар бир миллат тили учун муҳим ҳисобланиб, бунда адабий тилнинг барча жиҳатлари кўзда тутилиши шарт. Акс ҳолда, сунъийликка, ноаниқликка йўл қўйилади. Натижада сўзнинг қиймати, мазмун-моҳияти йўқолади. Афсуски, бундай ҳолат таржимачилик амалиётида тез-тез учрайди.

Тўғридан-тўғри, сўзма-сўз қилинган таржима мантиқий хатolikларни келтириб чиқади. Жуда кўп ўринларда Қонуннинг 20-моддасига, яъни ёзувлар, аввало, давлат тилида берилиши, кейин бошқа тилларга таржима қилиниши зарурлигига амал қилинмаган. Қонуннинг 20-моддасида: “Лавҳалар, эълонлар, нархномалар ва бошқа кўргазмали ҳамда оғзаки ахборот матнлари давлат тилида расмийлаштирилади ва эълон қилинади ҳамда

бошқа тилларда таржимаси берилиши мумкин”, деб белгилаб қўйилган. Аммо, мазкур қоидага ҳар доим ҳам амал қилинмаяпти. Албатта, ҳеч ким тараққиётга, рус ва инглиз тилларида берилаётган рекламаларга, хорижлик меҳмонлар учун тушунарли бўлган ёзувларга қарши эмас. Шу маънода, хорижий тилларни ўрганиш ҳаммамиз учун керак, бу давр талаби. Бироқ четдан кирган сўзларни ўринсиз ишлатавериш тил тараққиёти учун акс таъсир кўрсатиши мумкин. Интернет, компьютер, лизинг, маркетинг, коллеж, лицей, модернизация, флешка, клик сингари лексемаларнинг тилимизда қўлланилишининг қонуний асослари бор. Аммо бачкана, ўзбек тилига ҳеч қачон ўзлашмайдиган сўзларни қўллаш, уларни ўз фирма ва корхоналари номига қўшиш, реклама сифатида фойдаланиш қайси қоидаларга тўғри келади?! “Бистроф”, “Шеф Burger”, “Чайхана Салом”, “Магазин 1001 мелочь” каби номлар она тилимизни бойитиш учун эмас, аксинча, сийқалаштириш учун хизмат қилишдан бошқага ярамайди. Хўш, бу муаммони қандай ҳал этиш мумкин? Агар хорижий тиллардаги сўзлардан фойдаланишга маълум бир чеклов қўйилса, ўз она тилимиздаги сўзлардан унумли ва ўринли фойдаланишга эътибор кучаярди. Реклама берувчи ёки реклама агентлиги хатоларга эътиборсизлик билан қараса, уни бартараф этиш учун ҳеч қандай чора кўрмаса, фуқаролар кимга шикоят қилиши мумкин? Хатоларни бартараф этиш масаласига бундай эътиборсизлик билан қараган реклама берувчи шахс ёки реклама агентлигининг ҳатти-ҳаракатларини менсимаслик ёки эътиборсизлик ва паст назар билан қараш дея таърифлаб, уларни маъмурий жавобгарликка тортиш мумкинми?

Юқоридаги каби ҳолатларга қабул қилинган қонун ва қарорлардаги камчиликлар ҳам сабаб бўлаяпти, назаримизда. Чунки 1998 йил 25 декабрда қабул қилинган “Реклама тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида

ёзилишича, “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реклама Ўзбекистон Республикасининг давлат тилида ёки реклама берувчининг хоҳишига кўра бошқа тилларда тарқатилади”. Шунинг учун ҳам бизда хорижий тилда исталганча реклама бериш, исталган тилда ном қўйиш авж олган. Ўзбекистон Республикасининг “Реклама тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддасидаги “Рекламанинг тили”ни “Давлат тили тўғрисида”ги Қонуннинг 20-моддаси билан мувофиқлаштириш лозим. Шунингдек, “Реклама тўғрисида”ги Қонуннинг 8-9-моддаларида реклама берувчи ёки тайёрловчи зиммасига рекламанинг давлат тилида ва бошқа тилларда тўғри ёзилиши, яъни имло қоидаларига амал қилиниши мажбуриятини юклаш зарур деб ҳисоблаймиз. Барча реклама берувчилар, буюртмачилар учун экспертиза марказининг хулосасини олиш мажбурий бўлиши ва ундан сўнг буюртма бажарилиши керак. Шундагина бу муаммо бартараф этилади.

Демак, бу борада ҳам норматив ҳужжатларимизда айрим камчиликлар мавжуд. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, рекламаларда давлат тилидан фойдаланишдаги хатоларнинг олдини олиш “Давлат тили тўғрисида”ги ва “Реклама тўғрисида”ги Қонунларда тартибга солинса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Дж.С.Файзуллаев,
профессор

Д.А.Абдумажитова,
магистрантка 2 курса
ЧГПИ Ташкентской области
Кафедра русского языка и литературы

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ИНОЯЗЫЧНЫХ ГРУПП ОЗНАКОМИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Цели обучения учащихся иноязычных групп русскому языку в значительной степени связаны с усвоением письменных форм коммуникации- «С формированием и развитием навыков и умений читать текст, извлекать из него необходимую информацию адекватно замыслу автора» [1; с. 190].

Роль чтения, в частности ознакомительного, в учебном процессе определяется коммуникативными потребностями учащихся: необходимостью чтения учебников в процессе овладения специальностью, интересом к Российскому образу жизни.

Ведущее место при обучении ознакомительному чтению отводится так называемым информационным жанрам, распространённым в публицистическом и научном стилях речи.

Обучение ознакомительному чтению вызывает значительные трудности в узбекской аудитории, связанные с различиями в языках, в технике чтения на русском языке и узбекском, в значительной степени- отсутствие навыков ознакомительного чтения, логического анализа текста на родном языке, вычленения первостепенной и второстепенной информации, смысловых вех, операций по свёртыванию и развёртыванию текста и т.д.

Трудности при обучении ознакомительному чтению связаны и с общими психологическими тенденциями восприятия текста на русском языке.

Исследования психолингвистов свидетельствует о том, что для быстрого и правильного восприятия текста в целом необходимо умение целостно воспринимать смысловую структуру текста. При недостаточном владении языком текста не воспринимается как совокупность смысловых блоков: фиксируется внимание на значениях отдельных словоформ, общая структура текста дробится в сознании, замедляется процесс чтения [2; с.121].

Для обучения восприятию текста как совокупность блоков наряду с традиционными формами над чтением необходимо изучение смысловой структуры текста в соотносённости с речевыми формами, воплощающими её.

Возможность такого изучения определяется спецификой информационных текстов. В информационных текстах передача фактологической информации языковыми средствами становится доминирующей, ей подчинено само строение текста. Взаимообусловленность информативных единиц и выражающих их языковых средств позволяет вычленять смысло- речевые единицы текста, лексико-смысловые единства (ЛСЕ). Функциональный анализ ЛСЕ в информационных жанрах демонстрирует их роль как конструкторов информационного текста, универсальность ЛСЕ в пределах жанра; жёсткую обусловленность отбора ЛСЕ в зависимости от их информационной значимости в тексте; тенденцию к однозначному соответствию элемента смысловой структуры и его речевого воплощения в рамках ЛСЕ, что приводит к определённой стандартизации, терминологичности речевого оформления текстов этого типа.

Перечисленные факторы позволяет составить конечный набор ЛСЕ в пределах одного жанра и модели текстов как совокупности ЛСЕ.

Преимущество обучения ознакомительному чтению по моделям текста как совокупности ЛСЕ состоит в том, что внеязыковая действительность, лежащая в основе смысловой структуры текста, универсальна, а её языковое выражение специфично в каждом языке: его специфика проявляется в использовании средств другого языка и в традициях употребления тех или иных средств для выражения смысла.

При работе с ЛСЕ у студента вырабатывается автоматическая связь элемента смысловой структуры текста /который присутствует в сознании студента на родном языке/ и его речевого воплощения на русском языке. Модели текстов как совокупности ЛСЕ, отражающие иерархичность смысловой структуры текста, позволяют наглядно демонстрировать студентам способы свёртывания и развёртывания текста [3; с.12].

Обучение ознакомительному чтению студентов иноязычных групп читать с минимальных текстов газетной хроники /публицистический стиль/, научной хроники. Эти жанры характеризуются большой информационной насыщенностью, минимальной вариативностью языковых средств. Их тексты воплощают минимальную возможную смысловую структуру /так, в хронике функционируют 15 типов ЛСЕ, группируемых по моделям в зависимости от тематической принадлежности текстов/.

Последовательность обучения включает:

1. Ознакомление с минимальным составом ЛСЕ, вариантами их выражения.

Так, в газетной хронике функционируют ЛСЕ: места, времени, факта, деятеля, ссылки, участия, масштаба /минимальные тексты/. Каждый из них воплощён совокупностью вариантов. Например, ЛСЕ места формируется вариантами:

- а) «здесь»;
- б) наименованием города, страны;

в) определением, обозначающим принадлежность к городу, стране;

г) родовым наименованием населённого пункта, вида здания + топонимом.

2. После усвоение средств выражения каждого ЛСЕ, узнавания их в тексте предъявляется их типичная последовательность /модель текста/ в её минимальном выражении. Например, при изучении текстов газетной хроники предъявляется модель:

Время- место- факт- деятель /масштаб/. При чтении текста проводится обучение вычленению модели, представленной на доске. Эта модель служит также зрительной опорой при воспроизведении текста.

3. После доведения до автоматизма оперирования моделью в минимальных текстах студентам предлагаются развёрнутые модели текстов и проводится работа, аналогичная описанной выше.

В текстах газетной хроники развёрнутые схемы включают ЛСЕ оценки, повода, причины, цели, задачи, отношения, результата. В числе заданий студентам предлагается вычленить в текстах минимальную модель, усвоенную ими, таким образом осуществляется операция по сжатию текста, необходимая для успешного ознакомительного чтения.

4. Студентам предлагаются для чтения развёрнутые тексты, информацию которых предлагается передать в рамках изученных моделей.

При такой работе возможен анализ дополнительной информации, обучение студентов формам развёртывания текста: первичное развёртывание в наших примерах – включением в текст ЛСЕ причины, повода и т.д.; вторичное – образование дополнительных минимальных текстов, противопоставляемых первому; развёртыванием одного их ЛСЕ и т.д. Обучение по моделям текстов как совокупности ЛСЕ значительно сокращает время овладения

ознакомительным чтением информационных текстов, способствует их целостному восприятию.

Список использованной литературы

1. Метс Н.А. «Коммуникативная целеустановка и структурная организация текста - ВАК» Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. М. «Русский язык» 1986. с 190.
2. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации, М.Наука; 1982. Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия, Киев, 1989.
3. Акиштна Т.Е., Хазов П.В. Жанровый аспект анализа текста,- Иностранные языки в школе, 1982,№ 4; Хазов П.В. Особенность строения текста газетной хроники и проблемы обучения чтению, Русский язык за рубежом, 1985, № 3.

Л.К.Турабаева,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Шешендік сөздер ағып тұрған поэзия, тұнып тұрған философия. Ақ өлеңмен өрілген сөз тұнығы: сырлы теңеу, астарлы сын, жинақы ой, жұмбақты меңзеу, қисынды толғам, тылсымды талай. Бәрі тіл құдіретінің, пікір түйінділігінің, таңғажайып ой толғағының әмбебап туындысы.

Өмір құбылыстарына байламды шешендік сөздер орны-орнына қойылса шебер шендестіріледі. Сырланып, әрленіп, татымы нәрленсе ойды шалқытып, сезімді тербеп адам көңілін ұйытады.

Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше бір жанры – шешендік өнер. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер – ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына. Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты калыптасып, өркендей түсті. Шалғез, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай,

Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады. Шешендік сөздер нұсқаларын академик В.В.Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын», – деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған.

Сондай-ақ, қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жас өспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді.

Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі – М.Әуезов. «Қазақ әдебиеті тарихы» (1927 ж.) еңбегінде «Билер айтысы» деген арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын

зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді (1926 ж.). Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген.

Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады. Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған. Жазба әдебиетіміз дамыған кейінгі дәуірде шешендік сөздер саптан шыққан жоқ. Заманға сай жаңа мазмұн, жарасымды тұр тапқан шешендік сөз нұсқалары көбейді.

Шешендік шендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды», – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген.

Сөз туралы Бөлтірік шешен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтініңді біл», – деп толғайды.

Шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер. Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау: ...Көш бастау

қиын емес – қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес – шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын – шешімін таппас дау бар – деп дұрыс аңғартады.

Айтыс – шешендік өнердің шыңы. Мұнда ауыз әдебиетіне тән барша қасиеттер тоғысқан. Шешендер сөзі – халқымыздың тілдік қазынасы. Ол көркем әдебиетіміздің қалыптасып дамуына белгілі дәрежеде үлес қосқан ақын-жыраулардың арнау, толғау сөздеріне ұқсас болып келеді.

Ертеден-ақ, халқымыздың өзіндік басқару жүйесі болды. Ел қамын жеген ерлері, сөзін сөйлеген, әділін айтқан шешендері, білімпаз билері болды. Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, ойын жарыққа шығарған әділет жоқшысы. Қазақтың атақты билері Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекеден қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес.

Ш.Уәлихановтың: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған», – деген сөздерінен би – халықтың көкейіндегісін айтқан, жарыққа шығарған әділет жоқшысы екенін танимыз.

Көне Римнің әйгілі шешені және теоретигі М.Т.Цицерон: «Адам ақын болып туады, шешен болып шығады» -дейді. Яғни ақындыққа туа біткен талант керек десе, шешендік көп оқып, көп іздену, көп сөйлеп жаттығу, күш-қуат жұмсау қажет дегенді айтады.

А.Ф.Кони шешендік пен көпшілік алдында сөйлей білушілік екі түрлі нәрсе деп қарайды. Шешендік, қызыл

тілге жүйріктік адамның табиғатына туа бітетін қасиет десе, ал көпшілік алдында көсіліп сөйлей білу тәжірибесіне үздіксіз жаттығуға байланысты дарын деп қарайды. Осы ойды қазақтың мақал-мәтелдерінде де құптай келіп: «Ойға салмай сөйлеген – шешендіктің белгісі, көп ішінде сөйлеген – көсемдіктің белгісі» деп қорытады.

Байтақ дала төсінде сан ғасыр көшіп-қонып күндер кешкен қазақ халқы жан сезімін жырмен ағытқан, ақыл мен ойдың мәні даналық сөзде деп қадірлеген, қылпылдап тұрған қылыштан қыңбаса да, жүйелі сөзге жүгінген. Өмір сырын ойға түйіп, санаға жазған дала даналары, тау өзеніндей тасқын жырлы ақпа жыраулар, шешендер, ақындар еді. Шамырқанса – көңіл көгі найзағайдай шатырлап, тебіренсе – телегей теңіздей бұрқанып, ақ жаңбырдай ақтарылған олар халықты өрлікке, елдікке, ерлікке, бірлікке үндеген, қайғыға қабырғасы қайыса ортақтасып, қуанышқа жүрек жарды сөздерін айта білген.

Шешендік өнер – қазақ ауыз әдебиетінің халық өмірінде үлкен әлеуметтік орны бар қомақты үлкен бір жанр. Шешендік өнер адам аңсарын аударатын ерекше бір шуақты дүние. Тіл байлығы атты қазынаның алтын қорынан саналатын осынау ғибратты сөздер өмір шындығын, халықтың тұрмыс-салты мен тіршілігін, мінез-құлқын, қоғамдық дамуын тайға таңба басқандай дәл, әрі шебер, мәнді де құнды бейнелеуімен ерекшеленеді.

Шешендер сөзі тіл кестесі мен өлең өрнегінен, қара сөздің өткір бізінен тұрады десек, ол сөз өнерінің ұлттық сипат - ерекшеліктерін айқындайды. Қазақ халқының әдебиеті негізіне, поэзия, өлең сөз шеңберінде өркендеп келгенін еске алсақ, шешендік сөзі қара сөзбен айатылсын, қысқа өлең жолдарымен айтылсын, әйтеуір құйылып тұрған ұйқасқа құрылады.

Шешендік сөздер көркем әдебиеттің жанрлары: ертегі, батырлар жыры, мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар,

қара өлең, термелер т.б. сияқты оқиғаны баяндау, тапқырлыққа баулу, үлгі-насихат арқылы тыңдаушының таным дүниесін кеңейтіп, биік адамгершілік қасиеттерге үндеп қана қоймайды, олар сонымен қатар қазақ даласында әлеуметтік қызмет атқару ерекшелігімен дараланады. Сондықтан да дана халқымыз шешендікті терең меңгерген адамды киелі санап, жүйесін тауып сөйлеген сөзге тоқтаған, шешендікті «шешендік өнер» деген сөз тіркесімен атауы да тегіннен-тегін болмаса керек.

Шешендік сөз парасатты ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Шешендік сөз айтылған ойға әрі қисынды, әрі тапқыр, әрі жедел жауап қайтару болып табылады. Яғни, шешендіктің басты қасиеті – тапқырлық, шапшаңдық.

Шын мәнінде, шешендік сөздер ақындық өлең-жырлар мен көркем қарасөздің, яки ертегі, аңыз әңгімелердің бөліне бастауындағы аралық жанр сынды. Өйткені аталмыш екі жанрдың да белгілері шешендік сөздерде «мен мұңдалап» тұрады. Бұл шешендік жанр жойылмай, екі жанрдың біріне қосылмай, қалыпты дербестігін сақтап, өмірге шешендік өнер, сөз жанрын әкеліп қосты.

Мәселен, «Бір дегенім – білеу, екі дегенім – егеу, үш дегенім – үскі» деп басталып, он бірге дейінгі сандарды үйретуге арналған санамақ ойын-өлеңіндегі тақпақ-жұмбақты үйретуден бастап, «ұшты-ұшты» ойындарында айтылатын жанды-жансыз заттарды ажыратуға арналған өлең ұйқасынан құралған сөз тізбегін айтқызып балаларды аңғарымпаздыққа, тапқырлыққа тәрбиелеген.

Шешендік өнердің ерекшеліктеріне тоқталсақ, біріншіден, логикалық ойдың жүйелілігімен, мағыналы-мәнділігімен ерекшеленеді. Шешендердің сөзін тыңдағанда, әсем сазды ән тыңдағандай ерекше әсер, сезімге бөленеміз. Ол адамның жастайынан дұрыс ойлай білуіне, ойлаған ойды жүйелеп, әдеби тілде тыңдаушының көкейіне жеткізе

білуіне байланысты. Дұрыс ойлап, сол ойды тыңдаушыға дұрыс жеткізе білу үшін оқыған шығармаларды, естіген ертек - әңгімелерді жүйелеп аайтып бере білуге төселу керек. Ол оқушылардың жастайынан ертек, әңгіме кітаптарды көп оқуына, ойынан ертек құрастыра білуіне, оқығандарын үлкендерге жүйелеп айтып бере біліп төселуіне байланысты. Сөйлемнің құлаққа жағымды болуы, дыбыстардың және сөздердің ұйқасымдылығына байланысты деп қарауға болады. Сөйлемді дұрыс айта білудің де тыңдаушыға әсері мол. Кейбір оқушы сөздерді дұрыс айта білмейді. Осы болмас үшін дыбыстарды дұрыс айта білуге үйрету қажет.

Талай ғасырдан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, халықтың рухани байлығына айналып отырған шешендік өнер бүгінгі күннің де қажеттілігіне айналып отыр. Елін елдікке ұйытуда, халық тарихын байыппен саралап, түп-тамырынан ада бола жаздаған бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздің берері аз емес.

Әдебиеттер

1. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы», 4-том. 2007, Алматы. С.Қалиев, К.Аюбай.
2. Бұлдыбаев, Б. Шканова А. Шешендік сөздер табиғаты. Әдістемелік құрал. Алматы, 1995.
3. Адамбаев Б. «Тозған қазды топтанған қарға жейді» / шешендік сөздер, халық мақал-мәтелдері жинағы/, Алматы «Рауан» баспасы. 2001. -128.
4. Сен білесің бе? энциклопедия. Алматы, 1997.

Г.Н.Ашурова,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили
ва адабиёти университети доценти,
Фузулий номидаги ўзбек-озарбайжон илмий-тадқиқот
маркази раҳбари

НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ЭГАЛЛАШДА АЛИШЕР НАВОЙ ИЖОДИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Инсоннинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий – маърифий ривожига она тилининг ўрни фавқуллодда муҳимдир. Тил миллий маънавият, маърифат ва маърифатнинг энг холис ва хира тортмас кўзгусидир. Мутафаккир Алишер Навоий бобомиз “Тил – чаманнинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга қўнган шабнамдир” дея таъриф берган. Тил халқнинг бебаҳо бойлиги, миллий ғурури тимсолидир. Туркий тиллар оиласига мансуб ўзбек тили ҳам қадриятларимизнинг ёрқин намунаси сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Сўз мулкининг султони Алишер Навоий тилимизнинг чинакам латофати ва жозибасини дунёга тараннум этиб, ижодини юксак чўққига олиб чиқди. Асрлар давомида буюк аждодларимиз қолдирган улкан адабий мерос она тилимизнинг боқий қудратидан далолат беради.

Бугун юртимиз бўйлаб Ўзбек тили байрамининг кенг миқёсда нишонланаётгани, том маънода, халқимизнинг тарихий ютуғидир. Юртимизда ўзбек тилининг мавқеи ва нуфузини янада юксалтиришга улкан эътибор қаратилмоқда. Она тили мамлакатнинг ғурури, ифтихори ҳисобланади. Миллатнинг маданияти, маънавияти, зиёлилик даражаси она тилига муносабатда ҳам аниқ кўринади. Ўзбек тили ўзбек халқининг миллий бойлиги сифатида қадим-қадимдан бугунгача эъзозланиб, ардоқланиб, сайқалланган.

Ҳамма даврларда ҳам нотиклик маданияти, сўзамоллик нотиқ шахснинг умуммаданий қиёфаси ва савиясини белгиловчи асосий фазилатлардан бири сифатида қаралган. Зеро, нутқ бу тафаккур акси ҳисобланади. Тўғри нутқнинг асоси тўғри фикр юритишдадир. Инсонларнинг тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай қоидалар қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб, такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муайян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби ҳақидаги тасаввурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.[1, 24] Жаҳон маданияти тарихида мислсиз обрў-эътиборга эга бўлган ўзбек адабий тилининг яловбардори Алишер Навоийнинг нутқ маданияти, нутқ одоби ҳақидаги мулоҳазалари, фикрлари, қарашлари юксак ҳаётий тажриба маҳсули ва амалиёт синовидан ўтган ҳикматлар сифатида диққатга сазовордир. [2,5] Буюк мутафаккир, аввало, сўзнинг қудратини қуйидагича тавсифлаганлар:

*Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки, берур жонға хабар жонондин.*[8]

Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарида таъкидланишича, сўз гўё дурдир. Бобомиз инсонда мавжуд қувватлар ҳақида фикр юритар экан, сўзлаш қувватини алоҳида таъкидлаб ўтади:

*Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ ўйқ ондин.* [8]

Одатда, нутқ маданияти дейилганда тингловчига ёки суҳбатдошга фикрни соф адабий тилда тўғри, аниқ, силлиқ, тушунарли, таъсирли, ёқимли баён этиш ва она тилининг восита ҳамда имкониятларидан нутқ мазмунига, сўзлаш шароити, айтилмоқчи бўлган мақсадга мувофиқ равишда фойдалана олиш тушунилади.[3,7] Ҳар бир сўзни ўринли қўллаш нутқ маданияти саналади. Тўғри, таъсирчан, чиройли ва мазмунли гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эга. Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналарнинг ўрни каттадир. Бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, кузатиши, таълим-тарбия, ўғит-насиҳат жараёни, шунингдек, нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган. Ўзбек адабий тилининг асосчиси ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида сўз санъатига, нутқ маданияти масалаларига катта эътибор берилган. Навоий сўзнинг дабдабали бўлишидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. “Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир” дейди: “Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар. Сўзки фасохат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳ. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилки иборат соддалигидин йўқ таассуф”. [4,363] Навоий тўғри сўзли, эл учун фойдали фикрлар айтадиган нотиқларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори кўяди. Улар учун имомларга нисбатан кўпроқ маблағ ажратишни, яъни «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, буғдой; масжиди жомеъ имомига йиллик нақди

икки юз олтун, буғдой» ажратишни тавсия этади.[6,32] Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлдин бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. У йўлни юрмай кирган кетар ва ғайри мақсуд ерга етар. Воиз улдурки, мажлисига ҳоли кирган тўлгай ва тўла кирган ҳоли бўлгай. *Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз. Ямон тиллик андоқким, эл кўнглига жароҳат етқурур, ўз бошига ҳам офат етқурур.* [5,32-33] *Ҳусн-жамоли йўқ одам ширин сўз бўлса, гўзал ва ширин сўзи билан барчани кўлга олади.* Бундан шундай хулоса чиқадики, яхши сўзлай олиш, ширин сўзлик инсонга ҳусн бағишлайди, унинг обрў-эътиборини орттиради. Шунингдек, мазмунли, рисоладагидек нутқ ирод қилиш ҳам бир санъатдир, хунарларнинг ноёбидир: Эрдин соз хунар, энчидин боз хунар. [5,82]

Халқимиз: “Бир йигитга етмиш хунар оз”, - дейди. Демак, ўзини баркамол санаган ҳар бир одам нутқ маданиятини, нутқ санъатини эгалламоғи лозим. Чунки яхши, эзгу сўз (нутқ) айта олиш, нутқ одобини эгаллаш кишига бахт келтиради:

*Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ,
Сўздир анча мужиби каромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анча саломат бўлмоқ.*[5]

Мутафаккир нутқ одобининг талаблари ҳақида яна кўплаб фикрларни айтган. Уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин: Инсоннинг одоб-ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир: *Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиги сўз била.*

*Сўздадур ҳар яхшилик имкони бор,
Мунда дебдурлар, нафаснинг жони бор.* [5,83]

*Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил мухбир эрур кўнгил ниҳон эмгагидин,
Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин. [7,24]*

Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

*Одамки, демак бирла киромийдур,
Бас сўз дурри ишининг интизомидур,
Сиҳат ончаки, аҳли ақл комилдурур,
Ақлиға далил анинг каломдурур. [7,48]*

Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

*Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглингни бир қилиб биррўй,
Нуқта сурсанг шуқуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй. [5]*

Хушмуомала, ширин сўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:

*Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неники ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглини озор айлар,
Юмшоғи кўнгилларни гирифтор айлар. [7,54]*

Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан ёритилади. У тилни, сўзни қадрлашни, уни ҳурмат қилишни уқтириб, нутқ одобининг талаблари ҳақида шундай ёзади:

*Донаю дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.[9]
Сўзнинг маъносини тушуниб, билиб гапир:
Сўзни кўнгулда пишқармагунча тилга келтурма,
Ҳар наким кўнгулда бўлса, тилга сурма. (“Маҳбуб ул-
қулуб”, 83-бет.) Яхши, эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт
келтиради. Эзгу сўзли бўл:*

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.
Киши чинда сўз зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса авло дурур. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 83-
бет).*

Бировким ёлғон сўзни бировга боғлағай, Ўз қаро бўлғоч юзин ёғлағай. Кабира гуноҳдур - оз сўз ҳамки ўтрукдур, захра гуноҳдур, оз сўз ҳамки ўтрукдур, захри мухликдур - агарчи миқдори уксукдур. Яъни тилдан туҳмат учун фойдаланма. Туҳматчидан қоч. Ундан нафратлан, дейилмоқда. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 61-бет.)

*Эл айбини айтурга бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил. (“Маҳбуб ул-
қулуб”, 69-бет.)*

Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир. Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдали сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 82-бет.)

*Тил илдамидин бўлур каромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигидин вале саломат ҳосил, [7,31]*

дейиш билан сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга олишни, беўрин сўз айтмасликни, золим ва бедард суҳбатида нукта сурмасликни маслаҳат беради. Бўш оғиз бўлма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

*Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга амонатдур,
Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,
Ул амонатга бу хиёнатдур. “Арбаин”, 57-бет.*

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз буйнуга индургай. Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай, Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

*Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас. (“Хамса”, 484-бет.)*

Ҳазрат Алишер Навоий сўзлаш жараёнида сўзни қадрлаш лозимлигини таъкидлайди. Сўзни қадрлаган одамгина ҳар бир сўздан унумли фойдалана олади. Шоир: “Сўз – тил фақат инсон учун ато этилган. Инсоннинг инсонлиги тил биландир. Ҳайвон сўзлаш имкониятидан маҳрум бўлганлиги учун ҳам ҳайвондир”, - деган хулосага келади. Шу боис ҳам сўз муқаддас ва муқаррамдир. Алишер Навоий: “Кўнгил бадан мулкининг подшоҳидир”, - деб ёзади. Худди ана шу подшоҳ саналмиш кўнгилдаги фикрлар тилда юзага чиқади. Шундай экан, Алишер Навоий инсон сўзлаганда унинг кўнгли, дили билан тили бир бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди:

*Демон, кўнгли поки, ҳам кўзи пок,
Тили поки, сўзи поки, ўзи пок. (“Фарҳод ва Ширин”, 53-бет)*

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий тилни, сўзни қадрлашга ва ҳурмат қилишга чақиради. Сўзни қўллаш, нутқ маданияти ҳақида юксак ҳаётий тажриба маҳсули сифатида туғилган донишона ҳикматлар қолдирди. Нутқ маданияти ва нотиқлик олдига содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик қилмаслик, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончиликни қоралаш, суҳбатдошнинг фикрларини эътибор билан тинглаш, тушунмаган, тўла англамаган ҳолда фикр билдиришга шошилмаслик, вазият тақозосига кўра хушёрлик ва эпчиллик билан суҳбат усулини ўзгартиришга эришиш, асосий мақсаддан чалғиб кетмаслик, барчанинг асосий диққатини маълум мавзу, маълум бир масала атрофига тортиш каби талаблар қўяди. Бу қоидалар ҳозирги кунга қадар давом этиб, такомиллашиб, сайқалланиб келмоқда. Она тилимизга эътибор ортиб бораётган бугунги кунда нутқ маданияти қоидаларини ўрганиш, ҳазрат Алишер Навоийнинг бу борадаги ибратли ўғитларидан хулоса чиқариб, нутқ одоби қирраларини эгаллаш ҳар бир инсоннинг асосий бурчидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Қўнғуров Р. ва б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
2. Аҳмедов Б. Навоий замондошлари хотирасида. Т.: 1985.
3. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. Т.: 1984.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 363-364 - бетлар.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 14 том. Т.: 1998.
6. Алишер Навоий. Вақфия. Т.: 1991.
7. Навоий А. Мажолисун нафоис. www.ziyouz.com.
9. Раззоқов А. Сўзни улуғ деб билди... www.saviyouz.uz.

Sh.T. Ziyamuxamedova,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti v.b.

SO'ZNING ULUG'VORLIGI HAQIDA DONOLARIMIZ BISOTIDAN QATRALAR

“O'ziga boqma, so'ziga boq” – deydi xalqimiz. Darhaqiqat, har kimning ichki dunyosi, ma'naviy olami, fikr-mulohazasi va bilim saviyasi uning nutqida, gap-so'zida namoyon bo'ladi. Biroq so'zlash, nutq qobiliyati hammada ham birday emas. Ba'zilar nihoyatda so'zamol, gapga chechan bo'ladilar, burro-burro so'zlaydilar. Lekin suhbat so'ngida bu suhbatdan oz fikr olganingizni sezasiz. Demak, bu mahmadonalik, ezmalik ekan, xolos. Bu xil nutqning qiymati arzon. Boshqa birovlar esa, aksincha, o'zlarining ancha qimmatli fikr-mulohazalarini boshqalarga bayon qilishda, o'zlari tushungandek qilib tushuntirishda qiynaladilar, sababi ulardagi so'z boyligi kam bo'lgani uchun til imkoniyati va vositalaridan yetarlicha foydalana olmaydilar. Bu xil kishilarning nima demoqchiligini odatda qo'shimcha savol-javob bilan bilib olish mumkin. Yana boshqa o'rtoqlarda esa fikrni erkin, qiynalmay bayon qilish qobiliyati yetarli, nutq maromida bo'ladi-yu, lekin bu nutq so'niq, ruhsiz bo'ladi, boshqalarni jalb qilmaydi, qiziqitirmaydi. Aksariyat bunday kishilarda notiqlik mahorati, nutq madaniyati yetishmaydi. Odamlarga ta'sir qiladigan, ularda fikr uyg'otadigan, ravon, chiroyli nutqqa qanday erishish mumkin?

Bu borada “Oz-oz o'rganib dono bo'lur” kitobida shunday jumla bor: “Agar so'z qalbdan chiqib kelsa, eshituvchining qalbiga darrov ta'sir qiladi, ammo tildan sodir bo'lsa, quloqdan nariga o'tmaydi”. Xuddi shunga o'xshash fikrni Nizomiy Ganjaviy ham ilgari suradi: “Qalbdan chiqqan so'z qalbga yo'l oladi”.

Tilni xalq yaratadi, nutq esa shaxsiy boyluk sanaladi. Har kim o'z qobiliyati, so'z boyligi, shaxsiy fikrlash layoqatiga qarab gap

tuzadi va soʻzlaydi. Shuning uchun ham nutq oldiga nihoyatda ulugʻ bir talab qoʻyiladi: oʻynab gapirsang ham, oʻylab gapir. Zero, nutq (soʻz) aqlning tarozisi, aqlning oʻlchovi. Majiddiddin Xavofiy ham “Insonning boshqa jonzotlardan afzalligi aqldadir. Aqlning maqsadi esa nutq va shirinsuxanlikni takomillashtirishdan iborat” ekanligini taʼkidlagan.

Toʻgʻri, odamiylikning muhim fazilatlaridan biri xushmuomalalik, muloyimlikdir. Bu fazilatlar bevosita tilga, soʻzga boʻlgan munosabatda namoyon boʻladi. Zero, tilning koʻrki, aql-zakovatining ziynati soʻzdir. Soʻz muqaddas, u faqat ezgulik, yaxshilik uchun xizmat qilishi lozim. Yunon faylasuflarining taʼkidlashlaricha, til har bir aql sohibi fazilati xazinasining kalitidir va har kishining bilimi, odobi uning soʻzlaridan yaqqol bilinib turadi.

Soʻzda kerak maʼni-yu, maʼnida zavq,
Soʻzlaguchida soʻz uchun dardu shavq.
Ulki bilur soʻz guharin qiymatin,
Soʻzda topar soʻzlaguchining otin (Haydar Xorazmiy).

Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomayi Sultoniy yoxud javonmardlik tariqati” asarini mutolaa qilar ekansiz, soʻzning muqaddas bir neʼmat ekanligi, soʻz inson aql-zakovatining kaliti – inson bilan soʻz bamisoli et bilan tirnoq kabi zikr etiladi: “Agar soʻz senikimi yoki sen soʻznikimi, deb soʻrasalar, aytgil: men soʻzniki va soʻz menikidir, chunki soʻz insonlik daraxtining mevasidir, daraxtni mevadan, mevani esa daraxtdan ajratib boʻlmaydi. Agar nuqsonli soʻz qaysidir, deb soʻrasalar, Xudo va rasulning soʻziga muvofiq kelmaydigan soʻz, deb javob bergil”.

Xushsuxan odam haqidagi Navoiyning fikrlariga ham eʼtibor qarataylik:

“... Xushsuxan odam yumshoqlik bilan doʻstona soʻz aytadi: koʻngilga tushishi mumkin boʻlgan yuz gʻam uning soʻzi bilan dafʼ boʻladi. Soʻzda har qanday yaxshilikka imkon topiladi, shuning uchun ham aytadilarki: nafasning joni bor...”

... Til shirinligi ko'ngilga yoqimlidir. Shirin so'z sof ko'ngillar uchun asal kabi totlidir: bolalar uchun muloyim tabiatli odam xalvofurush kabi sevimlidir... Shirin so'zli mohir tabib tan xastaligiga shifodir.

Yaxshi so'zga kim mastu behush bo'lsa,
Sharbat ichida zaharni totli qiladi.
Yoki bo'lmasa:
So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngillarni giriftor aylar.

Mashhur mutafakkir Sa'diy Sheroziy ham so'z xususida bir necha hikmatlar bayon etgan:

So'z ayni savobligin bilmaguncha gapirma,
Unga soz javobligin bilmaguncha gapirma.

Yoki:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.

Odam tili bilan hayvondan ustun. Ammo tildan nojoiz foydalansa, hayvondan battar!

So'zlagan vaqtimda og'zimdan beixtiyor yaramas, bo'lmag'ur so'zlar ham chiqishi mumkin. Dushman esa og'zimdan chiqqan yomon so'zlarnigina terib oladi

Yaxshi so'z insonning hurmatiga hurmat qo'shishi, aksincha bo'lsa, obro'siga putur yetkazishini ham Shayx Sa'diy Sheroziy chiroyli misralarda ifodalagan.

Har kishining bor esa yaxshi so'zi,
Orttirar obro'sin albatta o'zi.

Xuddi shu fikrni Fariddin Attor ham ixcham, aniq qilib bayon aylagan:

So'zni yaxshi bilmayin qilma bayon
Ki qilur so'z barcha aybingni ayon.

Nutqda so'zni to'g'ri tanlash, zarur so'zni boshqa ma'nodagi so'zlar sirasidan ajratib olish katta ahamiyatga ega. So'zlar nutqning turiga, u nutqning kimga atalganiga va maqsadiga ko'ra tanlanadi: publitsistik nutq uchun siyosiy-falsafiy ruhdagi o'tkir, ta'sirchan so'zlar, ilmiy nutq uchun termin xarakteridagi atama so'zlar, badiiy nutq uchun esa badiiylik bo'yog'iga ega bo'lgan, obrazlilikka xizmat qiladigan so'zlar olinadi.

Shu tariqa har bir so'zning nozik ma'no xususiyatlari nutq sharoitida, atrofidagi boshqa so'zlar bilan munosabatda ochiladi. So'z tanlash, ularni boshqa so'zlar bilan bog'lab, qiyoslab ko'rish qunt bilan, diqqat bilan ishlashni talab qiladi. Ko'ngildagidek, puxta ishlangan nutq maqsadga to'la javob beradi, ta'sirchan va yoqimli bo'ladi.

Ba'zan pala-partish, o'ylamay aytilgan birgina so'z yoki ibora butun nutqning ta'sir kuchini, salmog'ini pasaytirishi mumkin. Masalan, respublika televideniyesidan berilayotgan ko'rsatuvlardan birida muxbir mas'ul shaxslardan biridan intervyu olayotgan edi. U kishi salmoqli, vazmin so'zlab turib, korxonani kelib ko'rgan rahbar lavozimidagi bir odamning "suhbatlarini olgani"ni aytib qoldi. "Suhbatini olmoq" iborasi "ulfatchilik"ka doir bo'lib, mas'ul rahbarning rasmiy, salobatli so'zlari orasida noo'rinligi darhol sezildi. Buni uning o'zi ham payqab o'ng'aysizlandi. Lekin adabiy nutqqa xos bo'lmagan ibora aytib bo'lingan, nutqning madaniylik maromi buzilgan edi.

Tan olish kerak, eng so'zga chechan kishilar ham ba'zan adabiy tildan kerakli so'zni topolmay qolishlari mumkin. Shunday so'zlar bor-u, lekin ular oddiy so'zlashuv nutqiga, shevalarga xos. Bunday paytlarda, agar bu so'zlar nutqning umumiy adabiy-madaniy ruhiga singishib ketsa, me'yorni buzmasa, ulardan o'rni bilan foydalanish mumkin. Masalan: "Rassomlar ishlab chiqarish mavzusiga qo'l urganlarida ko'pincha konstruksiyalar va shakllarni *qalashtirib tashlaydilar*. Yorqin taqdir, o'tmish va

hozirgi zamonning qahramonliklari rassomlar o'z iste'dodlarini to'la-to'kis ochishlariga imkon beruvchi *badastir* materiallar emasmi?" Yoki: "Korxonada ishchilarning kayfiyati zo'r. Kanar orollari ustidan o'tgan bo'ron dastlabki chamalarga ko'ra 12 kishining *yostig'ini quritdi*. Bu yerlarda o'nlab qishloqlar tom ma'noda yer yuzidan *supurilib ketdi*"...

Tilimiz boy, so'zlar ko'p, gap faqat ulardan eng keraklisini tanlash mahoratida qolgan. Mahorat o'zidan-o'zi kelmaydi.

Xullas, so'z tanlashda ham, ularning grammatik munosabatlarini ifodalovchi yordamchi so'z va qo'shimchalarni tanlashda ham, gap va matn tuzishda ham me'yor, marom, mas'uliyat hissi bilan, did bilan yondashish ona tilimizni e'zozlashning, adabiy-madaniy nutq egasi bo'lishning asosiy belgisidir.

Til kishilarning fikr-mulohazalarini keng va har tomonlama yoritib berishda chegarasiz imkoniyatlarga ega. Lekin ifodalanishi lozim bo'lgan fikr-mulohazalarning yuqori darajada bo'lishi uchun tilning tasviriy vositalarini, uning turli xil ma'no nozikliklarini tinmay o'rganish lozim bo'ladi. Ana shundagina qisqa jumalalarda, matnlarda olam-olam fikrlarni ifodalay olish mumkin, chunki so'z har qanday fikrning libosidir.

Tilning, eng avvalo, leksikasi, ya'ni lug'at boyligi davr va zamon talablariga moslashib o'zgarib turishi, taraqqiyotdan darak berib boyib borishi va ba'zan, aksincha, davrning vaqtincha to'xtalib, to'lqinlari susaygan paytlarda esa so'z boyligimizda ham kamayish, nutqda so'z tanlash imkoniyatlarining nisbatan torayishini ham o'tmishga nazar solsak, kuzatish mumkin. Lekin hozirgi kun vaqti matbuot nashrlarini varaqlasak, radio eshittirish va teleko'rsatuvlarga ahamiyat bersak, qiyinchiliklar orqada qolgani, bugungi kun hayotimiz ro'y-rost ifodalanib, namoyon bo'layotganini, shunga qarab qanday o'zgarishlar bo'layotganini, so'z va nutqqa e'tibor berilayotganini qaydlash mumkin.

Zero, Yusuf Xos Hojib aytganidek, "Mol-dunyoni qancha termagin, u tugaydi, ozayadi. Yozilsa-chi, so'z abadiy qoladi, olamni kezadi".

Ш.Жолдасова,
Тошкент давлат юридик университети
мустақил изланувчиси

ЧЕТ ЭЛ ҲУҚУҚИ НОРМАЛАРИНИ АНИҚЛАШ ВА АСОСЛАНТИРИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Чет эл ҳуқуқининг мазмунини аниқлаш ва асослантириш маълум даражада суд чет эл ҳуқуқи тушунчасининг ўзига қандай тарзда ёндашишига боғлиқ бўлади. Мазкур ҳолатда масалани қуйидагича қўйиш мумкин: «чет эл ҳуқуқи нормаси айнан ҳуқуқ нормаси сифатида кўрилиши лозимми, ва чет эл ҳуқуқи нормасининг мазмунини аниқлашда қандай процедура қўлланилиши керак — ҳуқуқни аниқлаш ёки фактни аниқлаш»¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1160-моддасига мувофиқ чет эл ҳуқуқини қўллашда суд ёки бошқа давлат органи унинг нормалари мазмунини уларнинг расмий шарҳланишига, қўлланилиш амалиётига ва тегишли хорижий давлатдаги доктринасига қараб аниқлайди.

Чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмунини аниқлаш мақсадларида суд ёки бошқа давлат органи ўрнатилган тартибда кўмак ва тушунтиришлар учун Адлия вазирлиги ва бошқа миллий ваколатли органларга ҳамда муассасаларга, шу жумладан хориждагиларига мурожаат қилиши, ёки мутахассисларни жалб қилиши мумкин.

Ишда иштирок этаётган шахслар ўзларининг талаблари ва эътирозларини асослаш учун ҳавола қилаётган чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмунини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим қилишга, ва бошқа тарзда судга ёки бошқа давлат органига ушбу нормаларнинг мазмунини аниқлаш учун кўмаклашишга ҳақли.

¹ Istvan Szasz. International Civil Procedure, a Comparative Study. – Leyden: A.W.Sijthoff, 1967. – P. 497.

Агарда чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмуни, мазкур моддага мувофиқ қўлланилган чораларга қарамасдан оқилона муддатларда аниқланмаса, унда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилади¹.

Шундайқилиб, судтеги шрич ет эли жтимоий нормасининг мазмунини аниқлайди, аммо унга ҳуқуқнинг императив элементини маълум қилиш мақсадини кўзламайди, бу қонун чиқарувчи томонидан амалга оширилган бўлади. Суд ҳуқуқий нормага рационал элементни маълум қилиш мақсадини кўзлайди. Ушбу маънода унинг фаолияти ҳуқуқ нормаларини изоҳлаш бўйича одатий фаолиятига яқин бўлиб, изоҳлашда шунингдек рационал элементни, яъни муомала қоидаларини англаш амалга ошади.

Чет эл ҳуқуқи нормалари ва бошқа ижтимоий нормаларни аниқлаш жараёнида муомала қоидасининг ўзини аниқлаш, шунингдек, унинг амалийлигини, тартибга солувчанлик қобилятини, унинг «одатий», «маънавий», «ташкилий» ва шу каби кучларини аниқлаш рўй беради².

Хориж амалиётида чет эл ҳуқуқи нормаларини исботлашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. АҚШ ва Буюк Британия амалиётига мурожаат қилсак АҚШда чет эл ҳуқуқини исботлаш жараёни фактни исботлаш жараёни сифатида қаралади. Инглизларда эса чет эл ҳуқуқи иш бўйича бошқа далилларга тенглаштирилади. Инглизларда агарда чет эл ҳуқуқини исботлашнинг урдасидан чиқилмаса, у кўрилатган масала бўйича инглиз ҳуқуқига тенг деб ҳисобланади³.

Австрияда чет эл ҳуқуқининг мазмунини аниқлашда у ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Агарда чет эл ҳуқуқи судга маълум бўлса, уни исботлаш талаб қилинмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. 1160-модда.

² Хоцанов Д.А. Установление содержания иностранных правовых норм в международном частном праве. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009.

³ Otto C. Sommerich, Benjamin Busch. Foreign Law, A Guide to Pleading and Proof. New York: Oceana Publications, INC., 1959. –P. 60.

Бундан ташқари, агарда чет эл ҳуқуқининг мазмуни судга номаълум бўлса, суд томонларнинг ушбу масала бўйича кўрсатмаларига таяна олмайди, у фақат тегишли адабиётдан, илмий ишлардан, чет эл қонунларидан ва суд амалиётидан, экспертлар кўрсатмаларидан фойдалана олади, Адлия вазирлигига расмий талаб юбора олади¹.

Францияда эса чет эл ҳуқуқи факт ва далил-исбот каби қаралиб, тарафларга уни исботлаш ёки бошқа тарзда унинг мазмунини аниқлашга ўз хиссасини қўишишга имконият берилади.

Чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмунини аниқлаш ва исботлаш масаласида Ўзбекистон Республикасининг ушбу соҳадаги халқаро шартномалари судларга ҳуқуқни қўллаш амалиёти учун кўмак бўлиши мумкин. Хусусан, 2002 йил МДХ иштирокчи мамлакатлари томонидан Кишиневда қабул қилинган (Кишинев конвенцияси) Фуқаролик, оилавий ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида конвенцияни мисол сифатида келтириш мумкин.

Конвенция бешта давлат учун тасдиқланган ва кучга кирган: Қозоғистон, Беларус, Озарбайжон, Қирғизистон, Арманистон, Тожикистон ва Ўзбекистон. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конвенцияга 2019 йил 29 августда кўшилган².

Конвенцияни имзолаган мамлакатлардан Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Украина ва Грузия (09.10.2009 й. Давлатлар Раҳбарлари Кенгашининг Қарорига мувофиқ МДХ иштирокчиси эмас) уни тўлиқ тасдиқламаган.

Кишинев конвенцияси комплекс характерга эга ва ҳуқуқий ҳимоядан фойдаланиш тартибини белгилайди, ҳуқуқий ўзаро ёрдамнинг турли шакллари ва турларини,

¹ Гражданский процессуальный кодекс Австрии, § 271. (Zivilprozessordnung – <https://www.jusline.at/gesetz/zpo>)

² Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 26 августдаги ЎРҚ-554-сон Қонуни.

уни кўрсатиш тартиби ва шартларини ўз ичига олади. Мазкур конвенция кенг доирадаги ишларда ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш масалаларини ҳал қилади: аҳдлашаётган давлатлар ҳудудида яшовчи фуқароларга фуқаролик, оилавий ва жиноят ишлари бўйича, шунингдек юридик шахслар иштирокидаги низолар бўйича. Шу билан бирга Кишинев конвенцияси иқтисодий низоларни ҳал қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича чет эл суд қарорларини тан олиш ва ижро этишда юзага келадиган муносабатларни ҳам тартибга солади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги белгилашича, битим шакли уни амалга ошириш жойининг ҳуқуқига бўйсунди. Аммо хорижда амалга оширилган битим, агарда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига амал қилинган бўлса, шаклга амал қилинмаганлиги натижасида ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас. Иштирокчилардан ҳеч бўлмаганда биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки фуқароси бўлган ташқи иқтисодий битим битимни тузиш жойига қарамасдан ёзма равишда амалга оширилади. Кўчмас мулк бўйича битим шакли кўчмас мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқига бўйсунди, Ўзбекистон Республикаси давлат реестрига киритилган кўчмас мулк бўйича эса – Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсунди¹.

Агарда томонларнинг розилиги билан бошқаси назарда тутилмаган бўлса, битимдан келиб чиқувчи томонларнинг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари олдиндан битимни тузиш жойи – мамлакатининг қонунчилиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ, шартноманинг қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида тегишли шартнинг йўқлигида, олди-сотди шартномасида — сотувчи; ҳадя шартномасида — ҳадя қилувчи; ижара (мулк ижараси) шартномасида — ижарага берувчи; мол-мулкдан текин фойдаланиш шартномасида — ссуда берувчи; пудрат

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси.

шартномасида — пудратчи; йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасида — ташувчи; транспорт экспедицияси шартномасида — экспедитор; қарз шартномасида ёки бошқа кредит шартномасида — кредитор; топшириқ шартномасида — ишончли вакил; воситачилик шартномасида — воситачи; омонат сақлаш шартномасида — сақловчи; суғурта шартномасида — суғурталовчи; кафиллик шартномасида — кафил; гаров тўғрисидаги шартномада — гаровга қўювчи; алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги лицензия шартномасида — лицензиар ҳисобланувчи тараф таъсис этилган, турар жойга эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Тегишли шарт йўқлигида қуйидагилар қўлланилади:

а) кўчмас мулк тўғрисидаги шартномага нисбатан — бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи;

б) биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага ва қурилиш пудрати шартномасига нисбатан — ана шундай фаолият амалга оширилаётган ёки шартномада назарда тутилган натижалар яратилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи;

в) кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан — кимошди савдоси, танлов ўтказилаётган ёки биржа жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда, бундай шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижрони амалга ошираётган тараф таъсис этилган, турар жойга эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади. Шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижрони аниқлашнинг имконияти бўлмаган тақдирда, шартнома энг узвий боғланган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. 1190-модда // <https://lex.uz/docs/180550#195077>

Таъкидлаш лозимки, айрим муаллифлар чет эл ҳуқуқи нормаларини исботлаш масалаларининг тадқиқоти доирасида ижтимоий нормалар амалийлигини аниқлаш, яъни қуйидаги масалаларни ойдинлаштиришни талаб қиладиган императив элементни аниқлаш зарурлигини кўрсатишади:

1. Тегишли субъектдан норманинг ҳосил бўлиши;
2. Тегишли тартибда нормани қабул қилиш;
3. Норманинг тегишли манбада мустақкамланганлиги;
4. Норманинг санкциялар ва процессуал механизмлар билан таъминланганлиги.¹

Ижтимоий нормани қўллаш доирасида унинг амал қилиш қоидаларини, қўлланилиши шарт бўлган ҳолатлар ва тегишли жиҳатларини аниқлаш зарур ҳисобланади. Бундай жиҳатлар ҳуқуқий норма эканлиги, амалдалиги ва ҳақиқатга мувофиқлиги белгилари бўлиб ҳисобланади.

С.С. Алексеев тўғри таъкидлаганидек «Ҳуқуқни қўллаш – бу ваколатли органларнинг давлат-ҳокимият фаолияти бўлиб, у мазкур муайян ҳолатга нисбатан юридик нормаларнинг амалга оширилиши бўйича махсус ташкилий ҳаракат (ҳужжат) ларда намоён бўлади. Ҳуқуқни қўллашда унинг ҳокимият-давлат характерини акс эттирувчи муҳим хусусиятларидан бири бу юридик нормаларни фақат махсус (ваколатли) органлар қўллаш олиши мумкинлигидадир»².

Ж.Л. Бержель таъкидлайдики, судьялар ва суд ташкилотининг ролини белгиловчи принциплар давлатнинг асосий функцияларидан бирини амалга оширишда бошчилик қилади – адолат суверенитетни шакллантирувчи элементлардан бири сифатида намоён бўлади³.

Шундай қилиб, давлат органлари ва, хусусан, судлар

¹ Толстых В.Л. Нормы иностранного права в международном частном праве Российской Федерации. Дис. ... д.ю.н. – М., 2006. – С. 196.

² Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вып. IV. – Свердловск, 1966. – С. 7, 15.

³ Бержель Ж.Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 532.

хуқуқни қўллашга мажбур, бу уларнинг асосий функцияси.

Хуқуқни аниқлаш хуқуқни қўллашдан фарқ қилгани ҳолда, М.А. Гурвичнинг асосли фикрига кўра, «ирода эмас, билим ҳаракатининг элементи»дир. Ушбу билим ҳаракатини амалга ошириш хуқуқни қўллаш фаолиятини амалга оширишнинг зарур шарти бўлиб ҳисобланади. Агарда суд нормаларни аниқлай олмаса (ишнинг ҳақиқатдаги ҳолатлари каби), у хуқуқни қўллашни амалга ошира олмайди. Шу билан бирга, ишнинг ҳақиқатдаги ҳолатларини аниқлашдан фарқли ўлароқ, суд хуқуқни томонлар ёрдамида эмас, балки мустақил аниқлашга мажбур¹.

В.Д. Кайгородов ҳаққоний таъкидлайдики: «Суд органлари ташкилотнинг ўзига хос хусусиятлари ва фаолиятининг процессуал шакли туфайли алоҳида шароитда бўлиб, бу уларга оғир жиноят ёки фуқаролик хуқуқбузарликнинг мураккаб ҳолатларини тушуниб олиш, иш бўйича объектив ҳақиқатни аниқлаш, қонунни тўғри талқин қилиш ва қўллаш, қонуний, асосланган, ҳаққоний қарор чиқариш имконини беради»². Фуқаролик ишларида адолатни амалга ошириш соҳасида англаш вазифаларини ечиш учун алоҳида тарзда махсус субъект – суд шакллантирилади. Малакали судьянинг англаш фаолияти субъекти сифатида ўзига хос хусусиятлари шунга келадикки, у моддий ва процессуал хуқуқ соҳасида махсус билимларга эга бўлади³.

Таъкидлаш лозимки, тортишув принципининг ҳаракат кўламини ишнинг ҳақиқатдаги ҳолатларини исботлаш билан чеклашда қонун чиқарувчи қўлланиладиган хуқуқни аниқлаш суд томонидан мустақил амалга оширилиши лозимлигидан келиб чиқади.

¹ Гурвич М.А. Судебное решение. – М., 1976. – С. 47-49.

² Гражданский процесс. Под ред. Ю.К. Осипова. – М., 1995. – С. 26.

³ Козлов А.С. Теоретические вопросы установления истины в гражданском процессе (логико-гносеологический анализ теоретических основ, специфики, форм и уровней судебного познания). – Иркутск, 1980. – С. 49.

Ушбу сабаблардан ҳам ҳуқуқнинг ҳар қандай нормасини, шу жумладан, ҳавола натижасида юзага келадиган нормасини ҳам аниқлаш бўйича суднинг мажбурияти келиб чиқади. Қонун чиқарувчи ҳаволани бириктираётганда, у ҳуқуқни қўлловчи орган чет эл ҳуқуқи нормасини топа олади ва унинг асосида қўлланилиши керак бўлган миллий ҳуқуқ нормасини тузишга қурби етади деган фикрдан келиб чиқади.

Шундай қилиб, томонлар эмас, балки айнан суд амалдаги ҳуқуқни аниқлаш бўйича чораларни кўриши лозим. Суд томонидан ўз ташаббусига кўра чет эл ҳуқуқи нормаларига ва бошқа ижтимоий нормаларга нисбатан аниқлаш чораларини кўришда намоён бўладиган «Jura novit curia» принципи айнан шундан иборат.

Бунда, суднинг қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш бўйича мустақил чоралар кўриш мажбурияти келиб чиқадиган асосий принцип бу қонунийлик принциpidир. Ушбу принцип суддан ҳуқуқ нормаларини тўғри қўллашни талаб қилади. Бу принцип ҳуқуқни қўлловчи орган сифатида суднинг функцияси билан тўғридан тўғри боғлиқ. Агарда ҳуқуқ нормалари аниқланмайдиган бўлса, ҳуқуқни қўллаш ҳам амалга оширилмайди, яъни суднинг асосий мажбурияти бажарилмайди.

Фикримизча, қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш бўйича суд мажбурияти суднинг процессуал фаоллиги принципи билан ҳам яқиндан боғлиқ. «Суднинг процессуал фаоллиги принципи – фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг ташкилий ва йўналтирувчи роли билан таъминланган, иш бўйича ҳақиқатни аниқлашни ҳамда ишда қатнашаётган шахсларга моддий ва процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ва тасарруф этиш имкониятини таъминлашга қаратилган суднинг фуқаролик суд ишида фаол бошқарувчилик фаолияти»¹. Бунда суднинг процессуал фаоллиги принципи

¹ Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М., 1982. – С. 126-127.

судга қўлланиладиган ҳуқуқ нормасини мустақил ва ўз ташаббусига асосан аниқлаш ҳуқуқини беради. Шунингдек, тарафлармазкуржараёндаўзфикр-мулохазалариникиритиб боришлари мумкин бўлиб ҳисобланади. Қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш, талқин қилиниши; қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш учун кўрилиши лозим бўлган чоралар, уларнинг етарлилигини белгилаш масалалари, жумладан қўлланиладиган ҳуқуқни излаш билан боғлиқ бўлган барча ҳолатлар судга тегишли бўлиши лозим. Шунда, суд мустақил равишда чет эл ҳуқуқи нормаларини аниқлаш тартибини белгилайди ва унга боғлиқ масалаларни ҳал қилади.

Таъкидлаш жоизки, фуқаролик ҳуқуқининг шартнома эркинлиги ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг эрк мухторияти тамойилига мувофиқ томонлар ҳуқуқни танлаш тўғрисида процессуал битим тузиш ҳуқуқига эга. Бундай танлов процесс давомида ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунда суддаиштирокэтувчи тарафлар судучун процессуал ҳуқуқни танлаб беради. Масалан, Францияда ҳуқуқни танлаш тўғрисида процессуал битимларни тузиш имкониятини меъёрий асослаш Франция ФПК 12-моддаси 3-қисмида мустаҳкамланган, унга кўра судья ўзини квалификациялар ва ҳуқуқий позициялар билан боғлаши мумкин бўлиб, улар орқали томонлар низо кўламини чеклайди¹. Ўз навбатида мазкур имкониятдан судлар Францияда кенг фойдаланишади.

Миллий қонунчилик доирасида процесс давомида ҳуқуқни танлаш тўғрисида битим тузишга рухсат берувчи тўғридан-тўғри нормалар мавжуд эмас. Аммо уларни иқтисодий суд ваколлати тўғрисида битимларга тенглаштириш мумкин (Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси, 239-модда), ишнинг судловга тегишлилиги (Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси, 38-модда,

¹ Bureau D. (L'accord procedural a l'epreuve // Revue critique de droit international prive. 1996. - P. 597

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси, 36-модда), ишнинг судга тааллуқлилиги (Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси 163-модда¹).

Процесс давомида ҳуқуқни танлаш тўғрисида битимни тузаётганда, томонлар шу билан ишнинг ҳақиқатдаги ҳолатлари ҳудудий жиҳатдан битта давлатда локализация қилинишига келишиб олишади. Бундай факт Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 6-бўлимига мувофиқ қўлланилса бўлади.

Кўрилганлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал ва Иқтисодий процессуал кодексларида суд процесси бошланишидан олдин ва кейин процессуал ҳуқуқни танлаш тўғрисида битим тузиш имконияти ва тартибини белгилайдиган тегишли нормаларни аниқлаш мақсадга мувофиқ.

М.К. Треушников тўғри таъкидлайдики, далил-исботларнинг алоқадорлиги тўғрисидаги норма асосан судга мўлжалланган, сабаби далилларни тақдим қилувчи бошқа шахслар уларнинг алоқадорлигини баҳолашда янглишиши мумкин. Далилларнинг алоқадорлиги суднинг объектив асосда шаклланувчи баҳолаш мулоҳазалари орқали аниқланади. Далилларнинг алоқадорлиги тўғрисида масалани ечишда аниқланиши лозим бўлган фактлар рўйхатини (фактларнинг алоқадорлиги), ва муайян далилларнинг ушбу фактларни тасдиқлаш ёки рад қилиш (далилларнинг алоқадорлиги) қобилятини аниқлаш зарур¹.

Чет эл ҳуқуқи нормаларининг алоқадорлигини аниқлаш бирламчи квалификацияни бажаргандан кейин амалга оширилади. Бирламчи квалификациянинг вазифаси муайян муносабатларни ҳаволада кўзда тутилган ижтимоий муносабатлар гуруҳига киритилиши ҳисобланади. Шунинг учун суд томонидан ижтимоий муносабатларнинг муайян гуруҳини тартибга солувчи нормалар аниқланиши зарур

¹ Треушников М.К. Судебные доказательства. – М, 1997. – С. 3-4

бўлиб, судда кўрилаётган бевосита муносабатлар бундай гуруҳга кириши ва аниқланган нормалар ёрдамида тартибга солиниши белгиланади. Шунингдек, суд бевосита муносабатни тартибга солувчи чет эл ҳуқуқи нормасини изламайди, балки зарурий тартибга солиш амалга оширилиши учун зарур фаолиятни амалга оширда миллий ҳуқуқнинг моддий нормаларини шакллантиради ва бунга коллизия ҳавола асос бўлади. Шундай қилиб, чет эл ҳуқуқининг қўлланилиши керак бўлган, алоқадарликка эга нормалар коллизия ҳаволада баён қилинган ижтимоий муносабатлар гуруҳини тартибга солувчи нормалар бўлиб ҳисобланади.

Шу сабабли чет эл ҳуқуқи нормаларини аниқлаш босқичида муносабатнинг ҳуқуқий квалификацияси амалга оширилмайди. Чет эл ҳуқуқи нормаларини аниқлашнинг вазифаси миллий ҳуқуқнинг нормаларини шакллантириш бўлиб, улар кейинчалик муайян муносабатнинг ҳуқуқий квалификацияси учун қўлланилади. Бундан ташқари, бундай ёндашув яна шу сабабдан мақсадга мувофиқки, чет эл ҳуқуқи нормалари тўғрисида олинаётган маълумот ҳажми мазкур муайян муносабатни тартибга солувчи нормани топиш мақсадида бўлганимизга қараганда каттароқ бўлиб боради.

Бизнинг назаримизда ҳамда халқаро тажрибага мувофиқ, фақатгина ёзма далиллар ва ёзма эксперт хулосалари асосида чет эл ҳуқуқи мақбуллигини белгилаш асосли ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, чет эл ҳуқуқи нормаларининг далиллари мақбуллиги тўғрисидаги масалани тартибга солувчи махсус норма мавжуд эмас.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1160-моддасига мувофиқ чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмунини аниқлаш мақсадида суд ёки бошқа давлат органи ўрнатилган тартибда кўмак ва изоҳ учун Адлия вазирлигига

ва бошқа миллий ваколатли органлар ҳамда муассасаларга, шу жумладан хориждагиларига ҳам, мурожаат қилиши, ёки мутахассисларни жалб қилиши мумкин. Мазкур моддани тортишув принципи амал қилиш контекстида талқин қилиш керак эмас. Томонлар зиммасида чет эл ҳуқуқни исботлаш мажбурияти йўқ, тегишли тарзда уларга нисбатан чет эл ҳуқуқи тўғрисида маълумот тақдим қилмаганлик натижасида қўлланилиши мумкин бўлган санкциялар ҳам йўқ.

Ваколатли органларга мурожаат қилиш имконияти доирасида, амалиётда бундай мурожаатлар ҳолатлари жуда кам, масалан, Адлия вазирлигига чет эл ҳуқуқини аниқлаш ва қўллашда кўмаклашиш тўғрисида. Бунда, консуллик муассасаларига мурожаат амалда қўлланилмайди, гарчи бундай амалиёт ҳуқуқий ёрдам процедураларига қараганда янада самаралироқ, янада очикроқ ва чет эл ҳуқуқи тўғрисида маълумот олишнинг янада тезроқ усули бўлиши мумкин эди.

Масалан, Ташқи ишлар вазирлиги ва мамлакатимизнинг хориждаги консуллик муассасалари, чет элдаги ваколатли органларга мурожаат йўллаши ҳамда чет эл ҳуқуқи тўғрисида маълумотларни йиғиш имкониятига тўлиқ эга.

Орасида аксарият ҳолларда юристлар ҳам бўлган консулликлар ва консуллик ходимлари чет эл қонуни таъсирининг макон чегараларида бўлишади. Ҳаттоки, агарда чет эл қонунчилигининг муайян соҳаси уларга тўғридан-тўғри тегишли бўлмаса ҳам, кўп ҳолларда улар керакли ҳужжатни танлаш ва уни миллий судга юборишга қодир бўлиб, кейин суддан фақат матннинг таржимасини амалга ошириш талаб қилинади холос. Ўша ҳолатда ҳам, агарда чет эл қонунини танлаш мураккаб вазифа сифатида кўринадиган бўлса, консуллик муассасаларининг чет эл юристларига тегишли ахборот хизматини кўрсатиш илтимосномаси билан мурожаат қилиши мумкин бўлади.

Мазкур органларга мунтазам мурожаат қилиш амалиётини ривожлантириш уларга чет эл ҳуқуқини аниқлаш бўйича фаолиятни хатоларсиз амалга ошириш имконини беради. Бундай ривожланишнинг шарти бўлиб, энг аввало, Ташқи ишлар вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг консулликларни ушбу вазифани бажаришга йўналтирувчи биргаликдаги ҳаракатлари ҳисобланади. Бизнингча, консулликлар томонидан миллий судларнинг шунга ўхшаш мазмундаги топшириқларини ижро этиш тартиби белгиланадиган йўриқномалар Ташқи ишлар вазирлиги томонидан қабул қилиниши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шу ўринда, тегишли сўровлар хорижий давлатларнинг Ўзбекистон Республикасидаги консуллик муассасаларига ҳам юборилиши мумкин бўлиб, бунда мазкур муассасалар ўз ходимлари малакаси етарли бўлган тақдирда тегишли маълумотлар тайёрлаб тақдим этиши мумкин, лекин миллий амалиётда бундай ҳолатлар мавжуд эмас.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1160-моддаси, ваколатли давлат органларига мурожаат қилиш имкониятидан ташқари, «муассасаларга» мурожаат қилиш имкониятини ҳам мустақамлайди. Бундай муассасалар қаторига нашрлари мавжуд бўлган ва қиёсий ҳуқуқшунослик ҳамда чет эл ҳуқуқи бўйича тадқиқотлар олиб борилаётган олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасалари ҳам киритилиши мумкин.

Шунингдек, савдо-саноат палаталарига мурожаат қилиш имкониятини ҳам айтиб ўтиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Савдо-саноат палатаси тўғрисида (янги таҳрир)»¹ги Қонунининг 21-моддасига мувофиқ Палата тадбиркорлик фаолияти субъектларига ҳуқуқий ва бошқа

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 9 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси тўғрисида (янги таҳрир)»ги ЎРҚ-483-сон Қонуни.

ёрдам кўрсатишга, Палата аъзоларининг манфаатларини халқаро ва чет эл ташкилотларида тадбиркорлик билан боғлиқ қисми бўйича ҳимоя қилиш, тадбиркорлик фаолияти субъектларига чет эл ва халқаро ташкилотларнинг молиявий ва техник ёрдамини жалб қилишда кўмаклашишга ҳақли.

Кўрсатилганлар доирасида қайд қилиш лозимки, Халқаро савдо палатасини унинг миллий кўмитасини очиш йўли билан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига жалб қилиш муҳим ҳисобланади. Бу Халқаро савдо палатасига мурожаат қилиш ва ишончли маълумотларни олиш ҳам уларнинг мутахассисларини жалб қилиш имконини беради.

Чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмунини ҳар томонлама ва сифатли аниқлаш имкониятини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1160-моддасига миллий ва хорижий ташкилотларга, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг хориждаги консулликларига ва хорижий давлатларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги консулликларига мурожаат қилиш имконияти тўғрисида ўзгартиришлар киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Г.Ж.Утегенова,
*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан, Шымкент*

Г.Ж.Шертаева,
*Жоғары санатты ұстаз, №52 жалпы орта мектеп,
Қазақстан, Шымкент*

ТІЛ – ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗІ

Бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио, телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезіледі. Олардың бірқатары (тәлімгер, мердігер, құрылғы, қойылым т.б.) алғашқы сәтте құлаққа жат естіліп, оларға тосырқай қарағанымызбен, бұлар жиі қолданыла келе әбден түсінікті, кәнігі сөздерге айнала бастады. Бір кезде, 50-60 жылдары, оқулық, оқырман, көрермен, үшсайыс сияқты сөздерге де жатсына қарағанбыз. Кезінде өсімдік, өнеркәсіп, кәсіподақ, баспасөз дегендер де ана тіліміздің атам заманнан келе жатқан байлығындай сезіледі.

Осы мәселеге қатысты этнолингвистиканың мәнін профессор Ж.Манкеева: «Халықтың материалдық өндірістік деңгейі мен рухани өрісін бейнелейтін ана тілінің байлығын, асылын барынша толық жиып көрсетіп, қыр-сырын анықтау этнолингвистиканың міндеті. Этнолингвистика – халық туралы шынайы хабар беретін «ақпарат көзі» [1, 5-б.], – деп түсіндіреді.

Әлеуметтік, шаруашылық, мәдени өмірімізде, халықаралық жағдайда пайда болып жатқан жаңа ұғымдар да көптеген неологизмдерді талап етіп отыр. Алтын кілт, кәсіптік бағдар, тәлімгерлік қозғалыс сияқты тіркестер-осындай жаңа мазмұнда жұмсалатын атаулар.

Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туып жатады.

Бүгінгі таңда әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани өміріміз әкеліп отырған жаңа құбылыс, қарым-қатынас, түсінік-танымға қатысты ай сайын, жыл сайын туып жатқан ұғымдар өз атауларын талап етеді. Жоғарыда аталған мердігерлік әдіс, тәлімгерлік қозғалыс дегендермен қатар, аграрлық-өнеркәсіптік бірлестік, азық-түлік бағдарламасы, айлық, орталықтандыру тәрізді сөздер – осы орайда пайда болғандар.

Кейбір тағам, жем, аң-құс, ойын т.б. аттарын да қазақша қайта атау үстінде ұмыт болған көне немесе жергілікті сөздерді пайдалану әрекеті бар. Мысалы, крокодилді қолтырауын/ қолтаурын немесе темсақ, меласса, патоқа дегенді сірне, шарап, сыра дайындағанда қалатын қалдықтардан әзірленіп, малға берілетін қоймалжың жемді төп деп беру, меню дегенді мәзір деп жаңғыртып атаулар осыны танытады.

Соны сөздерді өмірге келтіріп отырған үшінші фактор «бағалауыш» сөздерді естуімізге байланысты. Әдетте атауыш сөздер қолданылу мақсатына қарай термин сөздер және бағалауыш сөздер болып ажыратылады. Алдыңғылар белгілі бір ұғымның нақты «ресми, тұрақты атауы болса, соңғылар кейбір заттар мен ұғымдардың образды (ресми емес) атаулары болып келеді. Мысалы, мадақнама (награда), өмірнама (биография), топжарғандар (озаттар), дүниеқоңыздық (затқа табынушылық) сөздерін көрсетуге болады. Бұларда белгілі бір бағамен атау сипаты бар: «түсініктілік» бағасы (мадақнама, өмірнама), экспрссия (топжарғандар, дүниеқоңыздық), көтеріңкілік (мақсаткер) т.т. Мұндай қосалқы атауларға күнделікті баспасөз бен радио, теледидар хабарлары жиі жүгінеді, өйткені бұлардың алдында ойды әсемдеп, бейнелеп айту – образдылыққа иек

арту мақсаты тұрады, осы арқылы сөзді көпшілікке әсерлі етіп ұсыну көзделеді. Оның үстіне бір сөзді қайталай бермеу үшін де «бағалауыш» қосалқы сөздер оңтайлы соғады.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры қазақ халқының тарихымен қатар дамып қалыптасқан. Сондықтан да сөздердің пайда болуы әр түрлі себепке және тарихқа байланысты. Тіл-тілдің өзіне тән төл лексикасы мен грамматикалық құрылысы болады. Тірақ онымен шектеліп қалатын тіл жоқ. Халықтар қашанда тұйық өмір сүрмейді, өзге халықтармен экономикалық, саяси, мәдени байланыста болады. Ал, бұл қатынас тілге әсерін тигізіп отырады. Соның ішінде тез қабылданатын, тез құрамын байытып отырған.

Тілдің шежірелік қыры мен танымдық қызметі туралы академик Ә.Қайдар былай дейді: «Кезкелген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тек тілінде ғана сақталады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буынға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы келіп жетуі мүмкін» [2, 21-б.].

Профессор Е.Жанпейісов «Этнокультурная лексика казахского языка» еңбегінде М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы этнографизмдерді тілдік әрі халықтық болмыс тұрғысынан зерттеуі қазақ халқының мәдениетін тіл деректері арқылы танытуда қосқан зор үлес деп білеміз. Академик Р.Сыздық: «Қазақтың ауыз әдебиеті мен өткен ғасырда өмір сүрген ақын-жырауларының тілінде, жырларда ескі тұрмыс-салтқа байланысты бұл күнде ұмыт бола бастаған немесе мүлде ұмытылған, я болмаса мағынасы өзгерген сөздер мен сөз тіркестерінің кездесуі табиғи құбылыс» [3, 5-б.], – деп көрсетеді.

Тұрақты сөз орамдарының мәдени-ұлттық мазмұнын халық тілінің байырғы лексикасының сан алуан сырына байланысты ғалым Н.Уәлиұлы: «Халық өзінің өткен дәуірлердегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Түп төркіні беймәлім сөздердің сәті түсіп, кілті табылғандай болса, көп нәрсені баян етіп, халықтың өткендегі ой-қиялы, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы туралы сыр шертіп тұрады» [4, 12-б.], – дейді.

Осындай атаулардың сақталуы тілмен сабақтас болып, «тіл әлемі» арқылы танылуы этнографизмдердің сипатында. Себебі этнографизмдер – «тұрмысымызда болған, әлі де қолданып келе жатқан күнкөріс бұйымдардың белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері» [2, 22-б.].

Халықтың әр дәуір, әр ғасырдың өзінде жасаған өмірі туралы бүгінге тарих деректерінен, археологиялық қазба материалдарынан, этнографиялық мәліметтердің айналасынан көптеп табуға болады. Мұның барлығы материалдық бұйымдардың бір кезеңдегі рухани өмірдің пайда болуының тікелей себебін аңғартады, яғни материалдық заттарсыз рухани мәдениет жекелей дамымайды деуге болады. Осыған байланысты философ Н.С.Сәрсенбаев: «Общепринято под культурой подразумевать духовную культуру, ибо сфера последней включает в себя образцы и традиции материальной культуры пронизана элементами культуры духовной» [5, 37-б.], – дейді. Этнографизмдердің қасиетін Е.Н.Этерлей: «Этнографизмы – это слова, обозначающие предметы и

понятия, связанные с особенностями быта, материальной и духовной культуры данного народа, народности или местности» [6, 13-25-б.], – деп көрсетеді.

Әр этностың тілінде заттық атаулардың мәні сол халықтың өзіне тән дүниетанымдық, тұрмыстық ерекшелігін танытады, яғни жаратудағы заттың тура өзі емес, оның халық шығармашылығынан туындаған бейнесі ғана сол елге қызмет етеді. Осы орайда, ғалымдар (В.фон Гумбольдт, А.Потебня) тіл дүниені тікелей бейнелемейді, онда адамның дүниені қалай түсінетіні көрініс береді деген болжамдары шынайылықты ақиқаттайды. Бұл атаулардың өзіндік ерекшелігін профессор Ж.Манкеева: «Заттық мәдениет лексикасы ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, куммулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары» [7, 13-б.], – деп тұжырымдаған.

Материалдық мәдениет атаулары көне тұрмыс пен бүгінгі байланыстыратын әр дәуірдің тарихын сипаттайтын тілдің тарихи категориясының негізін құрайды. Бұл жайында ғалым Ө.Жәнібек: «Қазақ қоғамы «қарға тамырлы» қазаққа тән бет-пішін мен тұрпаттың үш мың жыл бойы желісі үзілмей, жалғасып келе жатқанынан, ұлан-ғайыр кеңістікте қалыптасқан заттық мәдениеттен, дәстүрлі өнердің кәсіпшіліктен көрінетін белгілермен де қызықтырады» [8, 65-б.], – дейді. Заттық мәдениет атауларын сан ұрпаққа мұра болып жалғасатын байлықтың көзі екендігін А.Сейдімбек: «Материалдық мәдениет – жер бетінде тіршілік еткен адамдардың өзі өмір сүруі үшін жасаған түрлі еңбек құралдарымен қоса, мекен-жайы, киген киімі, жүрген көлігі, тұрмыста қолданған дүние

атауларының өзінен кейінгі ұрпағына қалдырған заттық байлығы» [9, 24-б.], – деп танытады.

Тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстарының жаңа бағыттарын, атап айтқанда тіл байлығын батырлар жырының лексикасы негізінде тарихи-этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Осымен байланысты, ана тіліміздің асыл қазынасы және ұлттық мәдениетіміздің мұрасын тарихи лексика негізінде таныту, қазіргі тіл зерттеудің кешенді бағыттарына сәйкес тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан қарастырыады.

«Тіл – ұлттың тірегі, ұлт мәдениетінің негізі» деген ұстаным, негізінен, тіл мен ұлт мәдениеті арасындағы байланыс екені белгілі. Олай болса, осы байланыстың арқауы ана тіліміздің бойында сан ғасыр өтсе де ұрпақтан ұрпаққа сақтап жеткізетін тілдің өміршеңдік қасиетімен танылады.

Әр халықтың болмысы тілінде сақталады, тілдік деректерді жан-жақты зерттеу арқылы халқымыздың өткені мен бүгінгісін байланыстырып, оның рухани жан-дүниесін түсінеміз. Тілдің дәл осындай өткен өмірдің тәжірибесі мен өнегесін жадына сақтау қасиеті мен мұрагерлік қызметі негізінде халықтың шын мәніндегі даналығы, дүниетанымы, сол дәуірдегі өмірге қажетті болған құрал-сайманы, қару-жарағы, киер киімі, ішер асы, тұрмыстық т.б. заттары, салт-сана, әдет-ғұрыпқа байланысты ұғымдардың сыр-сипатының біразы тарихи жырдың тілдік деректері арқылы дәйектелгені нақты анықталды. Осы орайда этнос пен оның тілі бірге туып, бірге өсіп, біте қайнасқан құбылыс екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: филол. ғыл. докт... автореф. Алматы, 1997. -53 б.

2. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Сыздықова Р. ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. -245 б.
4. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. –128 б.
5. Сарсенбаев Н. Обычай, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата: Қазақстан, 1974. –180 с.
6. Этерлей Е.Н. Об этнографизмах и их месте в диалектном словаре // Диалектная лексика. –М., 1976.
7. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексиасы. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. –Алматы, 1997. –53 б.
8. Жәнібек Ө. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. –Алматы: Арыс, 1991. –240 б.
9. Сейдімбек А. Күй шежіре. –Алматы: Ғылым, 1997. –227 б.

Л.М.Бурханова,
доцент кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного
юридического университета,
кандидат юридических наук

В.А.Артикова,
к.ю.н., старший преподаватель
междисциплинарной кафедры,
Улан-Баторский филиал РЭУ
имени Г.В. Плеханова,
Улан-Батор, Монголия

СФЕРА ПРИМЕНЕНИЯ И ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА: ПРАВОВОЙ АСПЕКТ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 21 октября 2019 года «О мерах по кардинальному повышению роли и авторитета узбекского языка как государственного языка» [1] день 21 октября объявлен Праздником узбекского языка.

Государственный статус узбекскому языку был дан на основе принятого 21 октября 1989 года Закона «О государственном языке» [2], благодаря которому узбекский язык обрел прочную правовую основу и высокий статус.

Принятый в новой редакции Закон Республики Узбекистан «О государственном языке» закрепил такие вопросы как использование государственного языка в деятельности государственных органов и организаций, а так же при обращении физических и юридических лиц, ведении делопроизводства. Определено и использование государственного языка в официальных мероприятиях, издании в нормативно-правовых документах.

Правовое регулирование придания статуса узбекскому языку государственного имеет определенную правовую основу – это Государственная программа по обеспечению реализации Закона Республики Узбекистан «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике» [3]; Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по кардинальному повышению роли и авторитета узбекского языка в качестве государственного языка» [1; Указ Президента Республики Узбекистан от «О мерах по дальнейшему развитию узбекского языка и совершенствованию языковой политики в стране» [4]; Концепция развития узбекского языка и совершенствования языковой политики в 2020-2030 годах [5]. Необходимо отметить разработку и принятие Модельного закона государств-участников СНГ «О языках» 2004 года.

Самая важная составляющая государственного языка в том, что он выступает в качестве символа данного государства.

Определяя статус узбекского языка в качестве государственного языка необходимо рассмотреть понятие и признаки государственного языка. Государственным языком является язык, который имеет законодательно закрепленный юридический статус в государстве, то есть признанный таковым на основе специального закона и подзаконных нормативных актов. Государственный язык в большинстве государств законодательно закрепляется в конституциях государств и в специальных законах о языках. Государственный язык выполняет интеграционную функцию в политической, социальной, экономической и культурной сферах, то есть его применение охватывает все сферы государственной и общественной жизни страны.

Государственный язык используется в законодательном порядке в официальных сферах общения, то есть на нем издаются законы и другие нормативные акты

государства, публикуются официальные документы, государственно-административные тексты, протоколы и стенограммы заседаний, делопроизводство и официальная переписка, ведут свою работу органы государственной власти, государственного управления, судебные и правоохранительные органы, предприятия, учреждения и организации. Проекты нормативно-правовых актов разрабатываются и выносятся на общественное обсуждение на государственном языке, при необходимости — и на других языках, наряду с государственным языком.

В новой редакции Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» [2] закреплены вопросы использования государственного языка в деятельности госорганов и организаций, на мероприятиях, проводимых госорганами и организациями, языка, используемого в нормативно-правовых и иных документах, а также их проектах, языка, используемого в обращениях физических и юридических лиц, языка, на котором ведется делопроизводство, судопроизводство, который используется при записи актов гражданского состояния, удостоверении личности.

В статье 10 Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» в новой редакции [2] закреплено, что на предприятиях, в учреждениях, организациях и общественных объединениях делопроизводство, учетно-статистическая и финансовая документация ведутся на государственном языке, а в коллективах, где большинство работающих не владеет узбекским языком, наряду с государственным языком может осуществляться и на других языках.

Взаимная переписка между госорганами и организациями, согласно новой редакции, ведётся только на государственном языке. Переписка госорганов и организаций с иностранными организациями, работающими

на территории страны, а также дипломатическими представительствами зарубежных государств может вестись на государственном языке или на соответствующем иностранном языке, с условием изложения перевода на государственный язык. Статья 14 Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» в новой редакции [2] предусматривает, что физическим и юридическим лицам обеспечивается право обращения в госорганы и организации с заявлениями, предложениями, жалобами на государственном и других языках. Ответы на обращения излагаются, по возможности, на языке обращения.

Использование государственного языка является обязательным и в военной сфере - в армии, национальной гвардии.

Государственный язык используется при названии городов, населенных пунктов, наименовании улиц. Печати и штампы, используемые в деятельности всех органов, должны быть на государственном языке. Сферами применения государственного языка являются различные средства массовой информации, а также телевидение и радио.

Важным моментом является и то, что на государственном языке проводится обучение в школах и других учебных заведениях. Статьей 18 Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» в новой редакции [2] определено, что образование в Узбекистане ведётся на государственном и других языках. Обучение государственному языку в государственных общих средних и средних специальных образовательных учреждениях осуществляется бесплатно.

Примером практической реализации этого положения может служить обучение студентов в Ташкентском Государственном юридическом Университете на государственном языке, а также на русском и английском языках. Большой вклад в изучение и совершенствование

узбекского языка как государственного языка вносит кафедра «Узбекского языка и литературы» Ташкентского государственного юридического университета, на которой работают квалифицированные педагоги с большим опытом работы, имеющие определенные наработки в области изучения и преподавания языков, в том числе государственного языка. В качестве таких работ можно назвать публикации Д.Хошимовой [6], Г.Гулямовой [7], Н.Рамазонова [8], Н.Ниязовой [9], О.Чориева [10] и других ученых.

Преподавание узбекского языка как государственного языка в рамках учебной программы для всех направлений обучения в Ташкентском Государственном юридическом Университете определяется и тем, что студенты нашего вуза - это будущие работники государственных, судебных и правоохранительных органов, при работе в которых знание государственного языка является обязательным. Согласно статье 9 Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» в новой редакции [2] в органах государственной власти и управления **работа ведется на государственном языке** и при необходимости обеспечивается перевод на другие языки.

Государство несет ответственность за сохранение, развитие и заботу о государственном языке. Но привилегированный статус государственного языка означает обязательность его использования в установленных законодательством случаях, но не означает, запрещения использования иных

языков народов данного государства. Поэтому важной функцией государственного языка в многонациональном государстве, каким является Узбекистан, является его назначение быть языком или одним из языков межнационального общения народов нашего государства. Статья 2 Закона Республики Узбекистан «О государственном

языке» в новой редакции [2] определяет, что придание узбекскому языку статуса государственного **никаким образом не ущемляет конституционные права наций и народностей, проживающих на территории республики**, по употреблению родного языка, то есть выбора языка межнационального общения и обучения по своему усмотрению, по обращению в государственные органы и организации на своем языке.

Действительно, как сказал Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев «Знание узбекского языка – это «преданность и уважение к Родине»! Поэтому необходимы и определенные практические рекомендации по изучению узбекского языка. Это и разработка методики обучения государственному языку различных возрастных групп с различным уровнем знания языка. Это и создание в каждой махалле бесплатных курсов по обучению узбекского языка всем желающим с привлечением к процессу преподавания опытных педагогов. Такие наработки существуют на специализированных кафедрах по преподаванию узбекского языка в вузах, но они должны найти воплощение в процесс обучения государственному языку.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 21.10.2019 г. N УП-5850 «О мерах по кардинальному повышению роли и авторитета узбекского языка в качестве государственного языка».
2. Закон Республики Узбекистан от 21.10.1989 г. N 3561-XI «О государственном языке» (Новая редакция). Национальная база данных законодательства, 04.12.2020 г., № 03/20/653/1592.
3. Государственная программа по обеспечению реализации Закона Республики Узбекистан «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике». Приложение к Постановлению Кабинета Министров от 16.06.1994 г. N 304).
4. Указ Президента Республики Узбекистан от 20.10.2020 г. N

УП-6084 «О мерах по дальнейшему развитию узбекского языка и совершенствованию языковой политики в стране».

5. Концепция развития узбекского языка и совершенствования языковой политики в 2020-2030 годах (Приложение N 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 20.10.2020 г. N УП-6084).

6. Khashimova D. et al. THE ROLE OF ELECTRONIC LITERATURE IN THE FORMATION OF SPEECH SKILLS AND ABILITIES OF LEARNERS AND STUDENTS IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE WITH THE UZBEK LANGUAGE OF LEARNING (ON THE EXAMPLE OF ELECTRONIC MULTIMEDIA TEXTBOOK IN RUSSIAN LANGUAGE) // JOURNAL OF LANGUAGE AND LINGUISTIC STUDIES. – 2021. – Т. 17. – №. 1.

7. Гулямова Г.Ю. Юридический тезаурус - фактор, обеспечивающий моносемантичность терминов // Восточноевропейский научный журнал. - 2019. - №. 1.

8. Рамазанов Н. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО ДИСКУРСА В ЛИТЕРАТУРЕ // ИнтерКонф. - 2021 г.

9. Ниязова Н., Ардатова Е., Сойипов Х. Обучение языкам как основа развития юридической науки и образования // Общество и инновации. - 2021. - Т. 2. - №. 2. - С. 137-143.

10. RAMAZONOV N. Alisher Navoiyda tahrirni tahrir // Editing the Editing in 'Alī Shīr Nawā'ī's Poetry], O'zbek tili va adabiyoti. – 2006. – №. 1. – С. 17-23.;

11. Niyazova N. J. THE ROLE OF REGIONAL TEXTS IN LANGUAGE LEARNING // Проблемы современной науки и образования. – 2020. – №. 1. – С. 41-4602-6276-5178

12. // <https://orcid.org/0000-0002-6276-5178>.

13. Чориев О. СОЧЕТАНИЕ ПРАВА И ЛИТЕРАТУРЫ В ПОНИМАНИИ СУЩНОСТИ КРИМИНАЛА ЮРИДИЧЕСКИМИ КАДРАМИ // Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск.

14. Бурханова Л. М. Доверительное управление как институт обязательного права: особенности национального регулирования гражданского законодательства Республики Узбекистан // Ex jure. - 2019. - №. 4.

Д.А.Худойназаров,
Тошкент давлат юридик университети таянч
докторанти

ЮРИДИК ЛУҒАТ ВА ЮРИДИК ТЕРМИНЛАРНИНГ ЮРИСТЛАР ФАОЛИЯТИДАГИ ЎРНИ

Бугунги кунда тил тараққиётининг ривожланиши жамиятнинг, миллатнинг тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Давлатилининг мақоми эса унинг ҳар томонлама ривожини ва мустақамлигини кафолатлайди. Тилнинг истиқболли ривожланиши (ислоҳ этилиши, ўзгариши, такомиллашуви) унинг лексикасида, терминологик системаларида акс этди ёки акс этиб келмоқда. Демократик давлат ва ҳуқуқий жамият куриш жараёнларида юридик тил, юридик терминология, юридик луғатнинг ривожланиши ва ўзбек юридик терминлари тизимининг кун сайин ўсиши, юридик терминларни қўллашдаги қатор муаммолар ва янги ўзлаштирилаётган сўзлар, гапларнинг ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда акс этилишидаги долзарб масалаларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳуқуқшунослар ўртасида юридик терминларни қўллашдаги муаммолар ва камчиликлар ҳам айнан ўзининг таъсирини ўтказмасдан қолаётгани йўқ. Юридик терминларни баъзи нашрлар, юристлар, фуқаролар ва соҳанинг мутахассислари ўз билганларича ишлатиб келмоқда. Ҳаттоки, чет тилидан кириб келадиган юридик терминларни 100 фоиз қабул қилиш ва талқин қилиш ҳолатлари ҳам учраб турибди. Давлат ва жамият ҳаётида бу юридик терминларни ишлатаётганда ҳар бир шахс, ҳар бир мутахассис масъуллиги унутилиб қуйилаётганлиги ҳам айна ҳақиқатдир.

Шундай экан, Конституция ва қонун устуворлигини таъминлаш ҳуқуқий демократик жамиятнинг муҳим

омилларидан бирига айланган. Норматив-хуқуқий ҳужжатлар барча учун аниқ, раво, тушунарли, содда тилда бўлмоғи лозим. Қонун ижодкорлигида адабий тил, айниқса, сўз танлаш ва қўллаш меъёрлари талабларига қатъий амал қилиш шарт. Юридик тил ўзининг тўғри қўлланиши, асосан ёзма нутқ ва расмий услубга асосланиши қонун ижодкорлиги учун асос бўлиб хизмат қилиши билан адабий тил равнақига таъсир этади.

Юридик тил ўзига хос лексикаси билан ўзбек тили луғат қатламида алоҳида ўрин тутади¹.

Юридик терминология ривожлантириш борасида диққатга сазовор ишлар амалга оширилмоқда. Юридик терминологияга бағишланган қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ф.Абдуллаеванинг “Юридик терминларни ўқитишнинг лингводидактик асосларини такомиллаштириш (инглиз тили мисолида)”², М.Касимованинг “Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка”³, Ш.Кўчимовнинг “Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили”⁴ диссертациялари шулар жумласидандир. Лекин шундай бўлсада, ушбу масала бўйича ҳали ўз ечимини топа олмаган қатор муаммолар ва камчиликлар йўқ эмас. Айниқса, юридик жумла ва матн тузиш, юридик лексика, терминни ишлатиш ўрни ва бошқаларда айрим камчиликлар кўзга ташланиб қолмоқда. **Масалан, масъул сўзи маъсул тарзда, татбиқ сўзи тадбиқ тарзда, фидойи сўзи фидоий тарзда** қўлланилиб келинмоқда. Юридик терминология назариясида “*битта тушунчага - битта тил бирлиги*” принципига амал қилиш лозимлиги алоҳида

¹ G.Gulyamova Lexical norms of the legal language, Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations

² Ф.Абдуллаева. Юридик терминларни ўқитишнинг лингводидактик асосларини такомиллаштириш (инглиз тили мисолида)” диссертацияси

³ М.Касимова. “Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка”

⁴ Ш.Кўчимов. “Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили”

ўқтирилади¹. Шунингдек, судларда ҳам суд ҳужжатларини тайёрлашда юридик терминлардан фаол тарзда фойдаланилади. *Юридик терминларни қўллашда нималарга эътибор қаратиш лозим.*

Биринчидан, ноаниқ бўлган ва кўп маъноли юридик терминларни қўлламаслик.

Иккинчидан, эскириб қолган юридик терминлардан фойдаланмаслик.

Учинчидан, суд ҳужжати матнларида ишлатилаётган юридик терминлар барча учун оддий, содда ва тушунарли бўлиши.

Тўртинчидан, юридик терминларни ҳаммага маълум маъноларда ишлатиш.

Бешинчидан, суд ҳужжатлари лойиҳаларини тайёрлаш жараёнида юридик терминлар бирлигидан фойдаланишга алоҳида эътибор бериш.

Олтинчидан, юридик терминларни услубий жиҳатдан тўғри ишлатиш (маъно кўчиши, ижобий ёки салбий маънони ифодаламасдан нейтрал бўлиши).

Еттинчидан, тушунарсиз қисқартма юридик терминлардан фойдаланмаслик ёки қисқартма юридик терминлардан тўғри фойдаланиш.

Шунинг учун ҳам ҳар қандай (суд ҳужжатлари, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар) ҳужжатларни лойиҳасини яратишда юристлардан катта тажриба, масъулият, билим ва салоҳиятни, шунингдек, адабий тил меъёрлари, юридик терминлар, сўзлар, матнларни билишни тақозо қилади.

Юридик терминларни қўллашдаги хатоликлар қайси мезонлар билан аниқланишини кўриб чиқамиз.

¹ Г. Ғуломова. "Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти" диссертация.

DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR

	бош ҳарфлар имлоси
	“у” ва “ў” ҳарфлар
Имловий хатоликлар	“к” ва “қ” ҳарфлар
	“ҳ” ва “х” ҳарфлар
	сонларнинг имлоси
	бошқа хатоликлар
	нуқта, вергул
Ишоравий хатоликлар	тире ва чизикча (дефис)
	икки нуқта ва нуқтали вергул
	қўштирноқ ва қавс
	бошқа хатоликлар
	гап тузилиши
Грамматик хатоликлар	келишик қўшимчалари
	эгалик қўшимчалари
	нисбат қўшимчалари
	бошқа хатоликлар
	сўзни ортиқча қўллаш
Услубий хатоликлар	сўзни ноўрин қўллаш
	керакли сўзни қўлламаслик
	юридик иборани нотўғри қўллаш
	бошқа хатоликлар
	унификациялаш ва стандартлаш
Юридик терминларни қўллашдаги хатоликлар	ортиқча термин қўллаш
	терминни қўлламаслик
	нотўғри қўллаш
	бошқа хатоликлар
	кириш қисмида
Юридик терминларни қўллашдаги хатоликлар	баён қисмида
	асослантирувчи қисмида
	хулоса қисмида
	бошқа хатоликлар

Юқорида санаб ўтилган хатоликларнинг қўлланилиши суд ҳужжатлари ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Шундай экан, ҳар бир ҳуқуқшуноснинг юридик терминларни қўллаш билан боғлиқ жиҳатлаирин мукамал ўрганиш ва мунтазам равишда билим ҳамда кўникмаларини бойитиб бориши лозим ҳисобланади.

Бундан ташқари, бугунги кунда қонунчиликда рус тилидан ўзлашган терминлар қонун ҳужжатларида ўз аксини топмоқда. Жумладан, Фуқаролик кодексида **закалат, неустойка, пеня, сервитут, ломбард**.

Шунингдек, гап тузишдаги **жиноят ишлари бўйича Бектемир туман суди жумласи 2021 йил 02 ноябрь кунда жумласидан** кейин ишлатилиб келинган ҳолатлар ёки вергулни қўллашдаги **жиноят ишлари бўйича Бектемир туман суди, ВКА режимида, очиқ суд мажлисида, раислик этувчи** дейилгандаги хатоликлар учраб турмоқда.

Энг кўп хатоликлар олиб келадиган ҳолатлардан яна бири тире ва чизикчани қўллашдаги ва уни фарқлашдаги хатоликлардир. Мисол учун, **уй-жой** жумласини ўрнига **уй жой** жумласини ёки **уй-жой** жумласини қўллаб келмоқда.

Бундан ташқари, бугунги кунда долзарб саналган имловий хатоларни қўллашда ҳам муаммолар мавжуд. Масалан, **х ва ҳ** ҳарфларни қўллашдаги хатолар мавжуддир. Масалан, **муҳокама** сўзини ўрнига **мухокама** сўзи, **мустаҳкам** сўзини ўрнига **мустаҳкам** сўзи. Шу билан бирга бош ҳарфлар имлосини қўллашда ҳам хатоликлар учраши табиий. Жумладан, **Ўзбекистон Қаҳрамони** жумласи ўрнига **Ўзбекистон қаҳрамони** жумласини, **Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Раиси** жумласи ўрнига **Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси** жумласи қўлланилмоқда.

Юридик терминларни қўллашдаги мана шундай хатоликларни бартараф этиш, улардан ўзбек тилининг адабий тил қоидаларига риоя қилган ҳолда ишлатиш, қонун ижодкорлиги жараёнида тушунарли, содда ва аниқ тарзда бўлишини таъминлаш мақсадида таклиф ва тавсияларни келтириб ўтишимиз лозим бўлади.

Биринчи, барча ҳуқуқшунослар иш фаолиятида ва илмий тадқиқот фаолиятида фойдаланиши учун зарур бўладиган **юридик луғатни** ишлаб чиқиш ва унинг **электрон версиясини** яратиш лозим. Чунки, айнан бир сўзнинг маъноси, келиб чиқиши ва қўлланиш тартиби ушбу луғатда кўрсатилган бўлади.

Иккинчи, суд ҳужжати лойиҳаларида **қисқартма юридик** терминлардан тўғри фойдаланишни йўлга қўйиш лозим.

Учинчи, юридик терминларни қўллаш билан боғлиқ **илмий тадқиқот ишларини** кучайтириш лозим.

Тўртинчи, қонун ижодкорлиги жараёнида аввало **ўзбек тили базасидаги мавжуд сўз ва матнлардан** фойдаланишни жадаллаштириш лозим. Бу эса ўзбек тилининг янада ривожланишига ҳисса қўшишига олиб келади.

Бешинчи, юридик терминларни ёзиш кўникмаларини ривожлантириш мақсадида доимий тарзда **Academic writing** дарсларини ташкил этиш лозим.

Олтинчи, илмий ишланмалар ва ҳуқуқий ҳужжатларни хорижий тиллардан ўзбек тилига таржима қилишга қаратилган **“Scientific Translations”** юридик таржималар бюроси лойиҳасини жорий этиш лозим.

Еттинчи, ёш ҳуқуқшунослар ўртасида юридик атамалардан фойдаланишни ошириш мақсадида **танловлар** ташкил этишни йўлга қўйиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1) G.Gulyamova Lexical norms of the legal language, Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations.
- 2) Ф.Абдуллаева. Юридик терминларни ўқитишнинг лингводидактик асосларини такомиллаштириш (инглиз тили мисолида)” диссертацияси.
- 3) М.Касимова. “Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка” диссертацияси.
- 4) Ш.Кўчимов. “Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили” диссертацияси.
- 5) Г.Ғуломова. “Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти” диссертацияси.
- 6) Ш.Кўчимов, Г.Аббасова, Д.Исроилова ва бошқ. Суд қарорлари сифатини ошириш бўйича: услубий кўрсатма. -Тошкент: Bakteria press, 2020. -140 б.
- 7) Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси
- 8) lex.uz сайти

Ф.А. Якубова

старший преподаватель Технического
института Ёджу в городе Ташкент, Узбекистан
Камбарова Дилфуза Мухаммаджановна
старший преподаватель Технического
института Ёджу в городе Ташкент, Узбекистан

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В АКТИВИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

***Аннотация:** в статье обсуждаются вопросы влияния информационных технологий на активизацию коммуникативной направленности обучения русскому языку студентов технических вузов. Особое внимание в статье уделяется рассмотрению влияния компьютеризации на качество обучения, раскрываются примеры использования информационных технологий в высшем образовании. Авторы считают, что использование информационных технологий формирует коммуникативную компетентность специалистов, связанную с их будущей профессиональной деятельностью. Основой такого обучения становится организация профессионального общения в соответствии с требованиями их квалификационных характеристик.*

***Ключевые слова:** информационные технологии, коммуникация, компетентность, модернизация, образование.*

Инновационная модернизация системы высшего образования расширяет потенциал инновационного развития общества, которая базируется на реализации новых концептуальных подходов к развитию образования. Целью данного исследования является изучение влияния информационных технологий как инновационных на формирование коммуникативных компетенций студентов.

Термин коммуникация прочно входит в понятийный аппарат социально-гуманитарных знаний, необходимых для современных специалистов любого профиля. Стали нужны специалисты, обладающие наравне с профессиональными навыками, коммуникативной культурой, коммуникативной грамотностью и компетентностью как в рамках родного языка, так и в иноязычном общении. Подготовка к общению должна стать неотъемлемой частью профессиональной подготовки широко образованного специалиста, а способность к организации профессионального общения в любой среде – одним из основных требований в его квалификационной характеристике. Термин «коммуникация» был введен в научный оборот в начале XX в. «Коммуникация» – (лат.) communicatio – совещаться с кем-либо)

- 1) путь сообщения (напр., воздушная к., водная к.);
- 2) форма связи (напр. телеграф, радио, телефон);
- 3) акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанные на взаимопонимании; сообщение информации одним лицом другому или ряду лиц;
- 4) массовая коммуникация – процесс сообщения информации с помощью технических средств массовой коммуникации (печать, радио, кинематограф, телевидение) численно большим, рассредоточенным аудиториям .

Коммуникативная подготовка студентов вуза включает в себя:

- 1) коммуникативные навыки и умения (совершенствование монологической и диалогической речи, умение вступать в беседу и вести её, умение творчески развивать свои мысли и чувства и др.);
- 2) коммуникативную культуру (овладение умениями и навыками общения, посредством соотнесения своего речевого действия с нравственными, культурными, социальными ценностями своего народа);

3) коммуникативную компетентность (изучение норм, правил и технологий общения);

4) коммуникативный потенциал личности (динамика коммуникативных свойств и коммуникативных способностей личности студента).

Под коммуникативной компетентностью понимают успех какого-то общего дела, создающего условия для сотрудничества людей, чтобы осуществить значимые для них цели. Коммуникативная компетенция основывается на знаниях теории межличностной групповой коммуникации, психологических, возрастных особенностей людей, умениях говорить и слушать, выстраивать межличностные отношения, поведение в обществе, обладании личностными качествами, такими как общительность, толерантность, эмпатия и опыт взаимодействия соответствующий возрастной группе человека. В связи с этим необходимо подчеркнуть, что информационные технологии помогают студентам развивать системное восприятие мира, освоение единых информационных связей различных природных и социальных явлений, развивать системное мышление, уровень которого, во многом определяется способностью оперативно обрабатывать информацию и принимать на ее основе аргументированные решения. ИТ представляют собой совокупность современных средств аудио-, теле-, визу- альных и виртуальных коммуникаций, которые в учебном процессе способствуют улучшению познавательной деятельности студентов, рассмотрению моделирования и визуализации сложных процессов и явлений, проявить интерес к изучению отдельных предметов, использованию сети Интернет при нахождении искомой информации.

Дистанционное образование связано с ИК, так как это форма получения знаний, в том числе образования,

на расстоянии, с сохранением компонентов учебного процесса и использованием информационных технологий. Дистанционное образование – это скорее возможность дать больше инструкций и инструментов студенту, который сам регулирует интенсивность учебного процесса и усвоения материала. Общество требует от выпускника вуза как высокой профессиональной грамотности, так и достаточного уровня владения культурой речи, обеспечивающего целесообразное общение в разных сферах коммуникации. Ведение электронных дневников, электронная почта и SMS-сообщения также относятся к информационным технологиям, и они способствуют пониманию ценностей доверительных отношений между людьми, завязыванию сотрудиических отношений, дружбы.

Таким образом, использование информационных технологий на занятиях русского языка активизирует коммуникативные компетенции студентов, способствуют формированию у будущих специалистов речевых навыков и умений, обеспечивающих как адекватное восприятие «чужих» текстов, так и продуцирование собственных речевых произведений в соответствии с ситуацией общения, дает возможность педагогу расширить спектр подходов и методов предъявления учебной информации, и позволяет поднять качество образования на более высокий уровень, что сегодня социально значимо и актуально. Деятельность обучающегося и преподавателя преобразовывается в сторону информатизации. Обучающийся может использовать большое количество разнообразной информации, собирать ее, обрабатывать. Преподаватель освобождается от рутинных действий и получает возможность исследовать процесс обучения, отслеживать развитие обучающегося.

Список использованной литературы:

1. Томова М.Б., Дедушева Л.А. Инновационное развитие Российской Федерации в сфере образования // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 8, №1 (2016) <http://naukovedenie.ru/PDF/74EVN116.pdf>
2. Семенова Н.Г. Влияние мультимедиа технологий на познавательную деятельность обучающихся. Вестник ОГУ-2005-4-39с.
3. Темирбекова Г.А., Калдыкозова С.Е «Коммуникативная направленность обучения русскому языку» «Вестник международной академии» - М., 2016.
4. Кочнева Н.В. Принципы интегрированного обучения иностранного языка. Материалы сайта <http://nsportal.ru/>.

У.Р. Пулатова,
Ташкентский государственный
юридический университет,
и.о. доцента кафедры узбекского
языка и литературы

К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Взаимодействие физических, а также юридических лиц по роду их деятельности, направленной на достижение взаимовыгодных целей и результатов в сфере производства и бизнеса, определяет деловые отношения. Такие отношения предполагают взаимосвязь между равными партнерами, объединенных общим делом, но преследующих разные цели, и регулируются не только этическими нормами. Эффективность их взаимоотношений зависит как от согласованности действий, четкого исполнения задач и установленных между ними обязательств, так и от умения эти отношения регулировать посредством ведения соответствующей деловой документации.

В деятельности любой организации или предприятия умение правильно и грамотно составить деловые бумаги занимает важное место. В частности, необходимо письменно зафиксировать решение управленческих задач, придать этим решениям и их обоснованиям официальный характер (юридическую силу) и передать эту официальную информацию, зафиксированную в документах, внутри самой организации, а также заинтересованным физическим и юридическим лицам.

Интерес к рассматриваемой теме был вызван введением в учебную программу 1-курса модуля «Делопроизводство на государственном языке – академическое письмо». В свя-

зи с этим появилась необходимость изучить зарубежный и отечественный опыт в данной сфере.

Результаты исследования показали, что создание документов и организация работы с ними (делопроизводство) подчиняются установленным правилам. В частности, такие правила разработаны Федеральным бюджетным учреждением «Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела» (ВНИИДАД) Федерального архивного агентства и распространяются на организационно-распорядительные документы: уставы, положения, правила, инструкции, регламенты, постановления, распоряжения, приказы, решения, протоколы, договоры, акты, письма, справки и др. (далее - документы), в том числе включенные в «Общероссийский классификатор управленческой документации» (ОКУД). Соответствующие ГОСТы разрабатываются различными организациями, специализирующимися на определенных областях деятельности. Разработанные ГОСТы регистрирует Федеральное агентство по техническому регулированию и метрологии.

Настоящий стандарт определяет состав реквизитов документов, правила их оформления, в том числе с применением информационных технологий; виды бланков, состав реквизитов бланков, схемы расположения реквизитов на документе; образцы бланков; правила создания документов. Положения настоящего стандарта распространяются на документы на бумажном и электронном носителях.

На территории нашего государства такие правила разработаны и изданы в качестве практического пособия «Давлат тилида иш юритиш ҳужжатлари» (М. Аминов, издательство Узбекистан, 2020 г.), которое включает наиболее часто составляемые документы в деятельности организаций и заведений, а также порядок и правила их оформления.

Кроме того, согласно постановлению правительства от 3 марта 2020 года при университете Узбекского языка и литературы, а также на отделениях при филиалах государственных университетов, педагогических институтов в областях организованы центры по обучению Основам делопроизводства на государственном языке и повышению квалификации.

Реформы, проведенные в данной сфере, безусловно имеют важное значение для общества, в частности, для представителей профессий, общение которых основано на деловых, партнерских отношениях и знания в сфере документооборота им необходимы в современном мире, поскольку умение правильно и грамотно оформить документ является доказательством их высокой культуры, проявлением уважения к деловому партнеру, что способствует повышению престижа организации и заведения. Но несмотря на это имеются явные ошибки при оформлении деловых бумаг, которые мы можем наблюдать в подаваемых заявлениях граждан в органы государственного управления и другие учреждения. Ввиду того, что текст заявления пишется произвольно, многие люди не уделяют внимания элементарным нормам оформления данного вида документа. Так, часто допускаются ошибки при указании адресата (обращение к некомпетентному должностному лицу, использование просторечия в изложении жалобы-просьбы, а также в заявлениях на узбекском языке часты случаи написания на определенном диалекте и др.).

Установление единых правил, а также их соблюдение на территории всего государства существенно облегчает и упорядочивает деятельность организаций в плане создания, интерпретации, передачи, приема и хранения документов, а также контроля за их выполнением.

С развитием технических средств (в том числе информационных средств), с интеграцией Узбекистана в мировое

сообщество (деловая переписка с зарубежными странами и деловыми партнерами) необходима корректировка некоторых требований и совершенствование на законодательном уровне порядка оформления документов в соответствии с реалиями и требованиями времени. Данный вопрос является актуальным во всех сферах политической и общественной жизни страны и требует своего решения.

Р.Б.Матенов,
Ташкентский государственный
юридический университет,
старший преподаватель кафедры узбекского
языка и литературы

МОТИВАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ

Тридцатилетняя практика подготовки юридических кадров в Узбекистане показала не только важность всестороннего подхода к воспитанию и образованию будущих специалистов, но и раскрыла сложности данного процесса как целого учебно-методического комплекса с научной и социальной составляющей. Время показало, что «способность людей жить в поликультурном и быстро меняющемся мире в немалой степени зависит от образования, которое в значительной степени определяется профессиональной компетентностью учителя и качеством его педагогической деятельности»¹. Таким образом, возникала острая необходимость в профессиональных педагогических кадрах нового уровня. Нужно отметить, что это касалось не только юридического образования в стране.

На современном этапе развития высшего образования идет процесс перехода к информационному, постиндустриальному устройству общества. Сейчас предъявляются новые требования к выпускнику вуза и к тем качествам, которые должен иметь квалифицированный специалист. Интеллектуальное и нравственное развитие личности становится приоритетом высшего образования, т. е. необходимы специалисты, способные жить и

¹ Нигматов З.Г., Шакирова Л.Р. Теория и технологии обучения в высшей школе: Курс лекций / Под ред. З.Г. Нигматова. Казань, 2012. 357 С.

трудится, творчески реализовывая себя в новых условиях информационного постиндустриального общества.

Так, одной из основ подготовки кадров становится лично-ориентированный подход, т.е. признание студента субъектом учебного процесса. Осознание молодежью необходимости овладения языковой компетенцией как средства получения разнообразной информации, как средства общения и овладения профессией являются мотивационной основой обучения в юридическом вузе.

Что же такое мотив и какова мотивация изучения русского языка в современных условиях его функционирования? Мотив – это побуждение к деятельности, связанное с удовлетворением потребностей человека; совокупность внешних и внутренних условий, вызывающих активность субъекта и определяющих её направленность. В качестве мотива выступают присущие данному обществу объективные ценности, интересы, идеалы. В случае принятия их человеком они приобретают личностный смысл и побудительную силу.

Мотивация – это процесс действия мотива. Иерархию основных объективных факторов, определяющих мотивы изучения русского языка студентом-юристом можно представить следующим образом: необходимость использования языка в последующей деятельности (учебе, работе); получение доступа к существующей на русском языке информации; осознание роли русского языка как языка-посредника при контактах с носителями этого языка, т.е. как языка межнационального общения.

Различают внешнюю и внутреннюю мотивацию. Внешняя мотивация зависит от окружающей среды (преподаватель, учебная группа, родители, окружение). Внутренняя мотивация обусловлена значимостью информации о стране, культуре, традициях, истории страны изучаемого языка. Интерес к такой информации является силой, которая по-

стоянно поддерживает мотивацию современного студента, изучающего юриспруденцию и овладевающего русским языком как языком специальности. Для студента-юриста владение русским языком как родным, свободное использование его в учебно-профессиональной сфере, в дальнейшем как языка специальности, всех возможностей вариантных операций в будущей профессиональной речи играет важную роль в развитии его как личности. Умение применить свои знания, выбрать наиболее правильный вариант из нескольких возможных относится к числу фундаментальных интеллектуальных навыков и обеспечивает эффективность познавательной деятельности.

Все вышесказанное соотносится с одной из главных задач высшего образования – формированию интеллектуального поколения, способного ставить проблемы, решение которых требует креативных взглядов, аналитического подхода, творческих усилий. Такова, на наш взгляд, внешняя мотивация при изучении русского языка как неродного и как языка специальности студентами-юристами.

Вариантность – это чрезвычайно интересное и сложное явление в современном русском языке, потому что «ожесточенно идет борьба между традиционной синтаксической нормой и новыми зарождающимися моделями сочетания слов». Общеизвестны трудности, как при выборе форм управления и согласования, так и при практическом усвоении грамматических правил, которыми овладевает студент, изучающий русский язык как неродной и как язык специальности. Выбор правильной формы управления – это едва ли не самое трудное в современной устной и письменной русской речи для самих носителей русского языка, т. е. для изучающих его как родной язык. Как следует сказать: *отзыв о диссертации* или *на диссертацию*, *контроль над производством* или *за производством*, *способен на жертвы* или *к жертвам*, *вершить судьбами* или *судьбы*. Конечно, сейчас

всем желающим узнать точный ответ на этот вопрос можно посоветовать обратиться на справочно-информационный портал в Интернете на сайте «www.gramota.ru». Но еще не все обращают внимание на культуру своей речи, поэтому преподаватели-практики все еще очень часто встречаются в письменных работах студентов и устных высказываниях ошибки типа: *уверенность в победу* (вместо в победе), *настал предел терпения* (вместо терпению). В разговорной речи как носителей языка, так и студентов, изучающих русский язык как неродной, можно услышать: *уделять внимание на учебу* (вместо *уделять внимание чему? – учебе*), *оплатил за проезд* (вместо *оплатил что? – проезд*), *подчеркнуть о необходимости контроля* (вместо *подчеркнуть что? – необходимость контроля*). Это тоже проявление вариантности, которую должен знать студент-юрист, чтобы не допускать таких ошибок в речи.

Практическая деятельность юриста, независимо от её сферы, сопряжена с интенсивным устным и письменным речевым общением, с подготовкой и оформлением большого количества письменных правовых документов, с передачей и получением информации в устной и письменной форме. А это требует надлежащего знания норм и правил устной и письменной речи, особенностей её в юридической (деловой) сфере и отдельных её направлениях. От того, соблюдаются ли в профессиональной общественной деятельности юриста, а также в быту принятые нормы устной или письменной речи, насколько адекватно при этом отражают содержание информации используемые им термины, слова, синтаксические конструкции, правильно ли формулируются отдельные фразы, предложения, составляются тексты юридических и иных документов, во многом формируется общественное мнение об уровне общей и профессиональной культуры соответствующего юриста, зависит его личный авторитет и авторитет фирмы, адвокатской конторы,

органа государства или общественной организации, которые он представляет. Поэтому совершенствование уровня языковой подготовки юриста, овладение им культурой русской речи в полном её объёме, можно рассматривать в качестве одного из путей повышения авторитета юристов в обществе, коммерческих организаций и органов государства, которые они представляют. Таковы, на наш взгляд, внутренние мотивы, которые каждый студент в том или ином виде, объёме, с тем или иным акцентом выбирает для себя лично, определяя степень значимости предмета для своей настоящей и дальнейшей деятельности.

Многие исследователи отмечают тесное взаимодействие сфер языка и юриспруденции. «Юридический язык документов и устных выступлений официальных лиц должен быть максимально приближен к литературному языку, способствующему более быстрому пониманию людьми друг друга», – отмечает в своем учебнике по культуре речи для юристов М.Г.Воинова¹. На наш взгляд, здесь главное – это то, что для документа, для юридического языка важны, в первую очередь такие требования, как грамотность, ясность, однозначность и выразительность речи. Последний аспект наиболее важен для судебного красноречия. Цель и задачи использования речи в юридической специальности вынуждают говорящего или пишущего осуществлять выбор из множества существующих в системе языка слов, синтаксических моделей и иных вполне определенных единиц, предсказываемых речевой ситуацией. Вариантные возможности системы русского языка практически неограниченны, поэтому бывает сложно найти нужное слово, нужную конструкцию, нужную интонацию без знания тонкостей, особенностей языка и речи. Этому нужно учиться по специально разработанной методике, а именно мастерству

¹ Воинова М.Г. Культура речи юриста (Учебник для студентов юридических вузов), – Т, ТГЮИ, 2003.

выбора вариативных синтаксических моделей, обеспечивающему определенный уровень культуры русской речи. Совершенствование уровня языковой подготовки юриста, овладение студентом – будущим профессионалом – культурой русской речи в полном её объёме, можно рассматривать в качестве одного из путей повышения авторитета юристов в обществе, коммерческих организаций и органов государства, которые они представляют. Это мотивы, которые каждый студент в том или ином виде, объеме, с тем или иным акцентом выбирает для себя лично, определяя степень значимости предмета для своей настоящей и дальнейшей деятельности.

Список использованной литературы

1. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Словарь методических терминов. – Санкт-Петербург, «Златоуст», 1999.
2. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. Пособие для учителей. М., «Просвещение», 1978.
3. Губарева Т.В. Практический курс русского языка для юристов. – Казань, из-во Казанского ун-та, 1990.
4. Воинова М.Г. Культура речи юриста (Учебник для студентов юридических вузов), – Т, ТГЮИ, 2003.
5. Матенов Р. Б. Речевые условия употребления синтаксических единиц сложного предложения и их вариантность // Молодой ученый. – 2014. – №. 3. – С. 837-840.
6. Матенов Р. Б. О синтаксической организации юридического текста // XV ВИНОГРАДОВСКИЕ ЧТЕНИЯ. – С. 66.
7. Нигматов З.Г., Шакирова Л.Р. Теория и технологии обучения в высшей школе: Курс лекций / Под ред. З.Г. Нигматова. Казань, 2012.

A. R. Fattaxova,
Toshkent davlat yuridik universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

TIL – DAVLAT TIMSOLIDIR

*Hayhot, toptaganda arab va mo'g'il,
Hayotingning zanjirli yili,
Boshdan ne kechirding, mardona o'g'il,
O'zbek tili, o'zbek tili.
Ulug' tarixingga qilaman xitob,
Navoiy she'rining guli,
Kechmish zamonlarning tirik guvohi,
O'zbek tili, o'zbek tili.
Rauf Parfi*

Ona tili har bir xalqning asosiy ramzi, ma'naviy boyligidir. Inson gapira boshlagan tilida o'ylaydi. U bor bilimini vatan ravnaqi uchun sarflaydi. Alisher Navoiy bejiz aytmagan: "Tilga e'tiborsiz – elga e'tiborsiz"¹. Bu yil o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganiga 32 yil to'ldi. Bu tarixda qisqa davrdek tuyulishi mumkin bo'lsa-da, biz hammamiz faxrlanamizki, yillar davomida tilimizning ahamiyati oshdi va butun dunyo bo'ylab o'zbek tilida 50 million odam gapiradi va fan tariqasida 60 mamlakatda o'qitiladi. Turkiy tillarning katta oilasiga kiruvchi o'zbek tili dunyodagi eng yirik tillardan biridir.

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganiga 32 yil to'lishi munosabati bilan, karantindan so'ng, ilk marta katta tantanalar ostida respublika miqyosida qator madaniy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etilmokda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyov o'z nutqida davlat va jamiyat hayotida davlat tilining obro'sini oshirish: "Dunyoning eng qadimiy va eng boy tillaridan biri bo'lgan o'zbek

¹ Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 1-jild: Badoyi' ul-bidoya. T.: «Fan», 1987.

tili xalqimiz uchun milliy o'ziga xoslik va davlat mustaqilligining ramzi, buyuk ma'naviy qadriyatdir"¹, shuningdek, "Davlat tili to'g'risida"gi qonunni bugungi kun talablari asosida takomillashtirish zarurligini ta'kidladi.

Darhaqiqat, ona tilimizni o'zining yuksak mavqeyiga ko'tarish yo'lidagi kurashimiz davom etadi va bu yo'lda har birimizdan yanada fidoyilik ko'rsatishimiz talab qilinadi. Til – davlat timsoli, mulki, ruhi, millatning madaniy va ma'naviy boyligi, xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir.

Har bir sohada rivojlanishning huquqiy asoslari bilan bir qatorda, ona tilimizning kelajagi uchun muhim qonunlar, farmon va qarorlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi² va 2020-yilning 20-noyabridagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi³ Farmonlarining imzolanishi ham bu boradagi sa'y – harakatlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Tilshunoslarning fikricha, bugungi kunda dunyoda 7000 ga yaqin til va shevalar mavjud, ulardan faqat 178 tasi rasmiy maqomga ega. Yaxshiyamki, ular orasida o'zbek tili ham bor. Ammo ona tilimizni asrab-avaylash, uning boy imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish nafaqat adabiyotshunolar, shoir va yozuvchilarning ishi, balki o'zbekman deb ona tilimizda o'ylash va uning mavqeini ko'klarga ko'tarish har birimizning burchimizdir. Shuning uchun biz kundalik hayotda va muloqot jarayonlarida tilimiz boyligidan unumli foydalanishimiz kerak.

Biz buning amaliy ifodasini muhtaram Yurtboshimiz 2020-yil 23-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 75-sessiyasida ona tilimizda nutq

¹ <https://president.uz/uz/lists/view/3824>

² <https://lex.uz/docs/4561730>

³ <https://lex.uz/docs/5058351>

so'zlaganlarida o'zbek tilimiz quyoshi butun dunyoni ham yoritishga qodirligiga dilda iymon keltirdik¹. Bu tarixiy voqea xalq va millat uchun misli ko'rilmagan yutuq bo'ldi. Xalqaro tashkilot minbaridan o'zbek tilida birinchi nutq qalbimizni yana g'ururga to'ldi.

Buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy: "Milliy tilni yo'qotmak – millatning ruhini yo'qotmakdur"² dedi. Shu bilan bir qatorda, o'z tilining sofligi va salohiyatini saqlashga intilishi kerak. Tilga hurmat xalqqa hurmat demakdir. Bugun biz chet tillarini qanchalik ko'p o'rgansak, shuncha yaxshi. Lekin bu o'z ona tilini yo'qotish hisobiga bo'lmasligi kerak. Zero, ona tilimizning rivojlanishi uchun hammamiz birdek mas'ulmiz. Biz kelib chiqishimizni, tariximiz va madaniyatimizni unutmashimiz kerak. Va o'zbek tili mamlakatimizning boy va o'ziga xos madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun, qaerda va qanday ish qilmasin, o'z tilimizni qadrlash va hurmat qilish juda muhimdir.

Jumladan, maktablarda, kollejlarda va oliy ta'lim muassasalarida insholar tanlovi o'tkaziladi, teatr va kinoteatr, madaniyat saroylarida buyuk allomalarimiz haqidagi spektakl, badiiy va hujjatli filmlar namoyish etiladi. "O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari" da xalqaro, "O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari" mavzusida esa respublika ilmiy-amaliy konferensiyalari o'tkaziladi.

Adabiy tilimizning asoschisi, buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiyning Toshkentdagi Milliy bog' hamda viloyat va shaharlardagi haykallari poyiga gul qo'yish marosimi uyushtiriladi. Mamlakatimizning xoriydagi elchixonona va diplomatik vakolatxonalarida "O'zbek tilining do'stlari" klubi tuzilib, bayram tadbirlari o'tkaziladi. Atoqli alloma va adiblarimiz nomlari bilan atalgan ijod maktablarida ma'naviy-ma'rifiy

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/23/bmt/>

² Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild: She'rlar, ibratlar. Toshkent, «Ma'naviyat», 1998.

tadbirlar tashkil qilinadi, yangi kitoblar taqdimoti amalga oshiriladi.

Eng muhimi, 21-oktabr kuni mamlakatimizdagi barcha markaziy madaniyat va san'at saroylarida O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilinganining o'ttiz ikki yilligiga bag'ishlangan tantanali bayram kechalari, karantindan so'ng, har qachonidan keng va o'zgacha ruhda nishonlanadi.

Biz kelib chiqishimizni, tariximiz va madaniyatimizni unutmasligimiz kerak. Va o'zbek tili mamlakatimizning boy va o'ziga xos madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun, qaerda va qanday ish qilmasin, o'z tilimizni qadrlash va hurmat qilish juda muhimdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild: She'rlar, ibratlar. Toshkent, «Ma'naviyat», 1998.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 1-jild: Badoyi' ul-bidoya. T.: «Fan», 1987.
3. <https://president.uz/uz/lists/view/3824>
4. <https://lex.uz/docs/4561730>
5. <https://lex.uz/docs/5058351>
6. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/23/bmt/>

O. A. Choriyev,
Toshkent davlat yuridik universiteti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

G. O‘. Tanabayeva,
M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston universiteti
Davlat tilini o‘qitish kafedrası, f.f.n., dotsent, Qozog‘iston

NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARDA LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN IMLO QOIDALARINING QO‘LLANILISHI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Mamlakatimizda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi xalqimizning umummilliy tilining istiqboli uchun qo‘yilgan dastlabki qadam bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ma‘lumki, til aloqa vositasi sifatida ham og‘zaki, ham yozma tarzda namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda aytish lozimki, o‘zbek tilining ham yozma nutqiga e‘tibor qaratilib, bu borada respublikaning har taraflama kamol topishi va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratish maqsadida 1993-yil 2-sentabrda “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonun¹ qabul qilindi. Mazkur Qonun bilan O‘zbek tilining yozma nutqini ham rivojlantirish kun tartibidagi masalaga aylandi. Shu maqsadda, mamlakatimizdagi tilshunos va jamoat arboblardan iborat Respublika davlat komissiyasi tuzilib, har taraflama mukammal alifbo va imlo qoidalarini yaratishga kirishildi. Respublika davlat komissiyasi o‘rganishlari va xulosalari natijasida ishlab chiqilgan lotin yozuviga asoslangan o‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari 1995-yil 24-avgustda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlandi. Bugungi kunga qadar mazkur Imlo qoidalari O‘zbek tilining lotin yozuvida aks etishida asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu o‘rinda qayd etish

¹ O‘zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz.

lozimki, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish tartibi haqida"gi 1993-yil 2-sentabrdagi qarori¹ga asosan yangi alifboga bosqichma-bosqich o'tishning so'nggi muddati 2010-yilning 1-sentabri deb belgilangan bo'lsa-da, hozirgi kunga qadar bu yozuv amaliyotga to'liq tatbiq etilmadi. Bu kabi ikki yozuvni amalda teng foydalanilishi imlo qoidalarining aralashib ketishiga, turli tushunmovchiliklar va har xil yondashuvlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Fikrimiz tasdig'i sifatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 339-sonli qarori² ilovasida aks ettirilgan bosh harflar imlosiga nazar tashlashni lozim topdik.

Mazkur imlo qoidalarining 71-bandi quyidagicha aks ettirilgan: *davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi* kabi. Ushbu bandga asosan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi lavozimi nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan yozilishiga amin bo'lishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tayyorlash, sudyalalar va sudlar apparati xodimlarini qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori³ning ilovasiga muvofiq tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Sudyalalar oliy kengashi huzuridagi Sudyalalar oliy maktabining Ustavi 4-bobi 14-bandining 10-xatboshisi *O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi bilan kelishgan holda Oliy maktabda*

¹ O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

² O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

³ O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

qisqa muddatli va boshqa kurslarni tashkil etadi, deb qayd etilgan. Mazkur hujjatda va boshqa hujjatlarda ***Oliy Sud, Sudyalar Oliy Kengashi, Oliy Sud Raisi*** kabi nomlar imlo qoidalariga muvofiq yozilmagan.

Imlo qoidalari 71-bandining keyingi qismi quyidagicha belgilangan: *boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **Bosh vazirning o'rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi*** kabi. Ushbu qoidaga asosan, boshqa tarkibli nomlarda faqat birinchi so'z bosh harf bilan boshlanishi qayd etilmoqda. Jumladan, barcha vazirlikdagi vazir lavozimlari nomi birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori¹ning 15-bandida *mazkur qarorning ijrosini samarali tashkil etishga mas'ul va shaxsiy javobgar qilib **adliya vaziri** belgilansin*, deb qayd etilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ichki ishlar organlari faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori²ning 9-bandida esa, *mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining maslahatchisi — IT-texnologiyalar, telekommunikatsiyalar va innovatsion faoliyatni rivojlantirish masalalari departamenti boshlig'i va **ichki ishlar vaziri** zimmasiga yuklansin*, shaklida bayon qilingan. Shu o'rinda yana bir hujjat namunasini aynan keltirishni lozim deb o'ylaymiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni³ 1-ilovasi quyidagicha berilgan:

¹ O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

² O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz.

³ O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish samaradorligini oshirish bo'yicha Respublika kengashi TARKIBI

N.T. Yo'ldoshev	—	O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, <i>Respublika kengashi raisi</i>
U.Sh. Tashxodjayev		O'zbekiston Respublikasi Prezidenti maslahatchisi o'rinbosari, <i>Respublika kengashi raisi o'rinbosari</i>
D.S. Qosimov	—	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil
K.F. Kamilov	—	O'zbekiston Respublikasi <i>Oliy sud raisi</i>
M.B. Nurmuratov	—	O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisi
R.K. Davletov	—	O'zbekiston Respublikasi <i>adliya vaziri</i>
T.A. Ishmetov	—	O'zbekiston Respublikasi <i>moliya vaziri</i>
P.R. Bobojonov	—	O'zbekiston Respublikasi <i>ichki ishlar vaziri</i>
Sh.D. Kudbiyev	—	O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi raisi
M.B. Azimov	—	O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi raisi
A.I. Ikramov	—	O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi raisi
X.M. Kabirdjanov	—	O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi direktori, <i>Respublika kengashi kotibi</i>

Mazkur jadvaldagi Oliy Sud Raisi, Adliya vaziri, Moliya vaziri, Ichki ishlar vaziri kabi lavozim nomlari Imlo qoidalariga muvofiq yozilmagan. Lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalari 26 yil avval tasdiqlangan bo'lsa-da, hozirgacha normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, davlatimizning oliy organlari tomonidan

tasdiqlanadigan hujjatlarda yuqorida qayd etilgan xatolarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Ushbu masalalarga jiddiy e'tibor qaratmaslik, imlo qoidalarining har xil talqin qilinishiga yoki aynan normativ-huquqiy hujjatlarda aks ettirilgan variantlar to'g'ri shakl sifatida foydalanilishiga olib kelmoqda. Bunday kamchiliklar davlat organlarining quyi muassasalarida ham aynan takrorlanib qo'llanib kelinmoqda. Fikrimizcha, bunday holatlarning yuzaga kelishida quyidagi omillar sabab bo'lmoqda. **Birinchi**dan, kirill va lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalarining parallel qo'llanilishi va bu qoidalarning bir-biridan farqli jihatlarni anglamagan holda foydalanilmoqda. **Ikkinchi**dan, bugungi kunda lotin grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi tatbiq etilishi nazarda tutilgan bo'lsa-da, kirill grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi davlat organlarida ustuvorlik qilmoqda. **Uchinchi**dan, yuqoridagi ustuvorlik natijasida normativ-huquqiy hujjatlar kirill yozuvida tayyorlanmoqda va tasdiqlanmoqda. Hujjatlarning lotin yozuvidagi varianti ham bo'lishi kerak degan nuqtayi nazar bilan Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tkazilmoqda. Bunda, hujjat matni ko'p hollarda kirill yozuvidan lotin yozuviga transliteratsiya qilinmoqda.

Yuqorida qayd etilgan muammolarning yechimi sifatida bir nechta mulohazalarimizni qayd etishni lozim deb o'ylaymiz. Hozirgi vaqtda amalda bo'lgan ikki yozuvlik masalasiga to'liq barham berish lozim. Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni¹ ijrosini ta'minlash maqsadida qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to'liq o'tishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori²da belgilangan vazifalarni vaqtida bajarish shart deb hisoblaymiz. Shuningdek, bugungi kunga qadar

¹ O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

² O'zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti – www.lex.uz

e’lon qilingan normativ-huquqiy hujjatlarning lotin yozuviga asoslangan variantlari lingvist mutaxassislardan iborat ishchi guruh yordamida to’liq nazoratdan o’tkazilishini ta’minlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Shuni ham qayd etish lozimki, bundan buyon normativ-huquqiy hujjatlar Lotin grafikasiga asoslangan o’zbek tilining asosiy imlo qoidalariga muvofiqligi lingvist mutaxassislar tomonidan ko’rib chiqilganidan so’ng tasdiqlanishi va e’lon qilinishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, lotin yozuviga asoslangan yangi o’zbek alifbosiga to’liq o’tish ikki yozuv natijasida yuzaga kelayotgan Imlo qoidalari bilan bog’liq muammolarning bartaraf etilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. O’zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 2-sentabrdagi “Lotin yozuviga asoslangan o’zbek alifbosini joriy etish to’g’risida”gi Qonuni // O’zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasi veb-sayti – www.lex.uz.
2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi “O’zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi 339-sonli qarori // O’zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasi veb-sayti – www.lex.uz.
3. O’zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug’ati: 14 mingdan ortiq so’z // To’lqin Tog’ayev; Gulbahor Tavaldiyeva; Muyassar Akromova // Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1999.

Т.Қ.Сариева,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан

ТІЛ ШЕБЕРЛІГІ НЕМЕСЕ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

Шешендік сөздер қазақ ауыз әдебиетінің күрделі де көркем бір саласы болып табылады. Қазақтың дәстүрлі шешендік сөздерін: шешендік толғау, шешендік арнау, шешендік дау деп шартты түрде үшке бөлуге болады. Шынайы шешендік қиялдан тумайды, өмірлік оқиғалардан, табиғи құбылыстардан туады, көп жылдық тәжірибе мен сан рет қайталау арқылы сыннан өтіп халық мойындаған қағидаға, даусыз ақиқатқа айналады. Оның үстіне әр дәуірдің әр түрлі сөз шеберлерінің талғамынан, толғауынан өтіп шешендік сөз “тілге жеңіл, жүрекке жеңіл” тиетін сүйкімді үн мен ырғаққа ие болады. Шешендік сөздер үш түрлі болады: кеңесу, билік және салтанатты сөз. Ал құрылысы жағынан кіріспе, баяндау және қорытынды болып бөлімнен тұрады.

“Өнер алды - қызыл тіл” деп қазақ бекер айтпаған. Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз.

Билердің даулы жағдайларды астарлап шешудің психологиялық мәніне тоқталудың маңызы зор. Өйткені, ол сол халықтың ділінде, таптаурына тән ұлттық сипатын береді. Билердің сөзі немесе жалпы дәстүрлі мәдениеттегі мақал-мәтелдер, жыраулар, шешендік сөздерінің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы қай дәуірде болмасын сол халықтың ұлттық ерекшелігін танытады.

Әсіресе, билердің даулы жағдайларды шешу тәсілдері ептілікпен, тереңнен болжап, әртүрлі жолдармен орынды қолданып, “сөз құдіретін” таныта білген. Мәселен, келісімге келу, екі жақтың дауын үшінші дау соты (беделді үшінші жақтың) арқылы шешілуі, көндіру, сендіру, сөзбен иландыру, қазіргі кездегі шиеленісті жағдайларды шешу тәсілдерімен салыстырғанда ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар деуге болады.

Дәстүрлі стратегия ретінде қолдануды А.Н.Дмитриев пікірінше, психологияда шиеленісті жағдайларды шешу, шиеленісті реттеудің екі вариантын ұсынады: 1- шісі шиеленіске қатысушылардың өздері шешеді; 2- шісі үшінші жақтың қатысуымен болады /2;230б/.

Мәселен, А.Н.Дмитриев өзінің еңбектерінде шиеленісті шешудің 4 тәсілін көрсетеді: келісім нәтижесінде барлық жағынан пікірлердің сәйкес келуі; келісім - заңдарға немесе сыртқы моральдық күштерге сәйкес келуі; келісім – шиеленістің бір жағына ғана қалуы; өзіндік ликвидация; шиеленіс өз өзектілігін жойған кезде өз бетінше шешіледі. Ол шиеленісті тиімді шешудің тәсілін ұсынды. Оның бірі- күшпен көндіру немесе сендіру. Негізгі шешу тәсілі – сұхбаттасу, әңгімелесу.

Кікілжіңді жөнге салудың дәстүрлі- стратегиясының екі вариантын ұсынады: 1 кікілжіңнің шешілуі, 2 жақтың араласуымен /2;231б/.

Ал, дәстүрлі мәдениетте көбіне дауларды шешудің тиімді жағы үшінші жақтың қатысуымен жүзеге асады. Әсіресе, атақты билердің дауды тудырушылар билер сөзіне, олардың әділеттілігіне сүйенген. Күшпен көндіру тәсілі мен сендіру тәсілдері де орын алады. Мәселен, Қазыбек бидің қалмақ ханына елшілікке барып, өзінің батылдығын, сөзге көндіре иландыра алатын шешен екендігін танытатын тұстарынан аңғаруға болады. Мәселен, ... “сен темір болсаң, біз көмірміз, еріткелі келгенбіз”, ... “берсең жөндеп бітімді айт, бермесең

дірілдемей жөніңді айт”...) Ол екі ел арасындағы татулыққа, өзара түсіністікке, жауласпауға шақырады. Оның негізгі дауды шешу кезінде қолданған тәсілі сөзбен сендіру, сонымен қатар екі жаққа да тиімді бірнеше варианттарын ұсынады. Келісімді бітімге келуге ақыл- ой ұшқырлығын, бағыт- бағдарын айқын ұстайды/3;226/.

А.Н. Дмитриев пікірінше, дауды тиімді шешу жолы: алдынала келісілген қарама- қайшылықтарын жою; шиеленістің объектісін жою. (Егер екі жақ келісімге келмесе); екі жаққа да ортақ етіп шиеленіс объектісін бөлу; (екеуі де көнуі үшін ортақ келісімге келтіру объектіні бөліп беру)/2;2426/.

Сонымен, шиеленістердің шешілуі белгілі бір іс барысында дауға қатысушылар арасындағы өзара келісіммен жетістікке жетеді. Бұл қағида бойынша: 1) келісім нәтижесінде екі жақтың пікірлері сәйкес келсе, 2) заңдарға сыртқы моральдық күштерге қандай да бір қарсыласының қысымымен аяқталады /2;2426/.

Әрмен қарай, автор пікірінше, даудан алдынала сақтандыру және оны жеңілдету үшін “юмор” мысқылдау тәсілін де қолданудың маңызы барын айтады. Әсіресе, ол қазақ халқына тән дауларды шешу кезіндегі өзара қақтығысында да жиі қолданылған, “астарлы” түрде әркез өз орнымен айтқан, мысқылдау тәсілімен адам мінезіндегі жағымсыз жақтарын шенеп, түзеп отырған. Осыған орай, мысалы:

Ертеде бір қыз бен жігіт кездесіп, әзіл үстінде, сөз қақтығысып айтысып қалады. Қыз жігітті сөзбен сүріндіре беріпті. Жеңіліп бара жатқанын сезген жігіт қызға “Әй, сен қыз, білгіш болсаң, аспандағы жұлдыз нешеу, соны тапшы?” - деп өлеңдетіпті. Сонда қыз: “Ащы менен тұщыны татқан білер, алыс пен жақынды жортқан білер, жұлдызды әуедегі кім санапты, Сіздердей түнде жүрген зынтың білер”, - деп жігіттің түнде жортып, ұрлық істейтін жағымсыз әдетін мысқылдап жеткізіпті /5;1986/.

Осындай жағдайлардан қазақ әйелдерінің өзіне тән шешендік өнердегі ептілігі, қарым- қатынастағы ойлау ерекшелігін, орынды сөз таба білу икемділігін көруге болады.

Н.В. Вишнякованың еңбектерінде шиеленісті шешу өнерінде қарым қатынасқа әсер ететін дипломатиялық тәсілді қолдануға болады деп көрсетеді. Әр шиеленістік жағдайлар нәтижелі түрде іске асу үшін, дипломатиялық тәсілдерінің түрлі технологиялық таңдау варианттарын мүмкіндіктеріне қарай, шиеленіске қатысушыларға ұсынады/4;576/.

Мәселен, дипломатиялық тәсілдердің түрлі варианттарын таңдауды мүмкіндіктеріне қарай, қолдануды ұсыну дәстүрлі мәдениетте Қазыбек бидің елшілікке бару кезінде, Қалмақ ханына айтқан шешендік сөз өнерінен айқын көруге болады.

Қазіргі ұсынылған теорияларда конфликтология саласындағы шиеленістерді нәтижелі шешу тәсілдері бар. Ондағы теорияларда басты назар аударатыны: билердің дауларды шешу тәсілдерінде ұқсастықтары барын аңғаруға болады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде билер даулы жағдайларда, әсіресе ел тағдырын шешу кезіндегі маңызды істерге ел ішінен сенімді өкілдерін жіберген. Билер екі ел арасындағы шиеленісті шешу өнерінде дипломатиялық тәсілдерді орынды қолданудың технологиясын білген. Билердің ел арасындағы тыныштықты орнықтыруы, олардың ақыл- ой ұшқырлығын, ептілігін, шығыс мәдениетіне тән психологиялық келбетін айқындайды/3;2546/.

Н.В.Вишнякова пікірінше: “косвенный намек- в скрытой опосредованной форме помогает собеседнику увидеть свое действие под новым углом зрения не является столь обидным, как прямые методы воздействия, яғни жанама тұспалмен (жабық) астарлы жабық түрде әңгімелеуші жаққа өзінің

көзқарасын әрекетпен көрсетеді, адам көңілін қалдыратын тікелей әсер ететін тәсіл сияқты емес /2;406/.

Шығыс мәдениетіне тән ерекшеліктердің бірі- астарлы жанама тәсілдермен әрекет ету. Осыған орай, Ф.С. Ташимованың еңбектерінде де айтылған. Автор пікірінше, астарлы тәсілдер әлеммен өзара әрекетінің - ең маңызды адамгершілік тәсілі болып табылады". "Бұл Шығыс субъектісінің қалыптасуын қамтамасыз ететін өзара әрекеттегі астарлы жүйе"... Онда өзіндік позициясы мен көзқарасын қолданбай, бірақ адамның жан дүниесіне "жанама" тәсілмен әсер етуі өз пікірін жеткізу кезінде жеке адамның қасиетіне нұқсан келтірмеуі, тепе- теңдікті бұзбауы"...Астарлы тұспалдау жүйесі- бұл әлемді түсініп қабылдаудың философиялық негізі деп қарастырған /5;396/.

Бұл айтылған ойлар қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі мақал- мәтелдерде, шешендік сөз өнерінде, әдет- ғұрып, ырымдарда, іс- әрекеттер мен таптаурындар жүйесін қалыптастырады. Мәселен, мақал- мәтелдерден "Қызым саған айтамын, келінім сен тыңда" т.б. келтіруге болады.Бұдан шығыс мәдениетіне тән үлкен бейімділігі мен ептілігін көруге болады. Ф.С Ташимова пікірінше, "Шығыс әйелі әрқашан үлкен міндеттерді шешу алдында тұрады, онда бір жағынан нәтижесіне сай болуы керек болса, екінші жағынан, оның ішкі жан дүниесін сақтап қалатын шешу тәсілдерін табу керек" - деп атап көрсеткен. /2;24 б/....Осындай тәсілдерді табу үшін: ол шыңайы нақты жағдайлардан "шығудың шегін" астарлы "жанама" түрдегі шешу тәсілдерінен табады". Осыған орай, жоғарыда келтірілген мысалдардан да қарау әйелінің өзіне тән психологиялық сипатын аңғаруға болады, түрлі "жағдайлардан шығудың жолын" астарлы" жүйеде жеткізе білу ерекшелігінің маңызы зор.

Қазіргі кездегі конфликтология саласында кикілжің жағдайларды шешудің тәсілдерін басшылыққа ала отырып, дәстүрлі мәдениеттегі билердің дауларды шешу тәсіл-

дерімен байланыстырып отырудың негізі бар. “Конфликтология” саласы ғылым ретінде, заман ағынымен кикілжің жағдайлардан шығудың қилы тәсілдерін әр автор түрліше ұсынады. Мәселен, А.С. Карминнің “Конфликтология” атты кітабында кикілжің жағдайлардан шығудың тәсілін: “күш көрсету, сұхбаттасу, ажырату, татуластыру,”-деп көрсетеді

Әдебиеттер

1. Жарыкбаев Қ., Озғанбаев Ө. Жантануға кіріспе. А., 2000 ж. 38-41 б.
2. Ташимова Ф.С. Детерминанты формирование субъективности в культуре Востока. // Суверенный Казахстан: проблемы и поиски. Екатеринбург 1995.-с 32-46.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. СПб., 1992. -с 255
4. Дорендорф Р. Элементы теории социального конфликта. // Соц., исследования. М., 1994г.-с 142-145.
5. Басов И.В. Конфликты и их профилактика.//Педагогика и практическая психология. Ростов на Дону.,1999. -с 265

Н.Ш.Базарбекова,
М.Әуезов атындағы ОҚУ,
аға оқытушы, Шымкент, Қазақстан

Г.Ж.Утегенова,
М.Әуезов атындағы ОҚУ, ф.ғ.к., доцент,
Шымкент, Қазақстан

САУАТТЫЛЫҚ КЕПІЛІ – ДЫБЫСТАР ЖҮЙЕСІНІҢ ДҰРЫС ҚОЛДАНЫЛУЫ

Кіріспе Латын әліпбиіне негізделген жазу ұлттық мәдениет пен рухани сауаттылықтың көрсеткіші болғандықтан, бұл мәселесе тілші-ғалымдардың ғылыми талдауларына, еліміздің болашағына алаңдайтын қоғам мүшелерінің сындарлы пікір айтуына өзек болуда. Өйткені Мәңгілік Ел болуға ұмтылған еліміздің ұлттық және этникалық бірегейлігін сақтаудың негізгі жолдарының бірі - ұлттық сананы жаңғырту. Бүгінгі күні латыннегізді әліпбиге көшу арқылы ұлттық сананы қазақтың бай сөздік қорын біртұтас жазу үлгісіне айналдыра отырып, рухани түлету көзделіп отыр. Өз алдына ел болуға өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз [1, 308] деген ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының сөзін темірқазық етіп алатын болсақ, рухани құндылықтың өзегі болып табылатын тіл мен әдебиет салаларының ұлттық болмыс пен грамматикалық негізге сүйенуі, оларды сақтап отыруы заңды құбылыс. Яғни сөйлем және мәтін грамматологиясы мазмұн мен құрылым жағынан мүлтіксіз болу үшін, олар әдеби жағынан да барлық нормаға сай болуы тиіс. Осы ретте сөйлеу мен жазуда, адамдардың пікір алмасуында, ой бөлісуінде сауаттылық пен түсіністікті қамтамасыз ететін - тілдің дыбыстық жүйесі мен емле ережелерінің бірлігі.

Бұл тілші ғалымдарға қазіргі кезеңде жаңа орфографиялық сөздік пен төл фонетикаграмматикалық жүйе жасау жауапкершілігін жүктеп отыр. Осы тұрғыдан келгенде, қай кезде болсын жазу сауаттылығының кепілі емле ережесінің дұрыс, түсінікті жасалуы екені белгілі. Сауатты жазу үшін реттелген емле ережелері мен сол ережелерге сәйкес түзілген толық орфографиялық сөздіктің қажеттігі даусыз” [2, 3]. Орфографиялық сөздікті қанша том болса да, аямай, ерінбей, толық жасау керек. Онда тек түбір (негізгі және туынды) сөздер ғана қамтылып қоймай, қажет болатын жағдайда кейбір түбірлерге қосымшалардың (жалғау, жұрнақ) жалғануы да айқын көрсетілмегі тиіс, дейді көпшілік қауым өкілдері [3, 8]. Негізгі бөлім. Бүгінгі таңда ұсынылып отырған латыннегізді қазақ әліпбиінің жетілдіретін тұстарын айта келе, ф.ғ.д., профессор, белгілі фонетист-ғалым Ә.Жүнісбек өрескел кемшіліктердің тауқыметін ертең оқулық жазатын авторлар, әдістеме ұсынатын әдіскерлер, аудитория мен сыныптарға баратын оқытушылар мен мұғалімдер, сол аудитория мен сыныпта отыратын шәкірттер, латын әліпбиін насихаттап іске асыратын күллі мамандар тартатын болады|| дейді [4, 4]. Ғалымның бұл пікірі өте орынды. Ана тілінде (қазақ тілін) сауатты сөйлеу мен сауатты жазудың негізі фонетикалық заңдылықтарды дұрыс оқытуға байланысты. Емле ережелерін тұжырымдауға негіз болатын әліпбидің таңбалануы дұрыс болмаған жағдайда қандай сауаттылық күтуге болады? Ана тілімізді орыс тілінің әліпбиіне теліп, көшірмесі ретінде оқыту қазақ тілінің табиғатына жат емлелік ережелер мен ұғымдардың пайда болуына негіз болды. Мысалы, қазақ тіліне тән 9 әріп (á, ğ, i, ı, ó, q, u, ú, h) бар деп оқытудың нәтижесінде шәкірттерде қазақ тілі осы 9 әріптен ғана тұрады, қалған әріптер орыс тілінен алмасқан деген жаңсақ ұғым туады. Ол, әсіресе, өзгі тілді шәкірттерге қазақ тілін меңгертуде қиындық туғызып, тілді үйретуге

кедергі келтіруде. Білім алушылардың ойында мұндай теріс ұғымдардың тұрақталуы фонетиканы оқытуда фонемалардың семантикалық қызметіне мән берілмей келе жатқандығын көрсетеді. Қазақ тілінің фонетикасын оқыту әдістемесінде дыбыс дегеніміз - сөздің ең кішкене бөлшегі, ал әріп дегеніміз - дыбыстың таңбасы деген пікірден артық мағлұмат берілмейді. Ең негізгі фонемалардың мағына ажырататын қызметі туралы ештеңе айтылмайды. Латын негізді әліпбиге көшу арқылы фонетиканы оқытуда ғылыми және әдістемелік тұрғыдан шешілмей келе жатқан мәселенің түйінін шешуге мүмкіндік туады деп ойлаймыз. Ғалым З.Базарбаева Әлемдік тіл білімінде дыбыс пен әріп ажыратылмағандықтан, тілдің дыбысталу жағы зерттеуді қажет етті|| дейді [5, 5]. XIX ғасырдың алғашқы жартысында ғалымдар тарапынан тіл дыбыстары физиологиялық және акустикалық ұғым ретінде қарастырылуының нәтижесінде дыбыс пен әріптің қызметі ажыратыла бастады. Фонема ұғымын 1873 жылы алғаш енгізген француз ғалымы Дюфрише-Десигне болды. Одан кейін Бодуэн де Куртенэ фонеманы психологиялық тұрғыдан зерттеп, фонеманы тұрақты, өзгермейді деп, ал дыбыс түрленіп тұрады деп сипаттады. Олай дейтін себебі фонема жай дыбыс емес, ол мағына ажырататын қасиетке ие. Бодуэн де Куртенэнің фонема жөніндегі ілімін жалғастырып, теориялық тұрғыдан негіздеген Ресей ғалымы Л.В.Щерба болды [6, 101]. Фонетика, фонология терминдерінің аражігі ажыратылып, зерттеу салалары анықталды. Фонетика тілдегі дыбыстардың жасалуын, айтылуы мен естілуін зерттесе, фонология әлеуметтік қолданыста сөздердің мағынасын ажыратудағы дыбыстардың қатысын зерттейтін тіл білімінің саласы. Фонема гректің *phoneme*-дыбыс, дауыс деген сөзінен шыққан.

Талдау. Фонема тіл дыбыстарының ары қарай бөлшектеуге келмейтін ең кішкене мағыналық бөлшегі. Ол

сөздердің мағынасын ажыратуға қатысады. З.Базарбаева әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайтынын айтады. Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді|| дейді [5, 12]. Олай болса, фонеманың дыбыстан айырмашылығы: 1. фонема сөздің мағынасы мен тұлғасын ажыратады; 2. сөздің құрамында болатын дыбыс типі; 3.фонемалар жұп-жұбымен қосарланып тұрады; 4. фонемалар бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Ғалым фонеманы үш аспекті бойынша қарастырады: физикалық аспекті, физиологиялық аспекті, лингвистикалық аспекті. Мұндағы физикалық және физиологиялық аспектілер фонеманы акустикалық-артикуляциялық, яғни дыбыстық жағынан сипаттайды, ал лингвистикалық аспекті фонеманың сөйлеу барысындағы функционалдық қызметін анықтайды. Мысалы: Болыпты баяғыда Жеке батыр... Тау бағып жатады екен тігіп шатыр. Бір күні қарауылда қалғып кетіп, Сол батыр бүгінгіше ұйықтап жатыр, - деген Сәкеннің Жеке батыр шығармасындағы өлең жолдарын талдап көрейік. Мұндағы өлең мағынасына ұйытқы болып тұрған батыр, шатыр, жатыр сөздері б, ш, ж фонемаларынан басталады. Осы сөздер құрамындағы қалған фонемалар-бірдей, айырмашылығы жоқ ортақ фонемалар. Яғни батыр сөзіндегі б, шатыр сөзіндегі ш, жатыр сөзіндегі ж фонемалары мағына ажыратушы фонемалар болып табылады. Сөздердегі фонемалардың саны бірдей болғанымен, алдыңғы бір ғана фонеманың өзгеруі бүтін сөз мағынасының өзгеруіне себеп болып тұр. Бұлардың дыбыс жамылғышы жартылай сәйкес келіп, бір ғана фонема өзгеше болып тұр. Ал батыр және жатады сөздерінің дыбыс жамылғышы да, құрамы да, мағыналары да әр түрлі. Талдаудан байқағанымыздай,

фонемалар жеке қолданылмай, басқа фонемалармен бірлікте қолданылған жағдайда ғана өзгеше семантикалық қасиетке ие болады. Тілдік қолданыстағы әр сөздің басқа фонемалармен қатар келуіне, тіркес құрамындағы орын тәртібіне, екпіннің түсуіне байланысты фонемалар құбылып тұрады. Демек, мұндай фонетикалық құбылыстар тілдің өзіне тән дыбыс жүйесінің түзілуіне негіз болады. Фонема дегеніміз – өте күрделі абстрактілі дыбыстық және түрлі акустикалық-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, сигнификативтік (мағына ажыратушылық) қызмет атқарады. Сонымен қатар фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен қатар дыбыс тізбектеріне түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі|| [5, 13].Болашақ мектеп мұғалімдерін дайындау саласында латыннегізді қазақ әліпбиін оқытуда жоғарыда аталған талдауларды жүйелі түрде жасау арқылы фонемалардың мағына айырымдық қызметін толық меңгертуге болады. Біздің дыбыстық жүйеміз - ұлттың жадында дыбыс үлгілері мен олардың көрінісі ретінде ғасырлар бойы фонологиялық сүзгіден өтіп сақталған ұлттық сананың көрінісі. Адам қай тілде сөйлемесін өзінің ана тілінің фонологиялық қорына сүйенеді. Ғалымдардың пікірінше ана тілінің фонологиялық қоры өзгі тілдердің дыбыстық жүйесі мен дыбыстық қорына сәйкес келмейтіндіктен, сол тілде сөйлегенде қателіктер жібереді. Сондықтан тіл үйретуде тілдің дыбыстық ерекшелігін сақтауға негіз болатын артикуляциялық базасын меңгертуге баса назар аударудың маңызы артады. Мысалы, қазақ тілінде дауысты дыбыстардың фонологиялық мәні олардың қай сөздің құрамында жуан, қай сөздің құрамында жіңішке айтылуын айырумен анықталып, қатар тұрған дауыссыз фонемаға ықпал етеді. Ал орыс тілінде дауыстылардың жуан-жіңішке болып бөлінуі мұндай фонологиялық ерекшелікке ие емес. Дауыссыз фонемаларды жұмсарту үшін жіңішкелік айырым

белгісі қолданылады. Тілдердің мұндай заңдылығын білмеген жағдайда сөйлеу барысында қателіктер (интерференциялық қателіктер) жіберіледі. Ton, tón, tán деген сөздерді алатын болсақ, бұлардың құрамындағы фонемалардың саны бірдей, дыбыс жамылғыштары жартылай сәйкес келеді. Үш сөздің мағынасын ерекшелеуге себеп болып тұрған фонемалар - о, ó, á. Басқа фонемалар - үшеуіне де ортақ бірдей фонемалар. Енді үш фонеманы фонетикалық сипаттама беру әдісімен талдап, ортақ және айырым белгілерін анықтайық. Үш фонеманың ұқсас жақтары: - үшеуі де дауысты дыбыстар; - үшеуі де жақтың қатысына қарай ашық. Жеке айырым-белгілер: - о тілдің қатысына қарай жуан дауысты фонема; - á дыбысы еріннің қатысына қарай езулік дауысты фонема. Ортақ айырым-белгілер: -ó мен á тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты фонема; - о мен ó дыбыстары еріннің қатысына қарай еріндік дауысты дыбыстар. Бұдан шығатын қорытынды: о фонемасы екі позицияда á және ó фонемаларымен ұқсас келеді (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық болуы). Ал ó фонемасымен үшінші позицияда ұқсас келеді (еріннің қатысына қарай еріндік болуы). Сонда о фонемасын ó мен á фонемаларынан ажырататын белгі – тілдің қатысына қарай жуан дауысты дыбыс болуы. Бұл ерекшелік о фонемасының мағына ажырататын айырым белгісі болып табылады. Яғни о мағына ажырататын жеке дауысты фонема қызметін атқарып тұр. Келесі кезекте á фонемаларының айырым белгісін анықтау керек. Á фонемасы да ó және о фонемаларымен екі позицияда бірдей (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық). Á фонемасы ó фонемасымен бір позицияда, яғни тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты фонема болуымен бір тізбекке енеді. Оны ó және о фонемаларынан өзгешелендіріп тұрған ерекшелік – еріннің қатысына қарай езулік дауысты дыбыс болуы. Бұл ерекшелік - оның мағына ажыратуға

ие, жеке фонема бола алатынының дәлелі. Ó фонемасы алдыңғы екеуіндей о және á фонемаларымен екі позицияда бірдей жұмсалып тұр (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық болуы). Ó фонемасы á фонемасымен тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты болып бір позицияда, ал о дыбысымен еріннің қатысына қарай еріндік дауысты болып бір позицияда қатар тұр. Ó фонемасы о фонемасынан тілдің қатысына қарай жіңішке болуымен, ал á дыбысынан еріннің қатысына қарай еріндік болуымен ерекшеленеді.

Әдістеме. Біз фонетикалық сипаттама беру әдісі арқылы латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дауысты о және á, ó фонемаларын бір-бірімен салғастыра отырып ортақ және айырым белгілерін анықтадық, мағына ажыратуға қауқарлы жеке фонема бола алатынына көз жеткіздік. Латын негізді жаңа қазақ әліпбиінде графикалық таңбасы өзгерген дауысты фонемалар: á (ə), ó (ë), ú (ү), u (ұ), y (ы). Ал а, е, і, о дыбыстары бұрынғы таңбасымен қолданылады. Олар жаңа әліпбиді меңгерту кезінде қиындық тудырмайды. Сондықтан латыннегізді жаңа әліпбиді меңгертудің алғашқы кезеңіндегі жүргізілетін тапсырма жұмыстарының мақсаты - фонема (дыбыс) мен әріптің (таңбасы өзгерген) графикалық таңбасының арасындағы айырмашылықты түсіндіру. Бұл айырмашылықты түсіндіру жұмыстары түрлі фонетикалық дағдыларды қалыптастыратын фонетикалық жаттығу әдістері арқылы жүзеге асады. Жоғарыда атап өткендей, жаңа әліпбидің құрамындағы á (ə), ó (ë), ú (ү), u (ұ), y (ы) дауысты дыбыстардың таңбасын дыбыспен сәйкестендіріп дағдыландыру мақсатында орындалатын фонетикалық жаттығулар түрлі фонетикалық дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік тудырады. Фонетикалық жаттығуларды төмендегідей әдістер арқылы орындатқан тиімді: 1. Сөз ішіндегі дыбыстарды ажырату әдісі. Берілген түбір сөздерде қандай дауысты дыбыстардың кездесетіндігін анықта: zaryq-zerik, qoryq-kórik, bóriq-berik,

zaý-zeý, tez-taz, tacqyntosqyn. Бұл тапсырманы орындау нәтижесінде студенттер, дауысты а-е, у-і, о-ó, ó-е, а-о дыбыстарын және олардың жазылу графикасын ажыратып үйренеді. 2. Мағына ажыратушы дыбыстарды анықтау әдісі. Берліген сөздердегі мағына ажыратушы дыбыстарды ата, оларға сипаттама бер: qozyq-kezik, teri-túri, qabyq-kebik, zoryq-zerik, tabyn-tebin, zolzón, kún-kón. Аталған тапсырманы орындау нәтижесінде студенттер мағына айырушы фонема деген не, олардың мағына ажыратушылық қасиеті қалай анықталатынын түсінеді. 3. Сөздерді буындарға бөлу әдісі. Сөздерді сызықша арқылы буынға бөліп жаз: igilik, inabat, mıgas, lipbi, tarihı, túgan, tuýgan. Бұндай тапсырманы орындау арқылы студенттер латыннегізді қазақ әріптерімен жазылған сөздерді дұрыс тасымалдап жазуға жаттығады. 4. Сөздің дыбыстық құрамын талдау әдісі. Берілген сөздердегі дыбыстарды ата, фонетикалық талдау жаса: dúbl, p ro, batalion, inelik, medalion. Бұл әдіспен орындалған тапсырмалар студенттерді, біріншіден, кирилл әрпімен жазу барысындағы кірме сөздерде қолданылатын жіңішкелік белгісі мен ё әрпінің жаңа әліпбидің құрамында жоқтығына байланысты ондай сөздердің жазылу емлесін үйретуді көздейді, екіншіден, студенттердің фонематикалық естуін дамыта отырып, дыбыстарды сөздер арасынан естіп тану, ажырату дағдысын дамытады. Болашақ филолог мамандардың латыннегізді қазақ әліпбиін білу деңгейін, соның ішінде дауысты дыбыстардың таңбасын ажырата алуын анықтау мақсатында сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым әрекеттеріне байланысты эксперимент жұмыстары жүргізілді. Экспериментке 5В0012100- қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті және 5В0011700-қазақ тілі мен әдебиеті|| мамандықтарының 3 және 4 курс студенттері қатысты. Оқылым тапсырмасы. Оқылым тапсырмасының мақсаты - білім алушылардың латыннегізді қазақ таңбаларын

ажыратып, дұрыс оқу және дыбыспен сәйкестендіру дағыларын қалыптастыру. Тапсырманы 5B0012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті|| мамандығының 3 курс студенттері орындады. Қатысқан студенттер саны - 12. Студенттерге өздері білмейтін – Құс жолы, Сен және т.б. үш әнді сөзімен таратып беріп, таспадағы музыкаға қосылып айтуларын өтіндік. Құс жолы Aspan, aspan shaidai ashuyq, Juldyz, juldyz qandai qashuyq. Qus joly, ġarysh kókke tǵan jerden Telmirem jandai ġashuyq. Qolġa kelip qonsa juldyz, Janġa serik bolsa juldyz. Ġaryshqa qanat qaqty samġap Tǵan jerden qanshama ul-qyz. Qus joly shaqyrady arman qusap, Juldyzdar jaiyp aldan qushaq. Jasa m ġgi, jyrġa toly ólkem, Сен Muń tundyryp janary Jyldarym jylyp barady Júregim m ġgi jaraly Óter kóktem óter kúz Qalaisha janym ekeýmiz Tabysa almaı ketermiz Armanymnan ýaiym keshtim Mendei saġan tilemes baqyt eshkim Aıaýlym, súie almas mendei eshkim Armanymnan ýaiym keshtim Mendei saġan tilemes baqyt eshkim Aıaýlym, súie almas mendei eshkim Jasa m ġgi, nurġa toly kórkem ólkem! Sen, Otan, jastyq nnen qúat alġan, Baqyt qusy búgin sha salġan. Тапсырманы орындау нәтижесінде: 1. 5 студент и (ү) әрпін у (тау) әрпі деп қате оқыған; 2. 2 студент ú (ү) әрпін оқу барысында кідіріп қалған; 3. 3 студент у (ы) оқығанда қиналған; 4. 7 студент ú (ү) мен и (ү) әріптерін шатастырған. Тыңдалым тапсырмасы. Тыңдалым тапсырмасының мақсаты - ести отырып дыбыстардың графикасын дұрыс таңбалауға дағдыландыру. Тыңдалым арқылы жазылым тапсырасын орындатудың тағы бір мақсаты - латыннегізді қазақ жазуының орфографиясын (сауатты жазу) игерту болды. Тыңдалым тапсырмасын орындауға 4-курс –5B0011700-қазақ тілі мен әдебиеті|| мамандығының 52 студенті қатысты. I. Á (Ә) әрпін 52 студенттің ішінде: 1. 47 студент lresh деген сөзді жазу барысында (ә) әрпін дұрыс жазған; 2. 3 студент а деп жазған; 3. 2 студент мүлде жазбаған. II. У (Ы) әрпін 52 студенттің

ishinde: 1. 36 студент *суи-сый* деген сөзде У (Ы) әрпін дұрыс таңбалаған; 2. 4 студент мүлде жазбаған; 3. 5 студент *суи-сый* деген сөзде У (Ы) әрпін I деп белгілеген; 4. 7 студент *суи-сый* деген сөзде У (Ы) әрпін U әрпімен таңбалаған. III. U (Ұ) әрпін 52-студенттің ішінде: 1. 34 студент *qurmet* деген сөзді жазу барысында U (Ұ) дұрыс таңбалаған; 2. 6 студент U (Ұ) әрпін У таңбасымен белгілеген; 3. 7 студент U (Ұ) әрпін Ы (Ү) әрпімен шатастырып белгілеген; 4. 1 студент U (Ұ) әрпін Ў деп таңбалаған; 5. 4 студент жазбаған. IV. Ы (Ү) әрпін 52-студенттің ішінде: 1. 17 студент *júrek* деген сөзді жазу барысында Ы (Ү) әрпін дұрыс жазған; 2. 31 студент *júrek* деген сөзді жазу барысында Ы (Ү) әрпін U (Ұ) әрпімен шатастырып таңбалаған; 3. 2 студент жабаған; 4. 2 студент Ы (Ү) әрпін Ў (Уу) дабасымен таңбалаған. V. Ó (Ө) әрпін 52-студенттің ішінде: 1. 33 студент *ógis* деген сөзді жазу басында Ó (Ө) әрпін дұрыс жазған; 2. 6 студент жазбаған; 3. 13 студент Ó (Ө) әрпін Oo (Oo) әрпімен шатастырған.

Қорытынды. Дауысты дыбыстардың графикасын оқып тану, тыңдау арқылы жазу барысындағы эксперимент тәжірибесінен шығатын қорытынды: Біріншіден, студенттердің қай әріптерді оқығанда қандай кедергіге ұшырасатынын анықтау мақсат етілді. Тәжірибе дәлелдегендей, берілген мәтінді оқу барысында қиналған студенттердің саны әжептәуір болды. Тәжірибеге қатысқан 12 студенттің 7-і ұқсас U (Ұ) әрпін Ы (Ү) әрпімен шатастырған. 5 студент кідіріп, ойланып барып оқыған. Бұл аталған әріптердің таңбасын айырып үйретуге арналған тапсырмаларды жүйелі түрде ұйымдастырудың қажет екенін көрсетті. Екіншіден, тыңдалым тапсырмасын орындау барысында қандай сөздерді таңбалап қағазға түсіруде қандай қиындық келтіретінін анықтау мақсат етлді. Бұл тапсырманы орындау барысында студенттердің басым бөлігі Ы (Ү) әрпін тыңдау арқылы хатқа түсіруде қиналғаны байқалды. Олар бұл әріпті ұқсас U (Ұ) таңбасымен

шатастыруы заңды деп ойлаймыз. Себебі кирилл графикасында Ү емес, Ұ әрпінің бел тұсында артық сызықша жазылады. Ал латыннегізді әліпбиде ол керісінше, Ү әрпінің төбесіне қойылған. Тәжірибе барысында орындалған тапсырмалар төл емле ережесіне негізделген дауысты дыбыстардың мағына ажыратушы қызметін фонетико-грамматикалық жүйемен ұсынудың тиімділігін аңғартты. Әліпби мен дыбыстың графикасын жүйелі меңгерту – оқу мен жазуға үйретудің алғашқы баспалдағы бола келіп, тілүйренушінің қажетті дағдыларының қалыптасуына негіз болады. Ұлттық жазуды меңгерту әліпбидің басты мәселесі - орфографияны, яғни жазу сауаттылығын меңгертуді көздейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2013. 1-том. - 308 б.
2. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: -Қазақстан, 1998, -3 бет
3. Жандыбаев Ғ. Иесіздік жайлаған жазба тіл. -Қазақ әдебиеті газеті. 20.04.2018, №15.- 8 б
4. Жүнісбек Ә. -Ана тілі|| газеті. 2019 ж., №4.
5. Базарбаева З. Қазақ фонологиясының негіздері. Монография. – Алматы, 2012 ж. 133 б.
6. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Монография. – Ленинград. 1988. 210 с. -101 с.

**Г.А.Абдукаримова, С.С.Байменова,
А.Ж.Турсунбекова**
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан

ТІЛДІ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мемлекеттік тілді оқыту, өзге ұлт өкілдеріне өз тіліміздің қадір-қасиетін ұғындыру, қазақ тілінде жетік сөйлеуді меңгерту – тіл мамандары мен тіл жанашырларының маңызды міндеті, басты борышы іспеттес. Қазақ тілін оқыту әдістемесі педагогика ғылымының бір саласы болып табылады. Ол өз алдына дербес ғылым. Өйткені оның өзіндік зерттейтін нысаны, мазмұны, зерттеу әдістері мен тәсілдері бар.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің зерттейтіні оның оқыту жолдары мен жағдайлары туралы заңдылықтар. Бұл заңдылықтар педагогика, психология және лингвистика ғылымдарының негізінде жинақталған практикалық тәжірибе мен бұрыннан қалыптасқан теориялық қағидалардан, тұжырымдардан туындап отырады. Егер де нақтылап айтсақ, оқыту әдістемесі мына мәселелерді зерттейді:

- 1) мақсаттары (не үшін оқыту керек?);
- 2) мазмұны (нені оқыту керек?);
- 3) ұйымдастырылуы (қалай оқыту керек?);
- 4) құралдары (ненің көмегімен оқыту керек?);
- 5) оқыту кезінде білімгерлердің білімді меңгеру деңгейі, ақыл-ойының дамуы мен тәрбиеленуі арасындағы ұштастық мәселелері.

Мемлекеттік тілді оқыту мәселелеріне тереңірек тоқталатын болсақ, ең алдымен назар зерттелетін

құбылыстардың, үдерістердің заңдылықтарын жинақтауға, анықтауға, қалыптастыруға бағытталады. Соңғы жылдары оқыту әдістемесінде жүйелі құрылымдық әдіс қолданыла бастады. Оның мәнісі - зерттеу өзара байланысты элементтерден құрылған біртұтас жүйелерде қаралады, элементтер арасындағы өзара байланыстылық пен қарым-қатынасқа басты назар аударылады. Осыған сәйкес оқыту әдістемесінде оқытушы мен білім алушының арасындағы байланысты анықтау қажеттілігі туады. Оқытудағы жүйелі-құрылымдық әдіс сабақтың мақсатын анықтауды, осы мақсаттарға байланысты оқытудың мазмұнын, әдістері мен құралдарын сұрыптап ала білуді, сабақтың тиімділігін бағалауды көздейді. Жүйелілік әдіс оқытушының бағдарлама бойынша бірнеше сабақты жоспарлап, дайындалуына мүмкіндік береді, әр сабақтың өзіндік ерекшеліктері мен мақсаттары, мазмұны, оқыту әдістері жағынан, оқушылардың танымдық әрекетінің сипаты жағынан өзара байланыстылығы сақталады.

Қазақ тілін оқыту мақсаттары үш топқа біріктіріледі:

1. Білім беру мақсаттары: білім алушыларға ана тілі туралы ғылымның негіздерін беру; тілдің қоғам өміріндегі маңызын аша көрсетіп, оны меңгерудің өндірісте, қоғам өмірінде аса қажетті екендігін түсіндіру; білім алушының ана тілінен жақсы білім алуына мүмкіндік туғызу; тілдің қатынас құралы екендігіне көздерін жеткізу; түрлі әдіс-тәсілдер арқылы білім алушылардың ауызша, жазбаша тілдерін дамытып, онымен қаруландыру; білім алушылардың тіл мәдениетін қалыптастыру; өздігінен сөйлей, жаза білуге жол ашу.

2. Тәрбиелік мақсаттар: білім алушылардың тілдік құбылысқа көзқарасын қалыптастыру; тілдің адам қоғамымен бірге жасасып, өмір сүретінін, қоғам үшін қажетті қарым-қатынас құралы болатындығын түсіндіру; тілдің жан-жақты дамуына жасалып отырған жағдайларға

білім алушылардың сенімін арттыру, көздерін жеткізу; білім алушылардың салт-дәстүрге сый-құрмет көрсету сезімдерін қалыптастыру, қазақ тілі сабақтарында еңбек тәрбиесін уағыздап, еңбекке баулу.

3. Білім алушылардың танымдық қабілеттерін дамыту: ана тіліне деген қызығушылықты арттыру; білім алушылардың байқағыштық, елес-болжамдық, ес, ойлау, сөйлеу қабілеттерінің дамуына жол ашу; білім алушылардың тілдік проблеманы өздері шеше алатындай дәрежеде үйрету; тіл фактілеріне, құбылыстарына жан-жақты, жинақты түрде қарау қабілетін, өз бетімен тіл фактілерін талдау іскерлігін қалыптастыру.

Қазақ тілі пәнінің міндеттері:

1) толық сауатты адамдар даярлау;

2) оқушылардың шығармашылық күштерін, танымдық қабілетін, өздігінен жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

Қазақ тілі пәні басқа пәндермен тығыз байланыста оқытылады. Қазақ тілі мен басқа пәндер арасында, әсіресе, әдебиет, орыс және шетел тілі пәндерінің арасында, сондай-ақ тарих, география т.б. пәндер арасында тығыз байланыс болады. Бұл байланыс көбінесе тіл дамыту мақсатында жұмсалады. Бұл тіл дамыту жұмысының жүйесін жасауға, білім алушылардың сөздік қорын байытуға, олардың сөйлеуіндегі қателерді түзетуге мүмкіндік береді. Қазақ тілі сабақтарында мәнерлеп оқу кезінде білім алушылар жіберген қателерді үнемі түзетіп отыруға (дауыс ырғағын дұрыс қоя білу т. б.) жол ашылады.

Орыс және шетел тілімен байланыстылығы, алдымен, грамматиканы оқытудан байқалады: ана тілі мен орыс және шетел тілдерінде кездесетін ортақ грамматикалық ерекшеліктерді, ережелерді байқауға мүмкіндік туады. Ана тілі грамматикасы орыс және шет ел тілдерінің сәйкес, ұқсас грамматикалық заңдарын игеруге септігін тигізеді. Екі тілдің арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты

салыстырып ұғуға мүмкіндік береді. Орыс және шетел тілдерін оқу тіліміздегі басқа тілден енген сөздердің түп-төркінін білуге жәрдемдеседі.

Оқыту үдерісінде білім алушылардың білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау және бағалау оның аса қажетті құрамдас бөлігі болып есептеледі. Оқытушының сабақ өту барысында оны дұрыс ұйымдастыра білуі, көптеген жағдайда оқу тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі. Ол үшін, оқытушы білім алушының оқу материалын меңгеру дәрежесін, сапасы мен көлемін үнемі анықтап отыруы тиіс. Бұл білім алушылардың сабақтар жүйесінде білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау және бағалаудың маңызы ерекше. Бақылаудың көмегімен теориялық білімді меңгерудегі сапа, біліктілік пен дағдының қалыптасу дәрежесі анықталады. Осы тұрғыда білім, білік, дағдыны есепке алу және бағалау мәселесіне теориялық және практикалық талдау жасаудың маңыздылығы ерекше.

Бақылау - кең көлемде бір нәрсені тексеру деген мағынаны білдіреді. Бақылау оқыту үдерісінде білім алушылардың оқу әрекетіне басшылық жасау қызметін атқарады, олардың шығармашылық күші мен қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Бағалау - оқытудың құрамдас бөлігі және қорытындылау сатысы. Бағалау – бір нәрсенің деңгейін, сапасын, дәрежесін белгілеу. Оны білім алушының оқу-таным әрекетінде қарастырсақ, оқыту үдерісінің міндеттерін білім алушылардың қандай дәрежеде меңгеруі, дайындық деңгейі мен дамуын, білімдерінің сапасын, білік пен дағды көлемін анықтайтын құрал.

Күнделікті бақылау - оқыту үдерісінде күнделікті қолданылады және сабақ барысында білім алушылардың оқу-танымдық әрекетіне басшылық жасайды. Ол ішкі және сыртқы байланысты жан-жақты жүзеге асыруға мүмкіндік

туғызады, соның негізінде білім алушылардың келесі оқу әрекетіне ықпал етеді.

Күнделікті бақылау оқытушының жалпы немесе жекелеген білім алушылардың жұмысына жүйелі түрде бақылау жасау көмегімен жүргізіледі. Бақылаудың бұл түрі білім алушылардың сынып немесе үй тапсырмаларын өз бетінше орындауға деген ниеттері мен берілген тапсырманы орындауға деген олардың қызығушылығы және жауапкершілік сезімін ынталандыруда үлкен маңызға ие болады.

Тақырыптық бақылау – оқу бағдарламаларындағы белгілі тақырыптар бойынша өткізіледі. Сабақтың тақырыбы және әрбір кезеңдері, білім алушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны игеруі тексеріледі. Сонымен бірге оқытушы жаңа тақырыптың кейбір басты мәселелерін өткен сабақтардағы оқу материалдарымен толықтырады, кейбір ұғымдарды, анықтамаларды, ғылыми ережелердің білім алушылардың есіне салады.

Қорытынды бақылау – барлық пәндер бойынша жыл аяғында өткізіледі. Бақылау үдерісінде тақырыптық және тарау бойынша бақылау нәтижелері есепке алынады. Білім алушылардың жыл бойында алған теориялық және тәжірибелік білімдері анықталады.

Бақылаудың дербес формасы әрбір білім алушының білімін, іскерлігін және дағдысын терең, жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді. Дербес бақылау бағдарламалап және дифференциалды оқыту барысында нәтиже береді. Дербес бақылауда білім алушылар жауабының логикалық бірізділігі, олар өз пікірлерін қалай пайымдайды, қалай дәлелдейді, міне, осы мәселелерге аса көңіл аудару керек.

Оқыту үдерісінде білім алушылардың өзін-өзі бақылауы өте қажет. Өзін-өзі бақылау, олардың оқу бағдарламасы материалы мен игерген іскерлігі және дағдысының беріктігі жайлы ақпарат алуын қамтамасыз етеді. Өзін-өзі

тексеру арқылы білім алушылардың алған біліміне сенімі артады, орындаған жаттығу, есеп шығару және тәжірибе жұмыстарының нәтижесін бағалайды.

Баға білімді есепке алу ғана емес, ол тәрбиелік құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқаев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. –А. Санат, 1995
2. Әлімжанов Д. Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. – А. 1965
3. Әбдікәрімова Т. Әбдіғалиева Т. Шаймерденова К. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Практикалық және лабораториялық жұмыстар – А. Ана тілі, 1999
4. Балақаев М. Тіл мәдениеті және мектепте қазақ тілін оқыту –А. Мектеп, 1982
5. Бейсенбайқызы З. Қазақ тілін модуль негізінде оқыту. –А. 2001
6. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – А. Қазақ университеті, 1993
7. Ломизов А. Выразительное чтение при изучении синтаксиса и пунктуации М.1986
8. Мусабекова Ф. Тыныс белгілерін оқытудың кейбір мәселелері –А. Мектеп, 1959
9. Нұржанова Ж. Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары –А. 2001

А.Шойбекова, А.Тазабек,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ӘБУ НАСЫР ӘЛФАРАБИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Журналистика қоғамның ажырамас бөлігі, тарихтың том-том естеліктері журналист қаламынан туындайды. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында ерекше атап өткен Ұлы даланың ұлы есімдері қырында халқымыздың ұлы тұлғаларын ұрпақ санасына терең сіңіріп, әлемдік деңгейде таныту мақсат етілген еді. Елбасы атап кәрсеткен ұлы есімдердің бірегейі Аристотельден кейінгі дүниежүзілік білім мен мәдениеттің екінші ұстазы, Әл Киндиден кейінгі екінші кемеңгер атанған данышпан, ойшыл, энциклопедист ғалым Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыз. Араб тарихшысы Захир-ад-Дин әл-Байһақи «Дүниеде төрт ғажап адам болған. Олар Аристотель, Александр, Әбу Насыр және Ибн Сина» деп Әл Фарабидің әлемдік деңгейде белгілі тұлға екенін дәлелдеген. Бүгінде әлемді таң қалдырып, экономика, білім, ғылым саласы бойынша көш бастап тұрған қытай елі ұлы тұлғаларын дәріптеп, қажетіне жаратуды ерте қолға алған. Әлемге танымал философ Конфуцийдің ілімі қытай елінің бүгінгі жетістігінің басты себепкері десек артық емес. Философтың саясат, білім, ғылым, экономика, дін туралы айтқан сөздерін қытай үкіметі осы уақытқа дейін басшылыққа алып келеді. Нәтижесінде алпауыт елге айналды. Міне сол сияқты бізге де ұлыларымыздың ұлағатты сөздерін, ұтымды пікірлерін пайдаланатын кез жеткен сияқты. [1;2].

«Уа, Раббым! Өткінші қызықтарға қарсы күресімде өзіме ыстық қайрат, керемет күш-қуат бер! Туралыққа бастап, иманымды тақуалықпен берікте!» деп жаратушыдан ғана

медет күткен бір өзі мыңға татитын әлемнің екінші ұстазы Әл-Фарабидың қазақ топырағынан шыққаны зор мақтаныш. Жастайынан түрлі ғылымды үйренуге ынтық болған ғалым бар өмірін оқуға арнаған. Өзі өмір сүрген кезеңнің ең білгір, дана тұлғасы болған. Қазақтың ғана емес күллі түркі халқының мақтанышы Әл-Фараби есімінің тарихта алатын орны ұшан теңіз. Ғылым мен білім іздеп бүгінгідей технология, транспорттың жоқтығына қарамастан әлемнің ең бай кітапханаларын аралап, білім нәрін бойына сіңірген. Аристотель, Платон сынды еуропаның ұлы философтарын ұстаз тұтып, еңбектерін түркі, араб жұртына таратты. Батыс пен шығыс өркениетінің алтын көпірене айналды. [2;62].

Қолда барда алтынның қадірі жоқ демекші осындай дана да дара тұлғамызды бүгінде жете танып, зерттеп, еңбектерін қажетімізге толық жаратып отырмыз деп айту қиын. Бізге қарағанда ғалымды шет елдіктер көп зерттеп, айтып жазып жүр. Оған мысал 2014 жылы нидерландықтар «Әл-Фараби екінші ұстаз» деректі фильмін түсірді. Фильмде еуропалықтардың көзқарасындағы, еуропалықтардың танымындағы Фараби бейнесі айқын көрсетілген. Әл-Фарабидың жүз елуден астам ғылымың әр саласында жазылған трактаттарын насихаттау арқылы бір ұлтты үлкен жетістікке жеткізуге болады. Саясат, экономика, білім, ғылым, мәдениет, дін мәселерінің ең түйткілді тұстары ғалым еңбектерінде жатыр. Ғалым астрономия, физика, математика, филология, поэтика, каллиграфия, риторика, түс жору, ал-химия, логика, музыка, психология сынды ғылымның ең күрделі салаларына қатысты еңбектер жазды. Атап өтетін болсам, «Әлхимия өнерінің қажеттілігі туралы», «Музыканың ұлы кітабы», «Ғылымның жүлгесі», «Инеллекттің мағынасы», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Білімді түсіндіру туралы», «Ырғақ класификациясы», «Вакуум туралы», «Түс көру себептері туралы», «Платон және Аристотель философиясы».

[3;22]. Өкінішке орай ғалым өмір сүрген төстағы Мысыр билеушілеріне оның идеялары қарсы келгендіктен көп еңбектері жойылған. Ғалым мұсылман әлемінде формальды логиканың, саясаттану ғылымының негізін қалаған тұлға. Тұңғыш логикалы, жүйелі, дәйекті мұсылман философы болған алғашқы адам. Оған дәлелел Х-ХІІ ғасырлардағы әлемдік жетістікке жеткен мұсылман ренессансы Әл-Фараби философиясынан нәр алған. Ғалымның философиялық ойлары бүгінгі күнге туралап айтылған сияқты. Бір ғана бақыт туралы пікіріне назар салсақ болады. Әл Фараби бойынша бақыт -өмірдің соңғы нысанасы. Тек дұрыс білім, ізгілік және сұлулық ғана адамды бақытты ете алады. Бірақ адамдардың қабілеті әртүрлі, бәрі түгел бақытқа жете бермейді. Түйсіну, елестету, ойлау ұқсамайды, демек бақытымыз да ұқсаймайды. Шын бақыттың не екенін дұрыс түсінбеген адам оған қалай қол жеткізуді де білмейді, басқа жолға түсіп адасады деп бақыттың қысқаша формасын тұжырымдаған. Қарап тұрсақ дәл қазіргі біздің қоғамның ең түйткілді мәселесі айтылып отыр. Келешек ұрпақтың санасына ұстаздың тағылымды сөздерін сіңіру мақсатында белгілі ғалым, этнограф А. Сейдімбек тарихи тұлға, асқан оқымысты Әл-Фараби бабамыздың тапқыр сөздерін құрастырып оқырман назарына ұсынған. Сол ұлағатты сөздерінің біріне тоқталсақ. Шығыс әмірлерінің бірі әл-Фарабиді сарайына арнайы шақырып, мынандай сауал қояды: – Уа, Екінші ұстаз, менің мемлекетімнің болашағы қандай күйде болмақ? Болжамыңды естігім келеді, – дейді. Сонда әлФараби: – Еліңнің болашағын білгің келсе, маған жастарыңды көрсет, сонсоң айтып берейін, – деген екен. Қандай тапқыр жауап деп ойлайсың. Шынымен де кез келген елдің ертеңгі болашағы жастардың қолында. Жастары білімді, тәрбиелі, озық ойлы елдің болашағы да жарқын болмақ. Дәл қазіргі біздің елімізде бұл мәселе ең өзекті болып отыр. Міне, осы тұста, елдің болашағын тікелей

жастармен байланыстырған ғалымның көрегендігін ескере отырып, ойын ары қарай жетілдіру қажет.

Ұлы Абай философиясы өз бастауын Әл-Фараби ойларынан алады. Екі ұлы тұлғаның өмір, ақиқат туралы көзқарастары бір ортадан шығады. Бүгінгі қоғамда халықты жинапнебірпсихологиялықсабақтаржүргізетінмамандарды тыңдағанша бір ғана Әл-Фарабидің еңбектеріне назар салсақ жетіп жатыр. Ғалым адам жанының төрт негізгі қабілетке ие екендігін дәлелдеген. Олар нәпсілік қабілет (аңсар, тәбет, ындын), сезімталдық қабілет (сезім мүшелерінің түйсінуі, көру, есту), елестету қабілеті (еске алу, ойша бейнелеу), зерделік қабілет (түсіну, саралау, пайымдау). [4;2]. Соңғысы яғни зерделік қабілет адамды өсімдік пен хайуаннан өзгеше ететін басты артықшылық екенін атап өткен. Қоғамдағы адамдарды тәрбиелейтін, дұрыс жолға салып, жақсы қоғам қалыптастыратын билік пен БАҚ өкілдері екені анық. Олай болса Әл-Фарабидің қоғам туралы пікірін басшылыққа алу оң нәтиже бермек. Ғалым қоғамды ізгі және пасық деп бөледі. Пасық қоғам, ол азғындалған қоғам, ол үш түрлі болады: надандық жайлаған, зұлымдық жайлаған, адасқан. Ізгі қоғам, ол саналы қоғам, дұрыс идеяға бағынады, әділетті ту етеді, адамдарға бақыт жаратады. Ал енді біз қандай қоғамда өмір сүріп жатқанымызды біле беруге болады. Тағы бір біздің дәл қазіргі өмірімізде жиі ұшырасатын түс жору мәселесіне тоқталсам. Қазір түс жорып, жол ашып, болашақты болжайтын көрікпелдер, білгіштер көп. Өтірікті шындай, ақсақты тыңдай етіп, халықты алдап арбаушыларды көргенде ішің ашиды. Түс жоруға қатысты жазған Әл-Фарабидің еңбегін ел арасында кең насихаттасақ, халықта сенім пайда болар еді. Ғалым түс көрудің себебі мен табиғатына талдау жасады және түс жору түстің себебімен бірдей болмайтынын пайымдады. Бұл айтылғандар тек бер жағы, ғалымның сіз бен біз білмейтін әлі талай қыры мен сыры бар. Оны ашатын журналистер деп ойлаймын.

Халыққа Әл-Фарабидің еңбектірін кең насихаттап, таратып, түсіндіру басты мақсат. Бір ғана білім жүйесіне ойланбай енгізуге болатын ғалымның «Бірінші білім берме, бірінші тәрбие бер» деген сөзі. Қазір қабылданып жатқан небір реформалардан мың есе артық реформа болар еді. Дана халқымызда жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді деген тамаша сөз бар. Әл-Фарабидей данышпан ғалымның аты да, хаты да өлмек емес. Заман қанша дамып шарықтау шегіне жетсе де ғалымның есімі адамзат санасында мәңгілік сақталары сөзсіз...

Әдебиеттер

1. ҚАЗАҚСТАН МҰСЫЛМАНДАРЫ ДІНИ БАСҚАРМАСЫ Әл-Фараби деген кім? <http://fatua.kz/kz/post/view?id=244>
2. Әдебиет порталы. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3768>
3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар, Алматы, 1973.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1975
5. Қазақ энциклопедиясы. Әл-Фараби. 2 том, 1971.
6. А.Машанов. Әл-Фараби және Абай, Алматы, 1994.
7. А.Көбесов. Әбу Насыр әл-Фараби, Алматы, 2004.
8. <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html?sait=kk> «Айқын» газеті, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы

**Я.Х.Мадалиев,
Г.К.Турсунбаева,
Б.Т.Гаспولاتов,**
М.Авезов номидаги Жанубий
Қозоғистон университети,
Чимкент, Қозоғистон

ЎЗБЕК ВА ҚОЗОҚ ХАЛҚ ИЖОДИЁТИДАГИ НАСРИДДИН ХЎЖА ҲИКОЯЛАРИНИНГ ТИПОЛОГИК ТАДҚИҚИ МАСАЛАЛАРИ

Мустақиллик йилларида ҳаётнинг барча жабҳаларидаги сингари, фольклоршунослик соҳасида ҳам изчил ўзгаришлар амалга оширилди. Миллий фольклормиз тарихини жаҳон фольклори, хусусан, туркий халқлар оғзаки ижоди тарихидаги жараёнлар билан қиёсий ўрганиш асносида холисона ёритиш давр талаби бўлиб қолмоқда. Бу, аввало, халқ оғзаки ижоди ҳақидаги қарашларимизни ва тушунчаларимизни кенгайтириш, иккинчи томондан, кейинги йилларда янгича ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик қарашларни миллий аънава ва жаҳон тафаккури доирасида кенг таҳлил қилиш имконини беради.

Латифаларнинг асосчиси – халқ. Халқ ичида кимлар йўқ, чечан ҳам бор, шоир ҳам бор, кулдирувчи айёрлар Лепирмачи ва Кўпирмачи ҳам бор. Мана шуларнинг ҳаммаси латифа айтувчилардир.

Насриддинхўжа ҳикоялари ўз даврида энг муҳим ва долзарб масалаларни қамраб олиб, мазлумларга йўл-йўриқ кўрсатади. Қозоқ халқ оғзаки ижодиётидаги миллий юмор ва сатира жанрининг келиб чиқиши эртак, афсоналар билан боғланади.

Насриддинхўжа ҳикоялари урф-одати, тили, миллати бошқа халқларнинг оғзаки ижодиётига ўтганида, бирданига сингиб кетмаган. Насриддинхўжа ва Алдар кўса бошқа

юртнинг, халқнинг сўзга моҳир чечанлари ва алдоқчиларига дуч келиб, уларга қарши чиққанлари латифаларнинг сюжетларида ҳам учрайди. Насриддинхўжа бошқа эл, бошқа юртга сафари давомида у комик қаҳрамонгини эмас, устоз, ақлли донишманд образида ҳам, паришон сифатида ҳам учрайди. Насриддинхўжа бир куни йироқ элга, бошқа юртга боради. У йўл азобидан ҳориб, ухлаб қолганида, ўғрилар унинг устидаги ҳамма кийимларини ечиб олиб, ўғирлаб кетади. Шундан сўнг унинг дала кезиб, саргардон бўлган саҳналари латифаларда кулгули тарзда тасвирланади. Насриддинхўжа билан Алдар кўса матонат билан қийинчиликларга чидаганлиги туфайли, ҳар доим ғалаба қозонган.

Бутун дунёга машҳур бўлган фольклор қаҳрамони – Насриддинхўжа ҳисобланади. Қозоқ халқ адабиётидаги Насриддинхўжа номи билан аталадиган мингдан ортиқ латифалар борлигини юқорида таъкидлаб ўтган эдик. Насриддинхўжа ҳикояларининг маъноси ва мавзусига кўра қуйидагича таснифлашимиз мумкин:

1. Насриддинхўжанинг туғилиб-ўсган юрти, ёшлик даври, унинг ҳаётига боғлиқ ижтимоий муҳит тасвирланган ҳикоялари.

2. Бойлик ва камбағаллик, очлик ва тўқлик, бағри кенглик ва тор феъллик тўғрисида айtilган латифалар.

3. Ёлғон ва алдов билан умр кечирадиган, фирибгар, ўғрилар, қароқчилар, қув, айёрлар ҳақидаги латифалар;

4. Хон, подшоҳ, бек ва бойлар каби юрт бошчиларига боғлиқ ва баъзида халқни алдайдиган фолбин, эшонларни кулги, масхара қиладиган, адабий ҳаёт ва ўлим тўғрисидаги латифалар;

5. Топқирлик, сўздан муракаб нақш ясайдиган чечанлик, фикр-хулосани ташвиқ қилувчи, топишмоқ формасида айтиладиган сўзларга дархол қайтарилган топқир сўз эгаси доно, билимдон Насриддинхўжа номи билан айтиладиган латифалар.

Бу латифаларни тўплаб, махсус тадқиқот ишларини олиб бориш зарурияти сезилади. Шунинг билан бир қаторда келажакда туркий ва бутун дунё халқларининг оғзаки ижодиётидаги Насриддинхўжа ҳикоялари типологик йўл билан тадқиқ қилинса, унинг портрети ва адабий образи ҳар тамонлама ёритилади. Шу билан бирга туркий халқлар Насриддинхўжасининг туркийларга хос бўлган характери тўлиғича очиб берилар эди.

Филология фанлари номзоди Балтабай Адамбоевнинг «Тарихий афсонавий ҳикоялари» илмий ишида қозоқ халқининг Насриддинхўжаси тўғрисида айтилган бир неча фикрлар бор. Насриддинхўжа ҳикоялари асосан қозоқ, ўзбек, туркман, уйғур ва бошқа халқлар тилларида кўп маротаба нашрдан чиққан. Насриддинхўжа ҳикоялари форсий, хитой, тожик, араб тилларига ҳам кўчган. У қайси халқ оғзаки ижодига кириб борган бўлса, ўша халқнинг ўз қаҳрамонига айланган.

Қозоқ халқи фольклорида учрайдиган Жайрончи, Алдар кўса, Насриддинхўжа, Аёз би, Асан қайғу ва бошқа қаҳрамонлар тадқиқи орқали бугунги фан ютуқлари нуқтаи назардан халқимизнинг миллий, тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибасини ўрганишда катта аҳамиятга касб этади. Насриддинхўжанинг миллий ва байналмилал характерини очиш ҳам муҳим ўрин тутаети.

Насриддинхўжа билан боғлиқ асарларда у жамиятнинг деярли барча соҳа вакиллари билан учрашади. Ўзининг ҳаёти ҳам оиласида бўладиган майда-чуйда ишлардан тортиб, уруғ оқсоқоли, бой, булис, бийлар ва хонлар билан бўладиган воқеликлар тасвирлари кўрсатилади. Бу жараёнда у мамлакатнинг давлат ишларига, ижтимоий-сиёсий масалаларига аралашаети, керак пайтларда мазлумнинг, фақир уфуқаролар манфаати учун ўз санъатини ишга солади. Фольклор намуналарида Насриддинхўжа образи Алаша хон, Жонибек хон, Амир Темурлар билан

хам бирга юриб, сирдош бўлиб, борди-келди қилишади. Хусусан, «Хожа ва хон», «Хужа ва би», «Алдар кўса ва Алаша хон» номли афсонавий ҳикояларда тарихий шахслар ва Насриддинхўжанинг муносабатлари кўрсатилган.

Насриддинхўжа Сирдарё ёқасида яшаган Турк – Сир уруғидан чиққан дегана афсоналар ҳам учрайди. Унинг майити қуйилган жойга гумбаз ҳам ўрнатилган. Насриддинхўжа майити устига ўрнатилган гумбазнинг ўзи ҳам кулгили. Қозоқ халқ оғзаки ижодиётида Насриддинхўжа ҳикоялари фақат насрда эмас, шеърӣй усулда ҳам айтиладиган поэзия сифатида учрайди. Насриддинхўжа тўғрисида хисса шаклида айтиладиган парчани мисолга келтирамиз:

Қатор-тенгдош мени тинглангиз
Бу сўзимни эгасиз қилиб қўймангиз
Ҳаётнинг жуда ажойиб вақтида
Беҳабар бўлиб ҳеч нарсадан қолмангиз.
Сўз сўйладим сизлар учун, мазза қилдим,
Кўнглингизни кўтармоққа ҳаракат қилдим.
Кўп эмас, оз-мозини мен айтайин
Бўлиб ўтган Насриддинхўжа ҳангомасин.

Шунингдек, ўзбек фольклорида Афанди образининг тасвирланишида ундаги ҳозиржавоблик, муаммодан осонгина чиқиб кетиш ўзига хос томонлари билан ажралиб туради. Қуйидаги мисолга эътиборни қаратсак: Эшакни яширсанг, ҳанграши ошкора қилади. Бир одам Афандидан: “Эшагингизни пешингача бериб турунг, бир оз юким бор эди, ташиб олай”, – деб илтимос қилиб келибди. “Эшагим йўқ, сизга ўхшаб сўраб келган бир одамга бериб юборувдим”, – дебди Афанди. Шу пайт ичкаридан эшак ҳанграб юборибди. “Ие, эшагингиз бор экан-ку, Афандим”, – дебди ҳалиги одам. “Нима оппоқ соқолим билан менинг гапимга ишонмайсиз-у, эшакнинг гапига ишонасизми?!” – деб жаҳл қилибди Афанди.

Халқ поэзиясининг бошқа жанрлари қаторида латифани ҳам якка тўпловчи шахслар тўплаган бўлса, XX асрнинг эллигинчи йилларидан бошлаб, Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт ҳамда тарих, археология ва этнография институтларининг илмий режаси бўйича фольклор намуналарини тўплаш экспедициялари комплекс шаклда ташкил қилиниб, латифаларнинг жуда кўп вариантларини тўплади.

Халқ латифалари – алоҳида бир жанр. Сабаби унинг ғояси, сюжети бир асар. Латифалар фақатгина тугалланган сюжетли, қисқагина эпизод эмас, аксинча савол-жавоб асосида ҳазил билан тўйинтирилган воқеали ҳикоялар ҳисобланади. Кичгинагина ҳазилда ҳам ғоявий асос бор. У сатира асосида тузилган. Латифаларнинг мавзуси рангбаранг. Бу – халқнинг бутун ҳаёти, катта-кичик қайғуси, қувончи, этнографик изоҳ берилган инсоннинг турмуш тарзи деталларининг йиғиндисидир.

Ҳар бир латифа чуқур ижтимоий хусусиятга эга. У сатирик вазни кўтариш билан бирга кулгини, зеҳнали ақлни, шу қаҳрамонларнинг ҳаракатлари орқали адолатсизликни ифодалайди. Сатирик латифалар маълум бир халқнинг ижтимоий онгининг тарозисидир. Ижтимоий турмуш тарзи ўхшаш, ривожланиш даражаси тенг халқларнинг сатирик латифаларидаги қаҳрамоннинг ҳаракатлари бир-бирига муштарак. Улар миллий хусусият ва тил жиҳатдан фарқланади. Шунинг учун бир-бирига қўшни ўтирган ва бир тил гуруҳига хос халқларнинг асарларидаги фабула, ечим ва воқеали сюжетлар ўхшаш бўлади. Бу ҳолатлар туркий тилли халқлар – ўзбек, қozoқ, қорақалпоқ, уйғур, туркман ва бошқалар латифаларида кузатилади. Маълум бир сюжет қozoқ халқига ҳам, қорақалпоқ халқига ҳам, уйғур халқига ҳам, туркман халқига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Уларнинг этнографик деталлари орқали, миллий колорити, қаҳрамоннинг характери орқали қайси халқга мансуб эканлигини ажратишга имкон яратади.

Масалан, Насриддинхўжа (Қожанасыр) тўғрисида ёзилган «Аждаҳо йилида туғилганман» деган ҳикоя ўзбек халқида ҳам, қозоқ халқида ҳам бор. Улардаги сюжет, ечим, фабула бир бирига ўхшаш.

Латифаларнинг яратилиш тарихи халқ ижодининг тарихи сингари жуда қадимийдир. Латифалар халқ ҳаёти заминида юзага келади. Шу туфайли ёзма адабиётга халқ оғзаки ижодидан кириб келган ва ёзувчилар томонидан ривожлантирилган. Ўз навбатида ёзма адабиётда яратилган латифалар замонлар ўтиши билан аста-секин халқ оғзаки ижодига кириб келиб, комик қаҳрамон номи билан боғланиб, латифалар миқдорини орттира борган. Латифалар узоқ даврлардан бери халқ орасида қўлланилган мақолларга ўхшаб қуйма ҳолга келган, бир эшитган кишининг ёдидан чиқмайдиган бадий юксак асар сифатида қолган. Хуллас, латифаларда ўзбек халқига хос кулгусеварлик, донолик ва ҳозиржавоблик сингари хусусиятлар мужассам бўлган.

Қозоқ латифа жанрига мансуб бўлган Насриддинхўжа ҳикоялари ҳам қадимда пайдо бўлган. Вақт ўтгани сари бу ҳикоялар ўзгаришга учраб, янги замонга мос ҳолда ўзгартирилиб айтиб келинмоқда.

Насриддинхўжа ҳақидаги ҳикоялар деярли барча туркий халқларда мавжуд эканлигини юқорида таъкидлаган этдик. Қозоқ халқ ижодида Насриддинхўжадан ташқари бошқа халқдан чиққан қаҳрамонлар ҳам бор эканлигини кузатамиз.

Ҳар бир халқ ўз умрига мос, турмушига тўғри келадиган, маҳаллий шароитига, муҳитига муносиб Насриддинхўжа ҳикояларини ёки ўзларининг оғзаки ижодида айтилиб юрган қаҳрамонларининг номи билан хилма хил латифалар чиқарган. Жумладан, туркларда «Хўжа Насреддин», ҳиндларда «Бирбал», ўзбек халқ оғзаки ижодида «Насриддин Афанди», «Афанди», озарбойжонларда «Молла Насриддин», қозоқ фольорида «Қожанасыр», «Афанди», «Насреддин

Афанди», қорачойларда «Насра Худжа», қирим-татарларда «Хужа Насриддин» ва бошқаларда шу тарзда номланади. Насриддинхўжа образи бутун туркий халқларнинг оғзаки ижодида, маданиятида, тарихида, анъанавий урф-одатида, русумларида серқирра қаҳрамон сифатида тасвирланади.

Энди Хўжанинг яшаган муҳити ва даври ҳақида тўхталсак. Шукунгача тўпланган ва ишончли маълумотларга қараганда, Хўжа Насриддин 1208-1284 йилларда яшаган ва умрини Марказий Онадўлидаги Оқшаҳар кентида ўтказган тарихий шахсдир. Ҳақиқатан ҳам тарихий шахс бўлган бу одам кейинроқ халқ томонидан анча тўлдирилган латифаларда комил ақл соҳибига айлантирилган эди. У яшаган даврдан кейин ўтган асрлар давомида халқ томонидан яратилган Хўжа Насриддиннинг ижтимоий шахсияти билан XIII асрда яшаган Хўжа Насриддин ўртасида ўхшашлик, яқинлик бўлмаганда эди, барча латифалар унинг номидан гапирилмасди. Хўжа Насриддин айрим халқлар яратган латифаларнинг афсонавий қаҳрамонлари сингари тамомила халқ ижодининг маҳсули бўлган ҳаёлий шахс эмас. Чунки у дунёда яшаб ўтганини тасдиқлайдиган далиллар оз бўлса ҳам мавжуд. Ана шу далилларга кўра, Хўжа Насриддин тарихий шахс, кейинчалик у халқ орасидаги кенг тарқалган Хўжа Насриддин, Мулла Насриддин, Насриддин Афанди номлари билан аталган афсонавий халқ қаҳрамони ҳақидаги латифаларнинг мояси, хамиртуриши ҳисобланади. Аммо ижтимоий шахс сифатида шуҳрат қозонган Хўжа Насриддин тарихий Хўжа Насриддин шахсиятидан анча устун ва эътиборлидир. Биз бугунги кунда латифалари билан яшаётган Хўжа Насриддин деганда тарихий шахс бўлган Хўжа Насриддиндан ҳам кўпроқ ижтимоий шахс Хўжа Насриддинни тушунамиз.

Демак, ҳар бир халқ ўз идеалидаги қаҳрамонини ижод қилади. У ҳақида янгидан янги латифалар тўқиб, халқни ҳақиқат доим ғалаба қозонишига, тўғри инсон ҳаётда ўз

мақсадига етишиши ҳақидаги қарашларни қаҳрамони ҳаёти асосига қурилган сюжетга сингдиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1995. – 144 б.
2. Жўраев М. Ўзбек самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1996. – 108 б.
3. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Тошкент: Фан, 2010. – 64 б.
4. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – 136 б.
5. Адамбаев Б. Тарихи аңыз-эңгемелер. – Кітапта: Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1977, 79-128 бб.

А.Ш.Сартай,
Ж.Қ.Әділбекова,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

КОНЦЕПТУАЛЬДЫҚ МЕТАФОРАНЫҢ ҒЫЛЫМ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ тілі білімінде метафора троптың бір түрі ретінде сөз болып, оның көркемдік, бейнелілік қызметі ғана зерттеліп, талданып келеді. Метафора болмысы, оның тілдегі қызметі мен маңызы, пайда болу механизмдері, түрлері мен ерекшеліктері т.б. метафораға қатысты маңызды мәселелер осы күнге дейін бір жақты, үстірт қарастырылып келеді. Қазақ тіл білімінде қазіргі тілдік метафоралардың қызметін жан-жақты сөз ететін еңбектер (1966 жылы жарық көрген ғалым Б.Хасановтың еңбегінен басқа) жоқ.

Қазіргі таңда ұлттық тіл білімінде метафораның табиғатын ашатын, оны тек лингвистикалық аспектіде ғана емес, адам ойлауы мен танымына қатысты философия, психология, логика т.б. ғылымдармен байланыстырып, жан-жақты қарастыратын, қазақ тіліндегі метафора құбылысының теориясын қалыптастыруға үлес қосатын ірі зерттеу еңбектері қажет.

Шетел, орыс ғалымдары метафора құбылысын сан қырлы аспектіде қарастырып зерттеуде. Оны адам ойлауы мен тілінің болмысты танудың, яғни дүниедегі барлық құбылыстарды тану көзі, тіпті бүкіл ғаламдық мәселе ретінде қабылдап, ерекше көңіл аударып келеді.

Метафора арқылы жаңа білім жинақтау және көрсету мүмкіндігі, оның ғылыми информация алу және кеңейту құралы ретіндегі қызметі айтылып, жан-жақты қарастырыла бастады.

Метафоралық номинацияның жаңа тілдік мағына жасау және сөйлеушінің атайтын затты, құбылысты, процесс немесе белгіні тануының ерекшелігін көрсету қабілетін білдіретін «креативтік» (ұғымды тілдік белгіге айналдыру), «когнитивтік» (адам ақыл-ойы, түсіну, қабылдау, еске сақтау, ұғыну) терминдері кең қолданысқа түсті.

Әлемдік тілдерде, орыс тіл білімінде метафораның концептуалдық, когнитивті қызметі, оның ғылым тілін қалыптастыру мен термин жасаудағы рөліне айрықша мән беріліп, зерттеліп келеді.

Ертедегі философтардан бастап көптеген ғалымдар бірнеше ғасыр бойы метафораны ғылыми білімді көрсетудің бір құралы ретінде қолданудың тиімділігіне күмән туғызып келді. Ғалымдардың барлығы дерлік метафора белгілі бір танымдық хабарды білдіруден гөрі эмоция мен сезімді, бейнелікті көрсету үшін қажет, сондықтан да әдебиет пен поэзияда кең қолданылады деп есептеді.

Бірақ білімді тілде бейнелеу құралы ретінде метафора мәселесі XX ғасырдың 60-шы жылдарында ғана сөз болып, көтерілді деп айтуға болмайды. Европалық дәстүрде бұл мәселе XVIII ғасырдың басында белгілі бір дүниетанымды көрсету тәсілі ретінде италияндық ойшыл Дж.Виконның айтқан идеясымен қойылған болатын. Виконның айтуынша, метафоралық бейнелілік тілдік қарым-қатынастың жеке түрлерінің ғана емес, бүкіл ойлау құбылысының ажырамас бөлігі болып табылады [1,448-б.].

Метафора ғылым тілінде бейнелілік немесе таза экспрессивтілік қызмет атқармайды, ең алдымен когнитивті (интерпретация, түсіндіру, вербалдану), концептуалдық (танымдық) қызмет атқарады.

Жалпы айтқанда, ғылыми танымда метафора негізінен номинативті, болжамдық, түсіндірмелік, информативтік, жинақтау қызметтерін атқарады. Сондай-ақ кей жағдайларда қажеттілігіне қарай көркемдік, бейнелілік қызметтері де

көрініс тауып отырады. Метафора ғылым тілінде тек ғылыми қызметтер, ал поэзияда тек поэтикалық қызмет атқарады деп есептеу дұрыс емес. Тілдік қызметтің кез келген саласында метафора барлық қызметтерінде қолданылады. Мысалы, ғылым тілінде танымдық қызметі басым болса, қалған қызметтері мен қасиеттері көмекші қызмет атқаруы мүмкін. Ғылым тілінде метафора ең алдымен таным қажеттілігін өтейді, болжамдық, жаңа білімді таныстыру мен түсіндіру қызметтерін жүзеге асырады.

Метафора кәдімгі қолданыстағы ғылым тілі игере алмаған жаңаны игеруге, оны тілдік белгіге айналдыруға көмекке келеді. Ғылым бүкіл тарихында метафоралық тілдің когнитивтік мүмкіндіктерін пайдаланып келеді. Метафораны пайдалану ғылымның дамуының ішкі логикасының қажеттіліктеріне байланысты.

Қазіргі ғылыми танымда метафора мәселесі методологияның ажырамас бөлігіне айналды, метафораны түсіну – ғылымның даму механизмінің маңызды ерекшеліктерін түсінуді білдіреді. Ғылымда жаңаны қалыптасу механизмін түсіну – метафора мәселесін жан-жақты және терең зерттеумен тығыз байланысты.

Тіл – таным процесі ретінде философия, психология, логика ғылымдарымен тығыз байланысты. Метафораның тіл мен ойлау, сана, болмысты негізгі объекті ретінде қарастыратын әр түрлі ғылым салаларында зерттелуі – оның теориялық жағынан негізделуіне үлкен тірек болды.

Метафораға ғылыми көзқарастың өзгеруі, оның логика, философия сияқты лингвистикамен байланысты пәндерде жан-жақты қарастырылуы – бұл мәселені зерттеуде жаңа ойлар мен қорытындылар туғызғаны сөзсіз. Метафора аталған ғылымдардың негізгі объектісі ретінде әр қырынан зерттеліп, бұл салада көптеген еңбектер жазылды.

Әр ғылым бұл мәселені зерттеуде өзінің сипаттау аспектісін таңдап, өзіндік зерттеу пәнін қалыптастырды.

Бұл метафораның жалпы табиғатын толық тану, оның пайда болу механизмін білу, метафора теориясының қалыптасуы үшін аса маңызды болды.

Концептуалдық метафора термині шет ел ғалымдары еңбектерінде, орыс тілшілері Е.О.Опарина, В.Н.Телия, Н.Д.Аругюнова зерттеулерінде танымдық, жаңа ұғым жасау мағыналарында қолданылады.

Ең алдымен, «концепт» терминінің мән-мағынасына тоқталатын болсақ, бұл термин «түсінік, бейне, ұғым» дегенді білдіреді. Бұл терминге ғалым Э.Д.Сүлейменова мынандай түсініктеме береді: «Концепт» – концептуалды жүйенің бір бөлігі; ұғым; индивидтің болмыс объектілері туралы білетін, елестеп ойлайтын таным – түсінігі» [2,148-б.].

Бұл зерттеу жұмысымызда қазақ тілінде де метафораның концептуалдық түрі мен қызметінің бар екендігін анықтап, зерттеу нысанына алып отырмыз. Біздің зерттеуіміздің мақсаты:

- концептуалдық метафораның қандай метафора түрі екендігін анықтау;
- оның қазақ тіліндегі ерекшеліктері мен түрлері, қызметін саралау;
- ғылым тіліндегі қолданысы;
- термин жасаудағы рөлін көрсету болып табылады.

Орыс тіліндегі метафоралардың концептуалдық қызметін арнайы зерттеген ғалым Е.О. Опарина. Оның еңбегінде концептуалдық метафораның жасалуына, танымдық қырларына, оның мағыналық ерекшеліктері, түрлері мен тілдегі қызметтеріне, ғылым тіліндегі концептуалдық қызметіне, лингвистикалық, педагогикалық метафораларға тоқталады. Ол зерттеу жұмысын субстантивті (заттанған) метафоралар материалы негізінде жүргізеді. Ғалымға орыс және ағылшын тілдерінің материалдарын салыстырып талдау – әр түрлі тілдердегі метафоралық номинацияларға тән

ортақ заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Е.О.Опарина метафора теориясына қатысты зерттеу жұмыстарына сүйене отырып, метафораның табиғатын түсіндіруде үш бағыттың:

- ауыстыру теориясы (теория замещения);
- теңеудің қысқарған түрі ретіндегі метафора теориясы (теория метафоры как имплицитного сравнения);
- интеракция (тілдік қарым-қатынас) теориясы бар екендігін айтады [3,20-б.].

Ғалым метафора туралы былай деп жазды: «Метафора – это такое средство, точнее, процесс, с помощью которого одна сущность, или состояние описываются в терминах, которые изначально были предназначены для описания других вещей», - дейді [3,24-б.]. Метафора тілде адамның танымдық процесіне байланысты туындайды, сондықтан метафораның жасалу механизмін концептуалдық метафораны зерттеу арқылы біліп, түсінуге болады.

Біз «концептуалдық метафора» лингвистикалық терминнің «танымдық», «жаңа ұғымға атау беретін» метафора мағынасында қолдандық.

Концептуалдық метафора – адам танымында аналогия, ассоциация сияқты ойлау процесі заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі ұғымдардың атауы, жаңа лингвистикалық мағына.

Концептуалдық метафора жаңа ұғым (концепт) жасауды мақсат ететін метафоралық процестің нәтижесінен туындайды. Ол заттық емес ұғымдардың ассоциациялануының негізінде адам ойының қабылдау, қорыту, санада тұрақтандыру және оны өз көзқарасымен өңдеп, жарыққа шығару процестерімен іске асады. Барлық метафоралар сияқты концептуалдық метафора да бейнелілік кезеңінен өтеді, ол тілдік қолданыстың ішкі қалпына ауысып, дайын атауға айналғанда метафоралық қасиетін жоғалтады.

Концептуалдық метафора бар заттық әлемнің негізінде тілде сол туралы жаңа түсінік, білім алу құралы ретінде қызмет етеді. Концептуалдық метафораның бұл қызметі, әсіресе ғылым тілінде айқын әрі жарқын көрінеді.

Ол тілде абстрактілі мағынаны қалыптастыруда, айрықша белсенді қызмет атқарады. Мұндай метафоралардың танымдық маңызы дүниені белгілеу құралы ғана емес, ол сонымен қатар абстрактілі болмыстарды табу, оларға сай келетін немесе тілдік ұғымдарды қалыптастыру құралы болып табылады. Мысалы: *Ислам – халықтық мәдениеттің тірегі, оның рухани қазығы* (Т. Ғабитов). *Өнер адамға эстетикалық ләззат берумен шектелген жоқ, өнер адамның дүниетанымдық көкжегін де кеңейтті – деген сөйлемдерде* концептуалдық метафора дерексіз ұғымдарды атап, қалыптастырып тұр.

Концептуалдық метафора басқа метафора сияқты сөйлеушінің санасында негізгі екі компоненттің: аталатын және ұқсату құралының бір-біріне әсер етуінен, ассоциациялануы негізінде жасалады. Концептуалдық метафора жаңа ұғымды атауға ғана емес, ойлауға да қызмет етеді, ол жаңа ұғымды айтушы адамның ақыл-санасына, басқа адамдарға түсінікті болуы үшін қажет. Метафора құрамындағы екі компоненттің өзара әрекеті біртұтас бейнелі-ассоциативтік жүйенің қалыптасуы арқылы жүзеге асады. Бұл жүйе белгілердің санына негізделіп, жаңа ұғым мен жаңа тілдік мағынаның іргетасына айналады.

Абстрактілі (дерексіз) категорияларды анықтап, тілдік белгіге айналдыру қызметі метафораның интерактивті теориясы негізінде ғана мүмкін екендігін байқаймыз.

Интеракция теориясы метафораны белгілі мақсаты, бастапқы пункті, жүзеге асыру тәсілі және нәтижесі бар процесс ретінде талдауға мүмкіндік белгілі мақсаты, бастапқы пункті, жүзеге асыру тәсілі және нәтижесі бар процесс ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Элемдік тіл білімінде метафораның лингвистикалық теориялары бір шама қалыптасқан. Бұл теорияны қалаптастырушылар екі бағытқа бөлінеді. «Дуалистік» теориядағылар сөздер метафоралық қолданысында өзінің кәдімгі референциясын (атаудың болмыс объектілеріне қатыстылығы) сақтайды, сонымен бірге қосымша арнайы (метафоралық) қызметтегі референцияны ала жүреді деп есептесе, «монистикалық» теориядағылар сөздер метафоралық қолданыс сәттерінде өзінің кәдімгі референциясын жоғалтып, жаңа сапаға ие болатындығын айтады.

Блэк моделінде метафора динамикалық процесс ретінде қарастырылады. Оның моделінде метафоралануға ұшырайтын негізгі және көмекші екі субъекті немесе референт аталып айтылады. Блэк моделі бойынша, негізгі және көмекші субъектілердің кейбір қасиеттерінің ұқсастықтары көмекші субъектінің жаңа қасиеттерінің негізгіге қосылуына тірек болатындығы метафоризация процесінің болмысын құрайды.

Концептуалдық метафора көп жағдайда сөйлеушінің белгілі бір ой үзіндісін дәл жеткізу мен объектілерді, дүниені танып-түсіну ерекшеліктерін көрсетудің тілдегі бірден-бір жолы, өзі білмейтін атайтын объектісі туралы басқа тілдік тәсілдерінің жеткізілмейтін дерек, хабар, түсінік береді.

Кез келген метафораның мағынасы тілдік-ой контекстінде (байланыс, жалғастық) ғана ашылады. Жаңа тілдік мағыналар жеке сөздер емес сөздердің бір-бірімен контекстік арақатынасының негізінде пайда болады. Концептуалдық метафораның мағынасы тек контексте, оның құрамындағы сөздердің мағыналарына байланысты ашылып, түсінікті болады.

Концептуалдық метафора – тілдің ұғымдық және семантикалық ақпаратын байыту құралы, оның қатысуымен

бір уақытта жаңа мағыналық қабаттар жасалып, тілдік атауларға ие болады.

Ғылым тіліндегі концептуалдық метафораның семантикалық екі жақтылығынан арылуы – оның дамуының заңдылығы болып табылады. Метафораның екіншілік номинация жасау қызметі концептуалдық метафораның ғылым тіліндегі қолданысынан көрінеді. Ғылым тілінде метафора бейнелілік кезеңнен өтеді, оның метафораның басқа түрінен айырмашылығы – нәтижесінде, бейнелілігінен арылып, тек ұғымға атау беру қызметін атқаруында. Бұл негізінен термин жасайтын концептуалдық метафораларға қатысты.

Концептуалдық метафоралардың бәрі термин жасауға қатыспайды, ғылым тілінде метафоралану арқылы ұғымға атау беретін жалпы лексика сөздері бар. Олардың көпшілігі қолданыстарында бейнелілігінен толық арылмайды.

Орыс ғалымдарының пікірінше, ғылым тілінде концептуалдық метафора бейнелілігінен толық ажырайды. Ал, қазақ ғылым тілінде қолданылатын (термин жасамайтын) концептуалдық метафоралар бейнелілігін біршама сақтайтындығын байқауға болады. Бұл қазақ халқының танымының ұлттық ерекшелігіне байланысты. Қазақ ұлттық ойлаудың архаикалық қалпының көркем-бейнелілігі құрылғандығынан болса керек. Мысалы:

Жұлдыздар олардың түсінігінде адам жанының мекені, жұлдыздың ағуы адманың қайтыс болуының белгісі, «жұлдызың сөнбесін, жұлдызың биік болсын», - деген тілектер мифтік дүниетаным археотиптеріне жатады (Қ.Затов). Түптеп келгенде ұлттық дүниетаным – ұлттық мемлекет құрудың алтын қазығы болып табылады (Ж.Алтаев, А.Қасабеков). Философия ғылымы тілінде қолданылған *адам жанының мекені, жұлдыздың ағуы, алтын қазық* деген концептуалдық метафора бейнелілігін сақтаған. Ғылым тілінде терминдік қызметтегі концептуалдық метафора бейнелілігі мен көркемдігінен толық арылады.

Концептуалдық метафораның атайтын арнайы саласымен бірге қызмет ететін аумағы бар. Ол ғылыми, публицистикалық, тұрмыстық аумақта заттық, заттық емес болмыстарды бейнелейді.

Концептуалдық метафоралар тек ғылым тілінде ғана емес, көркем әдебиетте, публицистикада жиі қолданылып келеді. Концептуалдық метафора көркем әдебиет пен публицистика стиліндегі қолданысында дерексіз ұғымдарды атап, танымдық қызмет атқарады, олардың бұл стильдерде көбіне бейнелілігі болады. Баспасөз бетінен алынған сөйлемдерде кездесетін концептуалдық метафоралардың қолданысына көңіл бөліп көрейік.

Мысалы: Расында да, талай рет топалаңға ұшыратып, талай рет қу толағай бостандырып баққан озбыр ғасыр әуелі әр он жыл сайын түп-тамырымызды түгел қопарып, түк қалдырмай түгел отап кету үшін кетпенін әбден сайлап, шалғысын әбден қайрап келмеп пе еді?

Жиырмасыншы ғасырда әлемдік сахнаға қазақ өнері аз шықты ма?

Рухани айдынымызды кім көрінгеннің лайлауына жол бермеуіміз керек.

Экономика мұхитына қалтылдап шыққан жалғыз желкен – теңгеміздің тілеуін тілейік! Бұл бүгіндері дүние жүзіне мәлім болған Қазақстан мұнайының алғашқы тамшылары еді.

Дәл бүгінгі күнде Алматы қаласының мекемелері мен ұйымдарында иондық сәуле шығаратын жалпы активтілігі 247443, 4 ГВ к болатын 33858 – дей көздер жинақталған екен.

Қоршаған ортаға, қала халқының денсаулығына елеулі қауіп төндіретін көптеген радиациялық көздер иесіз жатыр.

Математикадан философияға дейінгі түрлі ғылыми теориялардың тілі метафоралық ой-тұжырымдардың негізінде қалыптасады және олардың қатысуынсыз ешқандай білімнің алынуы, ұйымдастырылып жинақталуы мүмкін емес.

Метафоралардың концептуалдық қызметі философия, психология, тіл білімі, педагогика, мәдениеттану, тарих т.б. ғылым салалары тілінің қалыптасуына айрықша үлес қосып отыр. Физика, математика,, биология сияқты көптеген ғылым салаларына қатысты терминдердің жасалуына да негіз болып келеді. Аталған ғылымдар бойынша жарық көріп отырған еңбектер, концептуалдық метафораның, әсіресе, соңғы он жылдағы ғылым тілінің қалыптасуына ерекше үлес қосып отырғандығын көрсетеді.

Сонымен, концептуалдық метафоралардың алуан түрлі ғылым тіліндегі қолданысын зерттеу – тілге байланысты адам санасының қоғамдық құбылыс ретінде қалыптасқандығын, сана әрдайым белгілі бір тілдік негізде өмір сүріп, дамיתындығын тағы бір қырынан дәлелдей түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Радченко О.А. Языковая картина мира или языковое мирозидание? (К вопросу о постулатах И.Л.Вайсгербера). // Известия Академии Наук СССР. Серия литературы и языка. Том 49. №5. 1990. С. 444-451
- 2 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.
- 3 Опарина Е.О. Язык и культура. – Санкт-Петербург, 2013 г. – 238 с.

Л.К.Турабаева,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

МӘТІН АРҚЫЛЫ ТІЛ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тіл ғылымында бүгінге дейін зерттеу нысаны болып келген жайлар – негізінен, жанды сөйлеуден, сөйлеу үдерісінің жазудан көрінісі – мәтіннен жіктеліп бөлініп алынып жүрген жеке-жеке тұлғалар: сөйлемдер, сөз тіркестері, морфологиялық, лексикалық тұлғалар, фонетикалық құбылыстар. Әрине, бұлай зерттеудің қажеттілігін жоққа шығаруға болмас, дегенмен, ғылымның көкжиегі солардың өзара байланысынан туындайтын мағыналық және қызметтік ерекшеліктерді зерттеу арқылы кеңі түсетіні де айқын. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі қазақ тіл білімінде мәтінді құрылымдық, мағыналық, қызметтік жағынан жан-жақты зерттеу әлі де кешеуілдеп келе жатқанын, мәтін лингвистикасы күн тәртібінде тұрған өте маңызды мәселелердің бірі екенін мойындамасқа болмайды. Бұл мәселе соңғы жиырма жылдың ішінде терең зерттеле бастады. Жекелеген мақалаларды былай қойғанда, монографиялық еңбектер, көлемді жинақтар шыққаны белгілі.

Мәтінді зерттеу орыс тіл білімінде екі бағытта: біріншіден, мәтіннің жалпы мәселелерін, оның белгілерін, басқа тұлға бірліктерден өзгешелігін, өзіндік категорияларын зерттеу бағытында және екіншіден, мәтіннің бір түрі – көркем мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін анықтау бағытында жүзеге асып келеді.

Лингвистика ғылымында мәтіннің табиғаты жөнінде екі түрлі көзқарас бар: зерттеушілердің бір тобы мәтінді

өзіндік белгілері, категориялары, тұлға-бірліктері бар нысана ретінде таныса, бірқатары мәтін өзіндік ерекшелікке ие құрылым емес, ол тек оны құрайтын сөйлемдердің қасиетінен, солардың қосындысынан тұрады деп есептейді, арнайы мәтін теориясын құрудың қажеті жоқ, егер толық болса, сөйлем грамматикасының өзі де мәтіннің барлық құбылыстарын түсіндіре алады. Алайда, зерттеушілердің көпшілігі мәтінді өзіндік ерекшелігі бар, жеке алып қарайтын категория ретінде таниды.

Мәтін – сөзді сыртқа шығару (сөйлеу) үдерісінің, яғни тілді қолданудың жемісі. Ол тілді жүйелі қолданудан барып шыққан [1,17]. Сөйлеу үдерісі сырт қарағанда ғана игерілмеген құбылыс сияқты, шындығында тіл жүйесі оған әсерін тигізіп отырады. Демек, мәтін – сөйлеу үдерісінің саналы түрде ұйымдасуының нәтижесі. Ол сөйлеу үдерісін ұйымдастырудың заңдылықтарына бағынады. Мәтін алайда, ауызша сөйлеудің қағазға түсірілген көшірмесі емес. Ауызша сөйлеу – игерілмеген, ұйымдаспаған, бір ізге түспеген құбылыс. Бұл жағынан ол мәтінге қарама-қарсы.

Мәтін – әдеби тілдің жазбаша варианты негізінде пайда болған және өмір сүріп, одан әрі дамиды тілдік құрылым. Мәтіннің ажыратылуы тек осы жазбаша варианты негізінде жүзеген асады. Мәтін тілдік бейнелеудің саналы түрде игерілуі болып табылады. Ол – «бір үзік шындықтың графикалық бейнесі» [2, 58]. Осыған байланысты тілдің жазбаша және ауызша варианттарының арасындағы белгілерді ажырата білу аса маңызды.

Тілдің жазбаша варианты қалыптасудың ұзақ үдерісі дәуірінде өзіндік ерекшеліктерге ие болып, олар жүйелі сипат ала бастайды. Мәтін құрылымының жеткілікті зерттелмеуіне байланысты тілдің жазбаша варианттарының жүйелілігін анықтау оңай емес. Мәтіннің типтері де әр түрлі, олардың негізгі сипаттары да бірдей болмайды, сондықтан олардың осы ерекшеліктерін бір схемаға сиғызу үшін сан

алуан мәтіндерді тексерудің жинақталған тәжірибесі керек.

Тілдің жазбаша түрінің негізгі сипатты ерекшеліктерінің бірі – оның функционалды бағыттылығы. Яғни, хабарлаудың алдын ала белгіленген белгілі бір мақсатын орындауға бағытталғандығы. Жазбаша мәтін міндетті түрде біреуге бағытталады (Жалпы, тілдік қолданыстың барлық түрлерінің де мақсаты бағытты болады) [3,16]. Бірақ жазбаша мәтіннің мақсаты бағытты ауызша сөйлеудегідей емес – тікелей, тура болмайды, жасырын жатады. Ауызша сөйлеуде дауыс ырғағы, қимыл, ым, т.б. сөйлеушінің мақсатын анық көрсетіп тұрса, жазба тілде, мәтіннің кейбір түрлерінде оны ашу керек, дәл таба білу керек.

Ауызша тілдің негізгі формасы – диалог болса, жазбаша тілдің ондай формасы – мәтін (монолог). Ол тілдік бейнелеудің түрлі құралдарын тудырады. Диалогта олар – ауызекі лексика мен фразеология, қысқалық, үзіктілік, жүйесіздік, жалғаулықтардың болмауы, т.т. болса, монологта – жазба лексика, логикалық ізбе-ізділік, синтаксистік толықтылық, байланыстырушы элементтердің кең жүйесінің болуы, аяқталғандық, т.б. жатады. Ауызша тіл әрқашан нақтылыққа, біркелкілікке, түсіністілікке ұмтылады, жазбаша тіл жалпы, дерексіз, біркелкі түсінілмейді, интонациясы жағынан көп салалы, әр түрлі түсініледі.

Мәтін өз бойына жазба тілдің заңдылықтарын жинақтайды. Мәтіннің табиғаты диалектикалық сипатқа ие. Сондықтан оған ұқсастық пен ерекшелік, тұрақтылық пен өзгермелілік, үздіксіздік пен үзіктілік тән. Мәтіннің әрі қарай дамуына орай, онда берілетін хабарлардың саны бірте-бірте ұлғая береді, оның өзі ең соңында сапалық жаңа құрылымға ұласады.

Мәтіннің маңызды белгілерінің бірі – оның аяқталғандығы. Оның тақырыбы болады. Тақырыбы болмағанның өзінде де, бірінші сөйлем сол қызметті атқарады. Онсыз мәтіннің моделі жасалмайды.

Мәтіннің негізгі категорияларына И.Р.Гальперин хабар (информативность) категориясын, тұтастық (интеграция) категориясын, уақыт бірлігі (ретроспекция) категориясын, модальдық, т.б. категорияларды жатқызады [4, 8]. Бұл категориялардың мазмұны, түрлері, берілу жолдары мен формалары түрлі мәтінде түрліше келеді. Мысалы, хабар көркем мәтінде біртүрлі берілсе, ғылыми мәтінде екінші түрі, ресми стиль мәтінде басқаша түрде беріледі.

Жоғарыдағы категориялар мәтіндердің бірінде толық болса, бірінде толық болмайды, бірінде көптеген өзгерістерге ұшырайды. Ол мәтіннің «дұрыс құрылуына» немесе «дұрыс құрылмауына» байланысты.

Мәтін тілді қолдану аспектісі болғандықтан, жүйелі сипатқа ие. Онда аяқталған хабарлар бар, оның өзіндік мазмұны болады. Әр стильдегі мәтіндердің өзіндік ұйымдасу (құрылу) моделі, ол модельдің өздеріне тән белгілері болады.

Мәтіннің құрылымдық тұлға-бірліктеріне сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық, абзац жатады. Олардың арасындағы байланыстың табиғаты бірдей болмайды. Бұл мәселе өз алдына арнайы зерттеуді қажет етеді.

Көркем әдебиет туындысы мазмұн мен форманың бірлігінен тұратын бір бүтін көркем мәтін ретінде қабылданады. Көркем мәтін – сыртқы ортамен қарым-қатынас жасаудың, оны танып-білудің эстетикалық құралы. Оның жай, көркем емес, мәтіннен айырмашылығы мұндағы коммуникация (қарым-қатынас) тікелей емес, көркем тілдік құралдар арқылы жанама әдіспен іске асады. Көркем мәтін мазмұнының мәнді де ерекше сипаты – оның бүтіндей адамға бағытталғандығы. Оның бейнелеу объектісі – белгілі бір уақыт пен кеңістікте өмір сүретін адам.

«Көркем мәтін мынадай универсал (эмбебап) мағыналық категорияларды бейнелейді: кейіпкер, уақыт, кеңістік, хабар көзі, автор және оқырман бейнелері» - делінген И.Я.

Чернухинаның еңбегінде. Ал жай (көркем емес) мәтінге бұлардың тек соңғылары ғана тән.

Көркем мәтін лингвистикасының міндеті – жоғарыдағы мағыналық категориялардың тілдік бейнелеуін көрсету, ол мағыналардың көркем мәтіндегі көрінісінің тілдік модельдерін табу.

Көркем мәтін көлбейлік (линейный) және көлемдік (объемный) өлшемдер тұрғысынан ұйымдасады. Мәтіннің көлбейлік ұйымдасуы – оның лексикалық және синтаксистік заңдылықтар тұрғысынан, әңгімелеу типі немесе баяндау формасы тұрғысынан құрылуы. Мұнда мәтін баяндалатын эпизодтар мен бөлімдердің белгілі орналасу реті де ескеріледі. Басқаша айтқанда, көлбейлік ұйымдасу – мәтіннің лексикалық, синтаксистік және композициялық-синтаксистік деңгейлерде қалыптасуы, ол деңгейлердің өзара байланыстылығы, бір-біріне кірігуі.

Ал, мәтіннің көлемдік ұйымдасуы – бұл композициялық-синтаксистік және лексикалық деңгейлердің элементтерін пайдалана отырып, мәтіннің дара және универсал мағыналарының бейнелеуі, сол мағыналардың қайталанбас өзіндік көрінісі.

Көркем мәтіндегі сондай универсал мағыналардың бірі – кеңістік.

Көркем кеңістік – шағармаларда суреттелетін белгілі бір ортаның (мыс, пейзаж, қала мен ауыл көрінісі, бөлменің ішкі көрінісі, т.б.) нақты бейнесі. Көркем кеңістікті бейнелеу үшін мәтінде белгілі бір мекенге нұсқайтын ерекше атауыш сөздер тобы қолданылады. Олар – топонимдер, географиялық терминдер, этнонимдер (тайпа, ру аттары), табиғаттың не үй-жайдың белгілерін бейнелейтін сөздер, мекендік үстеулері, диалектизмдер, варваризмдер, экзотиканы білдіретін сөздер және кісі аттары. Сөздікте бұлардың бәрі емес, тек кейбіреулері мекендік мағынаны білдірсе, мәтінде олардың мекендік көрсеткіштерінің аясы кеңиді.

Көркем мәтіннің белгілі бір мазмұндық ерекшеліктерінің біріне – уақыт жатады. Уақыт көркем шығармада бейнелейтін дәуірді білдіреді. Ол – шынайы уақыттың көркем шығармадағы бейнесі. Сондықтан оны жай уақытқа қарама-қарсы қойып, көркем уақыт деп атаса да орынды.

Уақыт – көркем шығармада туындайтын ерекше образ. Сонымен қатар ол көркем мәтінді ұйымдастырудың ерекше тәсілі де. Мысалы, шығармада бейнелейтін оқиғалар шынайы өмірде жүзеге асатын хронологиялық реттілігін сақтауы да мүмкін, сондай-ақ сақтамауы да мүмкін.

Мәтіннің осындай және бұдан басқа да мазмұндық ерекшеліктері уақытты автордың талдап-түсінетіндігін көрсетеді. Көркем мәтінде уақыт категориясы мен басқа да категориялардың күрделі қарым-қатынастары мен байланыстары туындап отырады. Ең алдымен ол – уақыттың кейіпкер санасында сәулеленуі, кейіпкердің уақыттың қозғалысын әр түрлі жағдайда қабылдауы.

Көркем шығармада бейнеленетін көркем уақыт үш түрлі: қазіргі - автордың өміріне, творчестволық кезеңіне сай келетін уақыт, тарихи – жазушы дүниеге келмей тұрғандағы, яғни оның шығармашылық кезеңінен бұрынғы кез, болашақ уақыт – болжалды болашаққа бағытталған уақыт [5,78]. Бұлардың әрқайсысы да жеке тұрғыда көркем шығармадағы баяндау жоспарының негізін құруы мүмкін. Мысалы, көркем шығармада баяндалатын оқиға-әрекет баяндау кезеңіне сәйкес келуі, сол тұста өтуі де немесе оның алдында өтуі де, немесе кейін өтуі де мүмкін. Ал көбінесе, нақтылы шығармаларда бейнеленетін уақыт түрлерінің бірігіп жымдасуының көптеген варианттарын кездестіреміз.

Мәтін мазмұнының белгілі бір шынайы уақытқа қатынасы ерекше тілдік құралдар арқылы көрініс табады. Ең алдымен, оларға уақытты білдіретін сөздер тобы жатады (жыл, ай, күн, апта, т.б. аттарын білдіретін сөздер). Олар

уақыттың тура көрсеткіштері болса, уақытқа жанама түрде нұсқайтын көрсеткіштер де болады. Оларға жататындар – тарихи тұлғалардың аттары, тарихи болмыс, қызмет (хан, сұлтан, болыс) адамдардың әлеуметтік жағдайларының атаулары, мекеме, ұйым, қоғамдардың, т.б. аттары. Шығармада суреттелетін немесе аталып қана өтетін тарихи оқиғалар да уақыт көрсеткіштері болып табылады.

Көркем шығармада келтірілетін іс қағаздардың, ғылыми мәтіндердің үзінділері де уақытты бейнелейтін ерекше көрсеткіштерге жатады.

Кейде шығармада мынадай стилистикалық тәсіл қолданылады: жазушы өзінің бейнелеу мәнерімен өз кейіпкерлерінің жазу, ойлау, сөйлеу мәнерін қайталайды, соны тудырады. Бұл да уақыттың жанама көрсеткіші. Одан басқа архаизм, неологизмдер бар. Қысқасы, көркем шығармада уақытты бейнелейтін, оның көрсеткіші болатын тілдік амал-тәсілдер көп.

Әдебиеттер

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев.Р.М. Педагогика. Оқу құралы. – Алматы, 2000. -384 б.
2. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. Оқулық. –Алматы, 2004. 415 б.
3. Педагогика. Дәріс курсы. Алматы: «Нұрлы әлем», 2003. – 368 б.
4. Чернухина И.Я. Принципы организации художественного прозаического текста. М. 1983. -231 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -Москва. 1981. -251 с.

Г.Ж.Утегенова,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
ф.ғ.к., доцент, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН МОНҒОЛ КІРМЕ СӨЗДЕРІ

Тарихи лексикология этногенез мәселесіне байланысты пікір айтқанда, ең алдымен, ол объективті тарихи фактілердің өзіне сүйенуі керек. Тарихи-лингвистикалық деректер негізінде бір ру-тайпаның екінші ру-тайпамен тарихи қатынасын, өзара әсер-ықпалын анықтауға болатынын көптеген мысалдармен дәлелдеуге де болады. Мәселен, түркі ру-тайпаларының ұзақ даму тарихында пікір айтып жобалауға болатын дәуір – хун дәуірі. Осы дәуірде Қазақстан территориясын түркі тілдес ру-тайпалардың басқа индоиран тілдерінде сөйлеуші тайпалар да мекендеп келгені мәлім. Ал Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі иран тілдес ру – тайпалардың түркілер мен монғалдарға айналуының екінші толқыны сол хундар мен үйсіндердің тағы да батысқа қарай жылжи түсуінен және бұл жолы олардың *кангюй* тайпасының Сыр бойындағы үлкен мемлекетін ығыстыруынан басталған еді. Сөйтіп, тұрғындары негізінен түркі тілдес тайпалардан құралған Қазақстан I ғасырдың екінші жартысынан кейін көне түркілердің қол астына өтіп, түркі қағанаттарына тәуелді елге айналды. VIII ғасырда Қазақстанның біраз жері қарлұқ тайпаларының бақылауында болады. IX-XI ғасырларда Қазақстанда саясигегемония *оғуз, қимақ және қарлұқтардың* қолына, одан кейін, IX ғасырдың I жартысынан бастап, Орталық Азиядан шыққан *қыпшақ* руларының одағына өтеді. Одаққа енген қалың қыпшақ ру – тайпалары Қазақстан мен Дешти-Қыпшақты басып өтіп, бүкіл Еуразия аймағына түгел тарайды. Ал этностық бірлестіктер мен одақтардың

құрамында болған ру-тайпалардың көбісі XV ғасырда қазақ халқының қалыптасуына негіз болғандығы тарихтан белгілі. Демек, қазақ этносының дербес халық болғанға дейінгі тарихы өте күрделі интеграция және дифференция процестерін басынан өткерген. Бұл процестерді тап басып, дәл айтып беру қиын. Бірақ сол хун дәуірінің өзінде-ақ түркі тілдерінің біртұтас іргетасы қаланып, негізі жасалған еді. Ата түрк дәуірін осы кезге меңзеген дұрыс болар деп ойлаймыз. Енді осы дәуірді бейнелейтін тілдік фактілерді анықтау тарихи лексикологияның өнімді де өндіре зерттеуге тиісті объектісінің бірі – тілдердің тарихи контактісімен өзара араласуы. Әрбір тарихи кезеңдерде, әр қилы әлеуметтік, экономикалық-саяси, мәдени, географиялық қарым – қатынастарға байланысты басқа тілдерден сөз қабылдап, соның есесіне байып, дамып отыру қазақ тіліне де тән және тамыры тым тереңде жатқан күрделі құбылыс; ол қазақ халқының халық болып қалыптасуына негіз болған көптеген түркі тілдес этностық топтардың, ру-тайпа бірлестіктерінің тілі басқа, діні басқа көршілес қауымдармен қарым-қатынас жасап, араласқан сонау көне замандардан басталып, бүгінге дейін толастамай келе жатқан тарихи көштің ұзын сонар сілемі іспеттес.

Қазақ тілінде монғол тілдерінен кірген сөздер негізінен әкімшілік, ел билеуге байланысты: ұлыс, нөкер, жасақ, ноян, құрылтай, аймақ, жарлық т.б. жер-су атауларына байланысты сөздер көп кездеседі: Тарбағатай (суырлы), Қандағатай (бұғылы), Толағай (ба), Қатонқарағай (қатонқайын д.м) Баянауыл (Баин ола-Бай тау), Доланқара (жеті тау), Зайсан (жақсы), Нұра (жыра), Мұқыр (шолақ, қысқа), Қорғалжын (хорһолдин – қоғасын), Қордай (қарлы), Атай (алтын тау), нор (көл), Нарынқол (жіңішке өзен) т.б.

Екінші, қазақ тілінде монғол тілдерінен ауысқан сөздермен түр-тұрпаты, мағыналары ұқсас, үйлес сөздер, әсіресе зат есім, сын есім, етістіктер көп табылады. Мысалы,

малға байланысты: қой (қон), қойшы (қончын), төл (тол), бұқа (бух), бура (буур), баран (бараан), дөнежін (дөнежин), құнан (хунан), құнажын (гунжын), тұсамыс (туша), тоқым (тохом) т.б.; аңға байланысты: бұғы (буга), барыс (барс), аң (ан), өлекшин (өлөгчин), темір (төмөр), жез (зес), балта (балт), бауырсақ (боорцог), балшық (балчиг), жапсар (завсар), домбыра (домбор), т.б. Туыстық атаулар: құдағи (худагы), ер (эр), абысын (авьсан), төркін (төргем) т.б.; сын есімдер: ала (алга), қап-қара (хап-хар), көкпеңкөк (ховкөг), күрең (хурэн), сары (шар), тентек (тэнэг) т.б. Бұл сияқты сөздер тек қазақ тіліне емес, түрік тілдерінің көбіне тән, олар түркі тілдеріне монғол тілдерінен ауысты ма, әлде керісінше, монғол тілдеріне түркі тілдеріне енді ме – оны дәлелдейтін мәлімет тіл ғылымында жоқ. Сондықтан ондай сөздерді түркі (қазақ) – монғол тілдеріне ортақ сөздер деп атауға болады. Түркі монғол тілдеріне ортақ сөздер бар екенін Ш.Уәлиханов та айтқан болатын.

Түркі, (қазақ) – монғол тілдерін салыстырмалы түрде зерттеп жүрген Б.Базылханның пікірінше, «Монғолша-қазақша сөздікке» енген 40 000 сөздің 24 000 сөзі 1500 түбірден тараған, яғни 60 пайызы екі халыққа ортақ желілес туынды сөздер болып табылады [1].

Осындай ұқсастықтарға қарап, кейбір ғалымдар (Б.Я.Владимирцов, Н.Ф.Катанов, Г.Д.Санжеев т.б.) бұл тілдерді түбір негізі бір тілдердің қатарына жатқызуды қолдайды. Тарихи тұрғыдан қарағанда ол жақындықтың тегі біздің заманымыздан көп бұрын Алтай заманындағы түркі-монғол бірлестігінде жатыр.

Алтай халықтарының генетикалық және тарихи туыстығы жөнінде толып жатқан зерттеулердің бір пікірге келе алмағандығы, тіпті, қарама-қарсы көзқарастардың да пайда болғандығы, зерттеулердің соңғы кезде қарқын алып отырғандығы жайлы айта келіп, Ә.Қайдаров «В этом отношении небезынтересны «встречные» исследования

специалистов тюркских и монгольских языков с широким привлечением фактов конкретных языков...» – дейді [2, 82], бұдан түркі, монғол, алтай халықтары арасындағы генетикалық, тарихи байланыстарды ашуға деген ынтасының әлемнің тілдік бейнесін жасау идеясымен ұштасып жатқандығын байқау қиын емес. Тіл әлемі – халықтың айнасы, ендеше соған қарап белгілі этностың негізін табу, туыстығын ашуда ортақ сөздер, кірме сөздер олардың бір тілден екінші тілге ауысу кезеңдері туралы нақты деректер бере алары сөзсіз.

Түркі және монғол тілдерінің туыстығы мен түркі тілдерінде кездесетін монғол кірме сөздері-екі үлкен мәселе, әрине, бір-бірімен байланысты, қатысты, дегенмен кірме сөздер туыстық байланысы жоқ тілдердің арасында да болатындығы белгілі. Түркі және монғол тілдері жайлы әңгіме, әдетте, «алтай гипотезасына» соқпай өте алмайды. Шығыстану ғылымының XIX ғасырдағы өзекті мәселесі болған «алтай гипотезасы» құптаушыларының немесе қарсыластарының азды-көпті санын көбейткенімен түбегейлі шешімін тапты деп кесіп айту қиын, керісінше, туыстық, ұқсастық мәселесінен гөрі тілдік параллельдік тұрғысынан зерттеу бағыты пайда бола бастаған. «Қазіргі қазақ тіліндегі сан-ондаған сөздердің түп-төркіні түркі-монғол ортақтығына барып саятындығы, қайсы біреулері қазақ халқымен қоян-қолтық аралас-құраласта, қарым-қатынаста (саяси, әлеуметтік, жауапкершілік т.б.) болған әр қилы халықтар тілінен енген сөздер болып келетіндігі белгілі. Бұл құбылыс қазақ тілінің лексикалық жүйесінде сөздердің нақты категориясы ретінде орын алатын географиялық атауларға да қатысты болып келеді» [3, 31], – дейді Г.Сағидолдақызы түркі-монғол халықтарының тарихи-мәдени байланысы, оның топонимияда бейнеленуі туралы зерттеуінде. Жер-су атаулары, фразеологизмдер халық тарихының белгілі бір кезеңімен, салт-сана, әдет-

ғұрпымен астасып, сол оқиғалардың сырын бойына жинап жататындығын ескерсек, аталған зерттеулер шешімі күрделі мәселеге елеулі үлес қосары даусыз.

Әуелде «Орал-алтай тіл бірлестігі» атауымен Ф.И. Табберт-Страленберг есімімен байланысты өмірге келген бұл идея «алтай тілдері», «алтай гипотезасы» сияқты атқа ие болып, зерттеу жұмыстарының нәтижесінде зерттеушілердің көзқарастарын, бағыт-бағдарын анықтайды. Алғашқы топтағы ғалымдар – өмір сүру мерзімі белгісіз анықталмаған дәуірде орал тілдері мен алтай тілдері шығу тегі жағынан жақын туыс болған дейтін генеологиялық қағиданы ұстанған Г.И. Рамстедт пікірін қолдаушылар [4, 111], бұл қатарда Б.Я. Владимирцов, Е.Д. Поливанов, Н.Н. Поппе, Н.А. Баскаков, О.П. Суник, І. Кеңесбаев, Ш.Ш. Сарыбаев, Ә.Т. Қайдар т.б. сияқты ғалымдарды атауға болады. Монғол тілінің көрнекті зерттеушісі Б.Я. Владимирцов монғол тілі табиғатын жіті зерттей келе, «монгольский язык, как это показывают ряды соответствий и тюркский представляют собой две разные формы развития одного общего языка, который сам, в свою очередь восходит к алтайскому», – деп бұлардың арасындағы туыстық қатынасқа нық нұсқайды [5, 45], сонымен қатар ғалым түркі-монғол тектілінің ортақтығына қоса, олардың кейінгі дәуірде бір-бірінен сөз ауысуы мүмкіндігін жоққа шығармайды [6, 46]. Ғалымдардың келесі тобы: түркі-монғол тілдері Л. Лигети, Г.Д. Санжеев, Т.А. Бертагаев, А.М. Щербак т.б. қандық туыстығы болмаса да, ұзақ уақыт қатар, көрші орналасуы, әр түрлі қарым-қатынаста болуы арқылы типологиялық ұқсастыққа ие болған деп санайды [7, 112], ол ұқсастық кірме материалдар негізінде қалыптасқан. Ә.Т. Қайдар түркі және монғол тілдерінде кездесетін жүздеген, мыңдаған ортақ қасиеттердің бәрін де кірме материалға жатқызуға болмайтынын ескертеді, себебі ортақ қасиеттердің саны өте көп және олар белгілі тілдік

заңдылықтар (фонетикалық, грамматикалық) бойынша қайталанып отырады, үшіншіден, ортақ ұқсастықтар тілдің барлық деңгейінде, әсіресе негізгі түбір құрамында көптеп кездеседі, «егер диалектілердегі ұқсас белгілерді қоссақ, ортақ дүниенің едәуір көбейетіндігінде күмән жоқ». Б.Я.Владимирцовтың аталған пікірін В.И.Рассадин осы мәселе бойынша зерттеуінде [8, 3] монғол тілдері элементтерінің қазіргі Сібір түркілерінің әдеби тілімен қатар диалектісінде де кездесетіні туралы, қазіргі диалектілердің тарихи жағынан тайпалық тіл екендігі, олардың әрқайсысы монғол тілді әлеммен байланыста болғандығы туралы ойымен жалғастырады. Монғол-түркі кірме сөздерінің, негізінде, екі жақты сипатта, қостілділік жағдайында болғанын Б.Владимирцов, Г.Д.Санжеев [6], т.б. ғалымдар атап көрсетеді. Бұдан түркі тілдеріне монғол тілдерінен сөз ауысу кезеңі, сипаты жалпы тілдердің байланысы туралы бірізді көзқарастың жоқтығы көрінеді.

Түркі тілдері мен монғол тілдері бір тектілден тарайды дейтін ойды ұстанушы ғалымдар бұл тілдердің арасындағы ортақтық белгілерге сүйенеді, ортақтық тілдің үш деңгейінде: фонетика, грамматика, лексикада көрінеді, бұлардың ішіндегі қазақ және монғол тілдеріне тән фонетикалық ұқсастықтарға $з \sim ж$, $ж \sim у$, $в \sim б$, $р \sim з$, $х \sim қ$, $ц \sim ш$, т.б. сәйкестіктерді, грамматика саласындағы ортақтықтарға атау, ілік, табыс, барыс септіктері жалғауларының біршама жақын келуі және сөз тудырушы (-шы, /ші; -лық/лік, -ық/ік т.б.) жұрнақтарының сөзжасам қызметінің сәйкес келуі аталады. Тілдердің туыстығын дәлелдейтін ең үлкен факт – тілдердің грамматикалық құрылысындағы ортақтық екенін Ш.Сарыбаев ерекшелей түседі. Тілдің лексика саласы өзгеруге бейім, сондықтан қандық туыстықты анықтауда лексикалық сәйкестік қажетті бір көрсеткіш болса да, шешуші түйін бола алмайды дейтін Қайдар тұжырымы [2, 112].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Базылхан Б. Монголиядағы қазақтардың тілі. – Улаанбатыр-Өлгий, (1980)1991. – 206 б.
2. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Сағидолдақызы Г. Түркі (қазақ) және монғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. – Алматы: Полиграфист, 2000. – 254 б.
4. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957
5. Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке//Записки восточного отд. Русского археологического общества, Т.XX, вып. II-III. СПб., 1911., –С.153-184.
6. Санжеев Г.Д., Владимирцов Б.Я. – Исследователь монгольских народов.// Филология и история монгольских народов. – М.: Изд-во вост.лит-ра. 1958. – С. 12-41.
7. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. М., 1971
8. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в Сибирских тюрк-ских языках. – М.: Наука, 1980. – 111 с.

Н.Э.Шарипова,
Университет мировой экономики и дипломатии,
кафедра узбекского и русского языков, к.п.н.

ПОНЯТИЕ, ФУНКЦИИ И СТРУКТУРА ДВУЯЗЫЧНОГО ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ В ОБЛАСТИ ПРАВА

Воспитание высокой гражданственности личности, уважение к законам, непримиримости к любым нарушениям законности, готовности активно участвовать в охране правопорядка – такова задача правового воспитания.

Несомненно, в правовом просвещении и воспитании населения особое место занимает популярная юридическая литература.

В настоящее время создание терминологических словарей по различным отраслям науки, отвечающим требованиям сегодняшнего дня, является актуальной задачей современности. Современный этап жизни мирового сообщества характеризуется активным межкультурным взаимодействием, обменом профессиональной информацией, в процессе которого существенную роль играет использование терминологии.

Терминологическая лексика противопоставляется общеупотребительной, во-первых, “своей содержательной связанностью и объектами определенной специальной области, во-вторых, тем, что в рамках специального общения она обладает очень высокой частотностью, с точки зрения словарного состава в целом лишь в очень незначительной степени включается в сферу достаточно частотной лексики” [1, с.171-172].

В работах В.П.Даниленко терминология квалифицируется как “принадлежность языка науки, как основная,

наиболее значимая и информативная часть лексической системы языка науки” [2, с.15].

Г.О. Винокур, исследуя отдельные вопросы словообразования научных терминов, сделал интересное замечание: “Термины – это не особые слова, а только слова в особой функции. Особая функция, в которой выступает слово в качестве термина, это функция названия. Бытовой термин есть название вещи. Между тем научно-теоретический термин есть непременно название понятия” [38, с.3-55].

Определение понятию “юридический термин” дается в “Большом юридическом словаре” под ред. А.Я.Сухарева, Д.В.Зорькина [3].

Юридические термины – элемент юридической *техники*, словесные обозначения государственно-правовых понятий, с помощью которых выражается и закрепляется содержание нормативно-правовых предписаний государства. Юридические термины можно классифицировать на три разновидности: а) общезначимые термины (характеризуются тем, что они употребляются в обычном смысле и понятны всем); б) специально-юридические термины обладают особым правовым содержанием, напр.: *необходимая сторона, исковая давность и т.п.*; в) специально-технические термины отражают область специальных знаний – техники, экономики, медицины и т.д., напр.: *недоброкачественная продукция, правила техники безопасности и т.п.*

Использование юридических терминов должно отвечать следующим требованиям: 1) один и тот же термин в том или ином нормативно-правовом акте должен употребляться однозначно; 2) термины должны быть общепризнанными, т.е. употребляться в обиходе, а не изобретены разработчиками правовых предписаний; 3) термины не могут не обладать устойчивым характером, т.е. должны сохранять свой особый смысл в каждом новом правовом акте [3, с.782].

Особенности юридической терминологии впервые

были рассмотрены профессором юриспруденции сначала Харьковского, а затем Новороссийского /Одесского/ университетов В.Д. Катковым. Так, опираясь на идеи А.А. Потебни /его учение о б л и ж а й ш е м и д а л ь н е й ш е м значении слов/, В.Д.Катков написал две большие книги, в которых рассматривалась данная проблема: "Jurisprudentiaepovumorganon" (Реформированные общим языкознанием логика и юриспруденция) т. I Цивилистика, Одесса, 1913 и "К анализу основных понятий юриспруденции", Харьков, 1903. Однако следует отметить, что в целом эти труды В.Д. Каткова не являются собственно лингвистическими исследованиями [4, с.10].

Проблемы, связанные с лингвистическим осмыслением соответствующих понятий, заняли важное место в языкознании только в XX в.[4, с.9].

Юридическая терминология имеет много общих черт с любой другой терминологией. Юридические термины, как и всякие термины, стремятся к однозначности, к стилистической нейтральности в пределах своей сферы применения, входят в определенные терминологические ряды.

Вместе с тем даже в этой области следует отметить специфические черты, характерные именно для юридических терминов.

В протоколе, официальном письме, рапорте, заявлении и во многих других разновидностях деловых текстов обычны такие обороты, как *ввиду отсутствия* (а не "потому что нет"), *имеется и не имеется* (вместо "есть" и "нет"), *принять меры в отношении изъятия ценностей; возмещение вреда, причиненного вследствие недостатков товаров или услуг; выделение юридического лица; дееспособность юридического лица; пожизненное лишение свободы; неприкосновенность частной жизни*. Как мы видим, деловой документ насыщен отглагольными существительными. В этом и заключается одно из главных специфических свойств термина.

Создание двуязычных терминологических словарей может ориентироваться в большом объеме профессиональной терминологии.

Терминологические словари – это словари, содержащие терминологию одной или нескольких специальных областей знаний или деятельности [5].

Составление двуязычного терминологического словаря требует решения таких задач, как необходимость определить критерии включения термина в терминологический словарь, принципы проектирования терминологического словаря, организацию представления терминологических единиц в словаре.

В ходе исторического развития русского и узбекского языков в них, в частности, в их лексике, сложились весьма значительные различия, касающиеся как плана выражения, так и плана содержания.

Общность мышления и общность мира обуславливают возможность определенной эквивалентности текстов на различных языках. Однако эквивалентность текстов не означает эквивалентности составляющих их элементов, в частности слов [6, с.26].

Национальный юридический язык и юридические термины играют важную роль в обеспечении верховенства закона и дальнейшем реформировании судебной системы, качественной разработке проектов постановлений, повышении правового просвещения и культуры граждан.

Поэтому за годы независимости юристами и лингвистами создано множество аннотированных и переведенных словарей в области права (1993, 1999, 2002, 2003, 2009, 2011, 2014, 2020), издана Юридическая энциклопедия Узбекистана, Министерство юстиции запустило Национальный правовой интернет-портал Республики Узбекистан (huquqiportal.uz).

Тем не менее, на практике сегодня возникают проблемы в области регулирования (унификации и стандартизации) юридических терминов на узбекском языке.

В частности, одно правовое понятие в нормативно-правовых и иных правовых документах приводится в разных формах. В подтверждение приведем несколько примеров: русское терминологическое сочетание «исполнительная власть» в различных источниках на узбекском языке дается как *ijro hokimiyati, ijro etish hokimiyati, ijro etuvchi hokimiyat*; показание - *ko'rsatuv, ko'rsatma, ko'rgazma, ko'rgazuv, guvohlik, so'roq berish*; умышленно - *bilib turib, bila turib, bilgan holda, qasddan*; уголовное дело - *jinoyat ishi, jinoiy ish*; исковое заявление - *da'vo arizasi, da'vo ariza, da'vo-ariza*; административное принуждение - *fuqarolik majburlov, fuqarolik majburlash, fuqarolik majbur etish*; личный досмотр - *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish, shaxsni ko'rikdan o'tkazish* и др.

Использование юридических терминов в таком разнообразии форм приводит к негативным ситуациям в юридической практике, поскольку такие юридические термины имеют семантически специфические смысловые тонкости, а когда они даются в юридическом тексте, эти тонкости значения слова проявляются еще сильнее, выражая разные значения. Это приводит к различному пониманию и толкованию как специалистами, так и не специалистами и на практике оказывает негативное влияние на процесс их реализации.

В юридическом языке это абсолютно неприемлемо. Поскольку юридические документы должны быть ясными и точными. Читающий должен понимать одно и только одно значение, которое имеет в виду юрист. Если закон не будет понятен всем, тогда он не обеспечит порядок в стране, а создаст хаос. Кроме того, искажение некоторых юридических терминов на узбекском языке негативно сказывается на развитии правового сознания и правовой культуры наших граждан.

В связи с этим одной из важнейших задач, стоящих сегодня перед нашими юристами и лингвистами, является регулирование (унификация и стандартизация) системы юридических терминов и на этой основе разработка единой электронной платформы юридического тезауруса для всей судебной системы нашей страны. Научное регулирование терминов в каждой области - непрерывный процесс. Строгое следование терминологическим принципам и нормам должно быть главным критерием.

Исходя из спроса и потребностей, нами (в соавторстве с Ш.Н. Кучимовым) был создан «Русско-узбекский словарь юридических терминов и выражений». При создании словаря авторы опирались на глубокие научные принципы юриспруденции и русского и узбекского литературного и юридического языков, давая особые альтернативы каждому юридическому термину, с особым акцентом на унификацию и стандартизацию юридических терминов.

Словарь содержит около девяти тысяч юридических терминов, охватывающих практически все области права: теорию государства и права; конституционное право; уголовное право; уголовное судопроизводство; административное право; гражданское право, семейное право, трудовое право, международное право и др.

Кроме того, при составлении данного словаря авторы попытались создать словарь, основанный на требованиях и правилах быстро развивающейся на сегодняшний день в развитых странах науки «Юрислингвистика», то есть, оценивая содержание и сущность каждой правовой концепции, они подходили к ней с точки зрения как юридических, так и лингвистических наук, продолжая традиции истории русской и узбекской правовой лексикографии.

В.В. Дубчинский к критериям включения термина в терминологический словарь относит: 1) частотность употребления данного термина в текстах по специальности; 2)

ценность его для данной терминосистемы; 3) уместность термина в определенных контекстах данного подъязыка [5].

При составлении «Русско-узбекского словаря юридических терминов и выражений» мы руководствовались такими принципами, как

- *принцип системности*. Системность предполагает тематическую связанность всех отобранных лексических единиц;

- *принцип коммуникативной ценности*, играющий важную роль в отборе лексики для терминологического словаря. В процессе реализации данного принципа при отборе лексических единиц для включения в словарь приоритет отдается лексическим единицам, обладающим наиболее широкими сочетательными возможностями;

- *принцип комплексности*, который заключается в том, чтобы закрепить в словарной форме результаты изучения всех уровней языковой структуры;

- *принцип учебной направленности*.

Одним из основных аспектов разработки двуязычного терминологического словаря является решение задачи связанной с разработкой **структуры** словаря (структуры словарной статьи, вида словарных определений, соотношения различных видов информации о слове и т. д.

Ведущие термины в разработанном нами словаре расположены в алфавитном порядке, причем термины, состоящие из слов, которые пишутся через дефис, следует рассматривать в алфавите как слитно написанные слова.

Каждая словарная статья снабжена переводом на узбекский язык, синонимами, при необходимости и дефиницией.

Основным и сложным этапом работы над словарем являлся процесс подбора эквивалента, дефиниции на узбекском языке, содержащей основную информацию о лексической единице. Первым элементом дефиниции является

собственно перевод основного слова или сочетания. Так как словарь отражает фактическое состояние двух языков, то в качестве перевода мы указываем устоявшийся эквивалент. Если имеются два или более устоявшихся варианта перевода, то они приводятся в порядке уменьшения распространенности. Например, *ликвидировать* - tugatmoq, yo'qotmoq, barhambermoq, bitirmoq; *обвинение, с.* - ayblash, qoralash, gunohkor qilish.

В некоторых случаях для определения русского термина указывается семантическая характеристика в виде описательного перевода, точно передающего смысл переводимой единицы. Например, *кодификация, ж.* - kodifikatsiya qilish, kodekstuzish, qonunlarmajmuinituzish.

Для составных терминов принята алфавитно-гнездовая система. По этой системе термины, состоящие из определяемых слов и определений, следует искать по определяемым (ведущим) словам.

Например, термин **гражданское право** следует искать в гнезде **право**.

Если ведущее слово словарного гнезда повторяется в приводимых в этой статье словосочетаниях, то вместо него ставится знак тильды (~).

В словаре принята следующая система разделительных знаков: близкие значения отделены запятой, различные значения – цифрами.

В словаре применялись только самые распространенные сокращения слов внутри статей, традиционные для словарей и справочников. Например, м. – мужской род, ж. – женский род, с. – средний род, мн.ч. – множественное число.

При составлении данного словаря были использованы практически все специализированные юридические словари, энциклопедии, юридические и лингвистические научные источники, издаваемые в нашей стране.

Функции словарей являются их задачами в целом. Назначение словарей – это их направленность на обслуживание конкретных видов деятельности. По словам учёного В.В. Дубичинского [5, С. 98], «лексикографическое комплексное описание, рассчитанное на всех, не будет нужно никому». Поэтому специализированные терминологические словари наиболее востребованы.

Сегодня Республика Узбекистан вступила в новый ренессансный период своего развития, узбекская государственность перестраивается на основе ее многолетнего опыта и на пути построения справедливого гражданского общества в социально-политической, правовой, экономической и духовной сферах проводятся широкие реформы. Это положительно сказывается на настроении людей, повышая духовный и правовой потенциал каждого гражданина.

В этой связи совершенствование государственного и общественного строительства, обеспечение верховенства закона и дальнейшее реформирование судебной системы, изложенные в Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы и других нормативных документах национальный юридический язык и юридические термины играют важную роль в качественной разработке проектов, повышении правового просвещения и культуры граждан.

Мы очень надеемся, что разработанный нами «Русско-узбекский словарь юридических терминов и выражений» окажет непосредственную практическую помощь депутатам Олий Мажлиса, членам Сената в комплексном процессе разработки законопроектов; будет способствовать разработке точных, ясных и качественных документов для всех сотрудников правоохранительных органов страны (юстиции, правоохранительных органов, службы государственной безопасности, прокуратуры, судебных органов и т. д.) в соответствии с требованиями юридической техники; сыграет

важную роль в научной и образовательной деятельности профессоров и студентов юридических вузов; послужит важным источником высокой правовой грамотности и правовой культуры всех наших граждан, правильного и уместного употребления ими юридических терминов.

Использованная литература

1. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 215 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 247 с.
3. Большой юридический словарь / Под редакцией А.Я.Сухарева, Д.В.Зорькина. – М.: ИНФРА-М, 1997.– 789с.
4. Хаютин А. Термин, терминология, номенклатура (Учебное пособие). – Самарканд: СГУ, 1972. – 129 с.
5. Дубчинский В.В. Лексикография русского языка: Учебное пособие. – М., 1986, 102с.
6. Супрун А.Е. Принципы сопоставительного изучения лексики // Методы сопоставительного изучения языков: Сборник статей под ред. В.Н. Ярцевой. – М., 1988. – С. 26.

Ж.Қ.Әділбекова, А.А.Асылбекова,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

МҰХТАР МАҒАУИННИҢ «АЛАСАПЫРАН» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

М.Мағауин шығармалары – оқырманға берері мол, көзден жас, жүректен шер шығара алатын, тек сөздің хас шеберінің қолынан шыққандығы менмұндалап көрініп тұратын қазақ әдебиетіндегі үздік туындылар. «Шығарма жасаудағы өзіндік ерекшелігі, көркемдік құпияны игеруі, образ жасау шеберлігі, тарихи деректерді орайына келтіріп қисынды қолдануы, жатық та көркем тілі қай кезде де қалың оқырманның ықыласына бөленбей, әдеби ортаны назарынан тыс қалған жері жоқ» [1,174-б.].

Қазіргі қазақ әдебиеті тоқырауда дейтін пікірлерді жиі естиміз. Дегенмен, М.Мағауин шығармашылығы бұл пікірді толығымен жоққа шығара алады. Ол қазақ әдебиетінді бұрын-соңды кездеспеген, жаңа тың бағыттар мен ойлардағы туындыларды дүниеге алып келді. «Ол жай жазушы емес, ғалым-әдебиетші және сол әдебиетті тарихи тұрғыдан зерттеуді ұстаным санап қалыптасқан тұлға» [2,330-б.]. М.Мағауиннің кез-келген туындысы өзіндік айтар ойымен, кейіпкер образы мен характерінің сұрыпталып, шыңдалып берілген үлгісімен ерекшеленеді. Өмірде кездесетін дос пен дұшпандық, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық сынды құбылыстарды шығармаларында астастыра үйлестіреді.

Халық ауыз әдебиетінің үлкен әрі күрделі бір саласы – шешендік сөздер. «Халық өмірімен бірге туып, біте қайнасқан халық тағдырының жыры мен сырын, қуанышы мен қайғысына ортақ, халық ішіндегі туып өскен от ауыз,

жезтаңдай шешендер жағынан шығарылған мұра» [3, 243-б.]. Шешендік сөздер – сөз өнерінің жілігін шағып, майын ішкен шешендер аузынан шыққан, даналық ойды білдіретін, қиыннан қиыстыратын, таңдап, талғап алынған сөздер жиынтығы. Шешендік сөздер пернелі сөз және термелі сөз деп екі топқа жіктеледі. Пернелі сөз өлең ретінде беріліп, ұйқасқа құрылады. Ал термелі сөз көркем қара сөзбен беріледі. Мұнда ұйқас мүлдем болмайды деуге болмайды. Шешендер іш қайнаған уақытта айтар сөзін желдірмелетіп, жеделдетіп сөйлеген кезде ұйқастан гөрі шешеннің айтар ойының ұтымдылығына, сөздің мағыналық тұтастығы мен тұжырымдылығына баса мән беріледі. Қоғамдағы кез-келген адам шешен сөйлей алмайды. Шешен сөйлеу адамның, біріншіден, білім, ақыл-ой, санасының тереңдігін білдірсе, екіншіден, оның қоғамдағы рөлін, лауазымын көрсетеді. Шешендік сөзді көбінесе ханның уәзірлері, көмекшілері және ел арасындағы билер мен дана кісілер айтатын болған. «Шешендік – дарындылық. Ол – тілі ғана емес ойы да жүйрік кісілерге, тілдік сезімі күшті адамдарға тән қасиет» [4, 55-б.].

М.Мағауиннің «Аласапыран» роман-дилогиясы тарихи шығарма болғандықтан мұнда есімі тарихтан белгілі талай ірі тұлғалардың аты кездеседі. Олардың сом образдарын шынайы етіп сомдау үшін автор сөз өнерінің озық үлгісін қолданып, шешендік сөздерді кейіпкерлер аузына жиі салып отырады. Бұл шығарма – тіл кестесі анық түскен, өрнегі әсем, айшығы алуан туынды. Шығарманың әрбір бетін оқыған сайын автордың сөз қолдану шеберлігіне көзіңіз жете түседі. Ол кейіпкерлер есімі жай ғана беріп қоймай, айшықты эпитеттер арқылы оларға оқырманға таныстыра біледі. «Төңіректің төрт бұрышына қылыш сермеген Хақназар», «берекесі кеткен елдің атының басын бір кермеге тіреген Тәуекел», «батырлығы мен байыптылығын бірдей танытып үлгерген» Шығай-хан ұлы

Шах-Мұхамед, «ерлігі елге әйгілі, тұлғасы таудай» Шығайхан ұлы Ес-Мұхамед, «қазақтың қызыл күрең туына берік тұғыр болған» Тұрсын-Мұхамед (Аласапыран, 8, 14-беттер) сынды сәтті шыққан эпитеттер шығармада толып жатыр. Мұндай сөздер бейнелілігімен, сонымен қатар, автор суреттеп отырған адам не халықтың сипатын сұлу түрде білдіре алуымен ерекшеленеді. Мұндай сөздер, әрине, кез-келген қаламгер шығармашылығынан табылады. Дегенмен, біздің айтпағымыз мұндай тауып айтылған, астарлы сұлу сөздердің М.Мағауиннің «Аласапыран» роман-диалогиясынан көптеп кездестіре алатынымызда.

Шығарма Тәуекел ханның ашқан құрылтайын суреттеумен бастау алады. «Марғасқалар мәжілісінде» сөз алған, шешен сөйлей білген Тәуекел хан сөзін автор былай береді: *«Жетісу ата жеріміз еді. Әз-Жәнібек хан заманынан бері жағат-мағұлмен қырқысып келеміз. Әуелі жеңдік. Қойдай қырдық. Содан соң жеңілдік. Әдіктен тараған бес ұлдың ұрпағы – жиырма төрт сұлтан қатарынан шәйіт болған, отыз мың аламан өлген ойранды ұрыс ұмыттыңдар ма? Тоғым хан мен Бәшібек ағамыз бастаған отыз жеті сұлтан түгел қырылған, әрқайсысы онға татыр елу мың аламан өлген сойқанды соғысты ұмыттыңдар ма?! Жиырма жылда оңалдың, қырық жылда қайтадан қара нар қол құрадың, өшкенің жанды, бірақ өлгенің – тірілгені қане? Жабығың бүтінделді – жараң жазылды ма?!»* (Аласапыран, 12-бет). Автор тура осындай қуатты сөздерді Тәуекел ханның аузына салып, көркемдік тәсіл арқылы «деді» дегенмен аяқтап отырады. Кейіпкерін осылайша шешен сөйлете білу автордың да шешендігін білдіретіні сөзсіз. Олай болмағанда ол мұндай керемет сөз өрнегін тудыра алмас еді.

Автор кейіпкерін шешен сөйлету үшін тіліміздің мол мүмкіндіктерін жақсы пайдаланған. Біріншіден, М.Мағауин тіліне тән синтаксистік құбылыс парцелляцияларды жиі байқаймыз. Олар сөйлемнен бөлшектеніп шығып, оқырман

назарын аудартады. Кей тұстарда олар бірінен соң бірі үдей түсіп, градация ретінде қолданылса, бір кезде екі парцелляция қарама-қарсы мағына беріп, оқырманға ой салу қызметін атқарады. Сонымен қатар, шешендік сөздерді беру кезінде теңеулерді, перифраздарды, эпитеттерді, сөздердің өзара ұйқасып жатуын, сонымен қатар, риторикалық сұрауларды жиі кездестіре аламыз. Шығармада Тәуекел ханнан басқа Қадырғали, Томан, Сүтемген сынды билер, Құл-Мұхамед сияқты елші, Ораз-Мұхамед сұлтан, ел анасы Әз-ханым да өте шешен жандар, олардың қоғамдағы өзі арқалаған ауыр жүк, биік беделіне қарай қарапайым сөйлемей де заңды.

Шығарманың бас жағында аты кездескен «жеті атасынан бері билік кетпеген, өз басы қара халық алдында айрықша қадірлі» Сүтемген бидің ханның *«Менімен бірге туған деп, немере деп жақындатпа, шөбере деп, шөпшек, туажат деп алыстатпа – батыр інілерімнің, білікті бауырларымның бірін қалаңдар, қалаңдар да қалға сайлаңдар!»* (Аласапыран, 13-бет) деген тапсырмасына жауап бергендегі сөзін алайық. *«Бәрі боп туған баһадүр көп. Арыстан боп туған асылзада көп. Бәрі де жақын бауырың. Бәрі де сүйенішің»* (Аласапыран, 14-бет). Мұндай сөздерді айтып тұрған – би, яғни, шешен сөйлеуге міндетті адам. Ал билер аузынан шыққан шешендікке бірнеше талаптар қойылатыны белгілі. Ол талаптар: біріншіден, әлеуметтік мәні бар болуы керек, екіншіден, шаршы топ алдында айтылуы тиіс, үшіншісі әрі ең күрделісі, тыңдаушыға әсер ететін эстетикалық қасиеті болуы керек, яғни, тілі айшықты, астарлы, әуезді болуы шарт. Осы шарттар толық орындалғанда ғана ол сөз шешендік сөздің түпкі мақсаты – біреуді не бір топты белгілі бір нәрсеге ұмтылдыра алатын сөз болады. Сүтемген бидің сөздері бұл талаптарға толығымен жауап беріп тұр. Қалға болуға лайық үміткерлерді атағанда Сүтемген би ендігі сөзін Тәуекел ханға емес, барша жұртшылыққа

арнай айтады. Себебі, хан қалға сайлауды көпшілікке тапсырған, Ал Сүтемген би көпшілік пен хан арасындағы көпір іспеттес, бүкіл көпшіліктің сөзін жеткізіп тұр. «Өзіңе ізбасар, қазаққа – қалға болуға лайық інілеріңнің ішінде үшеуінің орны бөлек. Жас та болса бас, жиырмаға жаңа келсе де, батырлығы мен байыптылығын бірдей танытып үлгерген, өзіңнің кіші шешең Сұлу ханымнан туған бауырың – Шығай-хан ұлы Шах-Мұхамед сұлтан бар. Өзіңмен бір анадан туған, он сегіз жасында ерлігі елге әйгілі, тұлғасы таудай бауырың – Шығай-хан ұлы Ес-Мұхамед сұлтан бар. Он тоғызында тоқсандағы қарттың даналығына жеткен, өзінен мүшел үлкен жұрт аға тұтатын, атасы – атаңның алдына шықпаған, тұқым-тұяғымен қазақтың қызыл күрең туына берік тұғыр болып келе жатқан бауырың – Жалым сұлтан ұлы Тұрсын-Мұхамед сұлтан бар» (Аласапыран, 14-бет). Бұл сөздің үлкен әлеуметтік мәні бар. Би сөзін Тәуекел ханға емес, өзге сұлтандарға, бектерге, батырлар мен оғландарға және қаумалаған қалың жұртқа қаратып айтқан. Сонымен қатар, әр сұлтанды сипаттаған кезде олардың ерекше қырларын әсем жеткізе отырып оқырман психологиясына, эмоциясына әсер еткен. Сөздің мұндай өрнекті болып шығуы біраз жылдық тәжірибиесі бар, талай жерде топжарған Сүтемген бидің өзіне тән көрсеткішін толық сақтай алған. Бұл көрсеткіш дыбыстық үйлесімдер, авторлық және дәстүрлі түрде берілген эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, теңеу сынды троп түрлері мен шендестіру, қайталама құрылымдар, градация, параллельдер сияқты толып жатқан фигура түрлері арқылы жүзеге асқан әрі күрделі етіп берілген. «**Бөрі** боп туған баһадүр көп. **Арыстан** боп туған асылзада көп» деген жолдардағы «бөрі, арыстан» сөздерін метафора деп шатастыруға болмайды. Бұлар негізінен теңеулер. «**Бөрідей** боп туған баһадүр көп. **Арыстандай** боп туған асылзада көп» десе де болар еді. Демек, теңеуде қолданылуы тиіс «-дай,

-дей» тұлғалы жұрнақ қолданылмаған, сонысымен де әсерлі болып шыққан. «Жас та болса бас», «заманында ел бастап көсем де болған, сөз бастап шешен де болған» деген сияқты ұйқасты сөз тіркестері, «жақындық – жан жарастығында», «Жетісуда жатқан жау», «ата салтында алтын тақ – ағадан ініге мұра», «құрылтайға қатысушы қауым», «қылышпен қидаласып, сүңгімен сайысу» сынды дыбыстық үнділік те шешендік сөздердің мінсіз шығуына үлкен әсерін тигізген.

Сүтемген бидің әрі қарай айтқан сөзінде қалға болуға лайықты басқа да үміткерлер аты аталады. Баһадүр сұлтанды атау үшін қазақ халқының күнделікті сөйлеуінде де жиі қолданылатын құбылыс – метафораны пайдаланады: «хан иемнің үзеңгісіне ілесіп, бүкіл түстікті тітіретті» (Аласапыран, 14-бет). Бұл сөздерді қарапайым тілмен «ханмен қатар шабуылдар мен соғысқа қатысып, оңтүстікте жатқан жауларды жеңді» деп айтсақ, сөз өзінің алғашқы қуатын жоғалтады. Осыған қарап автордың сөз қолдану шеберлігіне тәнті боласың.

Ораз-Мұхамед сұлтанның әкесі, ерлігі елге аян Ұзын оқты Ондан сұлтанның еткен еңбегін айту барысында автор би сөзіне риторикалық сұраулы сөйлемдер мен пафосты лепті сөйлемдер салады. «... бес-ақ мың қолымен жиырма мың жауға қарсы соғысқанда ертауыл мыңдықтың басында кім шауып еді?... Баба-сұлтанның басын шапқанда қасында тұрған кім еді? Бөлкей-Қоян сұлтан ұлы Баһадүр сұлтан!» (Аласапыран, 15-бет). Осы сөздер арқылы қалға болуға лайықты үміткерді айтуға негізгі көпір салынады. «...Хақ-Назар ханның қалың қолының алдындағы қара дауыл болған... Ондан сұлтанның аруағына кім бас ұрмас? Ораз-Мұхамед сұлтан сол Ондан сұлтанның өзі болмаса да көзі емес пе?» (Аласапыран, 15-бет).

Шығармадағы тағы бір би – Томан бидің сөздерінен тек көпшілік арасында ғана емес жеке адамдар арасында да кездесетін шешендік сөздің үлгілерін көруге болады.

Мысалы, еруден соң Ораз-Мұхамед сұлтанның ордасында болған Қоянақ, Көкбөрі баһадүр, Томан би және Ораз-Мұхамед сұлтан арасында болған әңгімеде Томан би тарапынан мақал-нақыл сөз ретінде ұсынылған даналық сөздер кездеседі: «...хан билігінен ар бидігі зор, ханның құты – қарашаның күші, сұлтан ызғары – өткір сүңгінің жүзі, аламан жұрттың ызғары – үңірейген көрдің өзі ...тірі жүрген күннің бәрі тірлік пе, бірге жүрген күннің бәрі бірлік пе...» (Аласапыран, 62-бет). Бұл нағыз қысқа қайырылған, теңеуге, балауға құрылған дидактикалық нақыл сөздер. Би сөзі диалог арасында айтыландықтан оның қысқа болуы да дұрыс берілген.

Ал мына бір тұста шешендік сөзді жасау кезінде қазақ шешендік өнерінде жиі қолданылатын, айтпақ идеяны тұспалдап жеткізуде аса әсерлі берілетін көріктеу тәсілдерінің бірі аллегория қолданылған: «Хан ашуы – қара қылыш, қайтпай шапқанымен, қара орманды отап түгесе ала ма; халық ашуы – қаптаған өрт, жалыны жапандағы орданы шалса, оған адам жұғыса ала ма» (Аласапыран, 64-бет). Халық қара орманға, халықтың ашуы өртке теңеліп, қара орманды отап түгесе алмау – халықты тегіс қырып біте алмау, орданы өрт шалу – халықтың ханға қарсылық көрсетуі, ордасын шауып алуы. Мұндай шебер қолданылған аллегорияның үлгілерін шығарманың кез-келген монолог пен диалогтарынан кездестіруге болады.

«Әркім өз үйінің төбесіндегі тудың тұғырлы болғанын қалайды... ажал жетсе қабіріміз қатар болады; иір мүйізді арқардың топатай құлжасын күлге лақтырып, қолайына жаққан қой асығының өзін сақа сайлаған салуалы қауым» (Аласапыран, 91-бет). Берілген микромәтіндегі сөздер сырттай күрделі болып көрінгенімен, ана тілмен ауызданған, астарлы, тұспалды, теңеулі сөздің мәнін түсінетін адам бұл мәтіннің мағынасын еш қиналыссыз түсіне алады.

Шешендік сөздерде жиі қолданылатын әдістердің тағы бір түрі – параллель түзілімдер. Параллелизм – екі түрлі нәрсені не құбылысты, ұғымды, сезімді қатар қойып салыстыра суреттеу. Мұндай параллель түзілімдер М.Мағауин шығармаларындағы диалог пен монологтарда өте жиі кездеседі. *«Жазала! Аяма! Бейпіл ауызға қақпақ, ақылы азға тоқпақ болсын!; аузымнан жырып асымды берем, астымнан түсіп атымды берем; сен үшін аранға түсер биің, ажалға аттанар батырың болсын...; сұлтанымызға сүйеу, бізге тілеу болар деп...»* деген сияқты берілген тіркестерде параллельдік түзілімдерді байқауға болады.

Шешендік – сөз өнері, ал сөздің қазақ қоғамындағы маңызы айтпаса да белгілі. Қазақ қоғамында бұрыннан дамыған, шұғылданған өнер түрлері өте көп, ал соның ішінде ең қарқында жетіліп, шырқау шегіне жеткен өнер – сөз өнері. Ал бұл өнерінің биік деңгейі, сұрыпталған үлгісі көрінетін сөз майданы – шешендік өнер. Қазақ қоғамында белгілі бір лауазымы, беделі бар адамның қалай болса солай сөйлеуге қақысы жоқ. Әсіресе, көпшілікті аузына қаратқан ел-жұрт билеушілері, әмір-бұйрық берушілер, үкім мен жарлық шығарушылар, қысқасы, қоғам мен адам тағдырына қатысты тікелей сөз айтатындар билерше төгіліп тұрмағанымен, әсерлі де әдемі сөйлеуі керек болған. Сондықтан, тегі, хандық дәуірлердегі би, бек не әмірші адам бір жағынан ұлыс, ру басы болып танылса, екінші жағынан, ол шешен болмағы керек. Сірә, би сөзінің шешен сөзімен мағыналас болып келуі кейінгі уақыттарда қалыптасса керек. Би болу – адамның әуелі жететін статусы, би болған адам ғана шешен бола алады, себебі, жоғарыда айтқанымыздай билер әсем сөйлеуге міндетті.

Шығарманы оқи отырып жоғарыда айтылған заңдылықты жазушының жақсы білетініне көз жеткізуімізге болады. Сол себепті де ол ханды, сұлтандар мен елшілерді, Әз-ханым мен Ай-Шешек сынды дана әйелдерді

салмақты сөйлетеді. Әсіресе, Ораз-Мұхамед тілін жақсы орайластырған. Бастапқы берілген кездерде Ораз-Мұхамед ойы толық толыспаған, жас сұлтан ретінде сөйлесе, уақыт өте келе автор оның аузынан шыққан сөздері арқылы-ақ оның ержетіп, ақ пен қараны таразылап үйренгендігін көрсетіп отырады. Қызыл тіл мектебінен өткен жас сұлтан ұйқасты, мәнді, дәлелді сөйлей алатын болады.

Ал, енді. Әз-ханының сөздеріне назар аударсақ. *«Егер Тәуекел хан алаш бегін қоңыраттан, ұлыс бегін жалайырдан қойса, бір қазақты тең тұтам деп жар салғаны емес пе? Бегін белге шығарып, еліне қоныс берсе, жау қолында қалған барлық руға ұран шашқаны емес пе? Жетім қозы тас бауыр, жат болып кетсе, қайтесің... Бірақ, балам, өкпе арты өкінішке ұласатын кез бар, наз арты түңіліске ұласатын кез бар... Мен ақылы қысқа әйелмін, көсемдігімнен емес, көргендігімнен айтам»* (Аласапыран, 116-бет). Ақылды әженің бұлай шешен сөйлеген тұстары жетерлік. Дыбыстық үйлесімдер, параллель тізілімдер мен мақал-мәтелдердің қатысуы арқылы жасалған шешен сөз әже образын жақсы ашып тұр. Осындай даналықты айта отырып, соңында өзін «ақылы қысқа әйелмін» деуі оның немересіне деген жүк артуы, оның әр істі сараптай білуіне жол салуы болса керек.

Бізге еңбектері арқылы есімі таныс Қадырғали би атын шығармадан кездестіре аламыз. Автор Қадырғали биді көп сөйлетпейді. Дегенмен, сөздерін аса сұлу етіп шығарады: *«Тең азамат анда болмақ, текті ауылдар құда болмақ. Андалық – ақыл ісі, құдалық – құдай ісі. Бұл – кеңшілікке, кеңесті күнге лайықты сөз екен... Асауды ауыздықтайтын – бұғалық, алысты ағайындастыратын – құдалық...»* (Аласапыран, 87-бет).

М.Мағауин – тілі шебер, сөзі әсем жазушы. Ол шығармасындағы «Е, мінеки, не деген сөз десеңізші!» деп таңдай қағатындай сөз өнерінің үздік үлгісін жасаушы. Әнші мүсін соға алмайды, ал биші күй тарта алмайтыны сияқты,

жазушы да шешен сөзді келтіре алмайды. Шешендік бөлек сала, ал ойды тербеп, жүрекке жететін шешендік сөзді тек шешен ғана шығарады. Осыған қарап, М.Мағауинді шешен жазушы деуімізге әбден болады. Бұл туралы Ә.Кекілбаев та «М.Мағауин алдымен өзі шешен, сондықтан, қажет жерде кейіпкерлерін де шешен сөйлете білген» деген пікірі өте орынды дер едік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Мұсаев А.М. Қазіргі қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Алматы, 2018. – 284 б.

2 Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы, 2009. – 376 б.

3 Райыс Ғ. Сөз өнерінің теориясы: Оқулық кітап. – Алматы, 2010. – 524 б.

4 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 2004. – 140 б.

ЖҰМЫСТЫҢ ДЕРЕККӨЗІ:

1 Мағауин М. Аласапыран. – Алматы, 1983. – 456 б.

Н.Ниязова,
Ташкентский государственный юридический
университет,
и.о. доцента кафедры узбекского языка и литературы,
к.п.н.

Х.Сойипов,
Ташкентский государственный юридический
университет,
преподаватель кафедры административного и
финансового права

СООТНОШЕНИЕ ЯЗЫКА И ПРАВА – ОСНОВА РАЗВИТИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

Взаимосвязь языка и права

На данном этапе человеческого развития соотношение языка и права настолько развивается и продвигается, что на стыках наук, в данном случае юриспруденции и лингвистики, возникают специфические научные дисциплины. В законодательной практике необходимость взаимодействия обоих аспектов – лингвистического и юридического – требует всестороннего изучения и развития таких промежуточных дисциплин, как юрислингвистика и лингвоюристика. Стоит отметить, что для узбекской правовой теории, законотворческой и правоприменительной практики данные дисциплины являются новшеством и требуется провести множество исследований в этом направлении.

Здесь же хотели бы отметить, что в статье 24 Закона Республики Узбекистан «О нормативно-правовых актах» приводятся требования к содержанию нормативно-правовых актов, согласно которой текст нормативно-правового акта излагается лаконично, простым и ясным языком. Используемые в нормативно-правовом акте понятия и термины

применяются единообразно в соответствии с их значением, принятым в законодательстве, исключающим возможность различного толкования. Не допускается употребление устаревших и многозначных слов и выражений, образных сравнений, эпитетов, метафор. Исходя из этого, возникает потребность к более внимательному отношению к «языку нормативно-правовых актов». В данном случае существует и некоторые нерешенные вопросы, к числу которых относятся:

- 1) специфика языка права не исследована в должной мере учеными-лингвистами;
- 2) на эту тему имеется всего лишь несколько статей, и самое примечательное здесь в том, что они принадлежат вовсе не «ученым-лингвистам», как можно было бы ожидать из приведенного тезиса, а исключительно юристам.

Итак, эмбриональная стадия развития узбекской юрилингвистики ставит перед исследователями вопросов касательно соотношения узбекского языка и узбекского права проблемы осмысления объекта и предмета новой дисциплины, определения границ между ними. Мы согласны, что накопленный опыт в данной отрасли не достаточно велик для того, чтобы считать юрилингвистику, как полноценную дисциплину, однако считаем, что знания отечественной и зарубежной практики достаточна для дальнейшего развития этой промежуточной дисциплины, которая возникла на стыке языка права.

Роль письменной и устной речи в становлении профессионального и компетентного юриста

Роль письменной и устной речи в становлении профессионального и компетентного юриста имеет очень большое значение потому, что согласно статистике в профессиональной деятельности юристов общение составляет около 80%, в то время как остальные 20% занимает оформление документации.

М.А.Бердиева считает, что статус права высок и ответственный, и язык права является показателем уровня культуры юристов, показателем их уважения к закону, к гражданам, права которых они защищают. ***В связи с этим, в своей речи, как письменной, так и устной, юристы обязаны не нарушать нормы родного языка.*** Общение с людьми составляет основу профессиональной деятельности юриста любой специализации. Поэтому знание социально-психологических закономерностей общения для юриста является неременным условием его высокой квалификации. Специфика профессионального общения юриста требует от него высокоразвитых коммуникативных качеств, навыков и умений, которые формируются как в процессе обучения, так и в процессе самообразования и практики. Особую роль в развитии этих качеств играет самоанализ, упражнения и психологические тренинги.

Не зря В. Шекспир предупреждал молодых: «следите за своей речью, от нее зависит ваше будущее».

Комментируя данное высказывание Шекспира Н.Н.Ивакина отмечает, если человек владеет речью, если умеет говорить доходчиво, логично и убедительно, - он легко устанавливает контакты с людьми, уверенно чувствует себя во всех жизненных ситуациях; у него удачно складывается карьера; он добивается успехов во всех своих делах. Он всегда лидер, всегда – ведущий.

Коммуникативная компетентность — это знание юристом норм и правил общения, а также владение его технологией. Она невозможна без развитых способностей юриста к общению с другими людьми — коммуникативных способностей, т.е. способностей владеть инициативой в общении, проявлять активность, эмоционально откликаться на состояние партнеров общения, формировать и реализовать собственную индивидуальную программу общения, способность к самостимуляции и взаимной стимуляции в об-

щении. Мы также считаем, что язык является показателем уровня знаний юриста, ибо по-справедливому замечания М.Каленчук «речь выдает нас с головой».

По глубокому убеждению А.Ф. Кони, юрист должен быть человеком, у которого общее образование идет впереди специального, потому что юрист ежедневно имеет дело с самыми разнообразными явлениями жизни, и эти явления он должен правильно оценить, принять по ним нужное решение и убедить в правильности своей точки зрения, обращающихся к нему людей.

Культура речи в значительной степени обусловлена культурой мышления, сознательной любовью к языку и уважением к себе как к личности. Однажды писатель Корней Иванович Чуковский на коряво сформулированный вопрос, «как повысить качество своего языка», ответил: «Нет ничего проще. Чтобы повысить качество своего языка, нужно повысить качество своего интеллекта».

Здесь же уместно вспомнить ещё одно выдающееся выражение А.Ф.Кони, который говорил «нужно знать свой родной язык и уметь пользоваться его гибкостью, богатством и своеобразными оборотами».

Профессиональный юрист должен выражаться юридической письменной речью, характерными признаками которого являются стабильность, текст всегда должна быть обдуманна, имеет логическую связь между частями. Содержание письменной речи должно быть лаконичным, простым и ясным. Кроме того, категорически запрещается использование устаревших и многозначных слов, сравнений, эпитетов и метафор.

Итак, роль письменной и устной речи в становлении профессионального и компетентного юриста весьма колоссальна, нередко от уровня культуры письменной и устной речи юриста зависит его престиж, а также престиж организаций, где работают эти юристы. Это, в свою очередь, имеет

своё влияние на их дальнейшую профессиональную деятельность, так как, по мнению Ивакиной Надежды Николаевны, *речь – это визитная карточка юриста.*

Полилингвальность как тенденция века означает, прежде всего, престиж знания языков.

Хакимов Э.Р. Отмечает, что грамотное сочетание традиций национальной и мировых образовательных систем - сложная задача, которая стоит перед современным вузом, готовящим специалиста нового времени, отвечающего требованиям международного профессионального сообщества.

Стоит отметить, что полилингвальное образовательное пространство - это пространственный конструкт развития языковой личности (владение несколькими языками), интеллектуальной личности (способность решать задачи в поликультурном обществе), толерантной личности (открытость для культуры своего и других народов), а также личности, готовой к непрерывному саморазвитию в условиях международного взаимодействия.

Принимая во внимание выше изложенные факты, мнению учёных, законодательные основы и требования времени, необходимо констатировать, что организация мульти-лингвального образовательного пространства в ТГЮУ является одной из основных целей развития современной системы высшего юридического образования в Республике Узбекистан. Тенденция изучения родного и иностранных языков усиливается ежегодно, а межкультурное взаимодействие становится все более актуально в условиях открытого информационного общества.

Подтверждением наших слов является точка зрения профессоров Бахтикиреева У.М. и Ташенов С.Б., которые утверждают, что будущим специалистам крайне важно уметь выстраивать коммуникации, как на родном, так и на иностранных языках, понимать ценности и нормы других культур, знать и чтить традиции и культуру своего государства.

Таким образом, с учетом мульти лингвальной направленности развития образования в университетах необходимо обратить внимание на формирование не только мульти-лингвального профессорско-преподавательского состава, но и охватить в этот круг и иных ключевых кадров (библиотекари, сотрудники Редакционно-издательского отдела, Отдела стратегического развития и пр.) во всестороннем развитии университета.

Список использованной литературы

1. Язык закона / Под ред. А.С.Пиголкина. – М.: Юридическая литература, 1990. 200 с.

2. Khashimova D. et al. The role of electronic literature in the formation of speech skills and abilities of learners and students in teaching Russian language with the Uzbek language of learning (on the example of electronic multimedia textbook in Russian language) //Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Т. 17. – №. 1.

3. Киракосян М.Б. «Роль языка в профессиональной деятельности юриста» Тамбов: Грамота, 2014. № 6 (36): в 2-х ч. Ч. I. С. 89-91. ISSN 1997-2911.

4. Ниязова Н. Дискуссия и дебаты как средства совершенствования культуры речи у студентов юридических факультетов // Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск. // <https://orcid.org/0000-0002-6276-5178>

5. Языковые преобразования: монография / В.Г.Гак. – Москва: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

6. Ниязова Н., Ардатова Е., Сойилов Х. Обучение языкам как основа развития юридической науки и образования // Общество и инновации. - 2021. - Т. 2. - №. 2. - С. 137-143.

7. М.А.Бердиева. Практикум по культуре речи юриста. // Учебное пособие для студентов-юристов. – Т., 2018. 180 с.

8. Н.Н.Ивакина Основы судебного красноречия (риторика для юристов). Учебное пособие 2-е издание. <http://www.pseudology.org/legis/OsnovySudebKrasnorechiya2.pdf>

9. Niyazova N. J. The role of regional texts in language learning // Проблемы современной науки и образования. – 2020. – № 1. – С. 41-4602-6276-5178 // <https://orcid.org/0000-0002-6276-5178>
10. Осиянова О. М. Многоязычие как определяющий подход языковой политики в современном лингвистическом образовании // Вестник ОГУ. № 1. 2005. С. 101-106;
12. Хакимов Э.Р. Проблемы и перспективы развития поликультурного образования / Образование и межнациональные отношения. Education and Interethnic Relations -IEIR 2012 / под ред. Э.Р. Хакимова. Ч.1. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2012. С. 19-23
13. N.Niyazova, U. Pulatova. D.Talipova. The progressive development of Uzbekistan on influence of pedagogical staff // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 2020. №2.
14. Бахтикиреева У. М., Ташенов С. Б. Проблемы и перспективы били полилингвального образования в рамках постсоветской макросистемы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.ict.edu.ru/ft/003609/chapter5.pdf
15. RAMAZONOV N. Alisher Navoiyda tahrirni tahrir //Editing the Editing in 'Alī Shīr Nawā'ī's Poetry], O'zbek tili va adabiyoti. – 2006. – №. 1. – С. 17-23.;
16. Зиямухамедова Ш. Т. Структурный анализ информационно-коммуникационных терминов в узбекском языке //International Journal of Innovative Technologies in Social Science. – 2019. – №. 4 (16).;
17. Чориев О. Сочетание права и литературы в понимании сущности криминала юридическими кадрами //Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск.

Q.M.Olloyorov,
UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sh.Q.Madiyorov,
Urganch davlat universiteti filologiya
fakulteti 3-kurs talabasi

DAVLAT TILI VA IMLOSINING RAVNAQI UCHUN BARHAMIZ MAS'ULMIZ

O'zbek tili dunyo tillari orasida o'zining ifoda imkoniyatlari, so'zboyligi va yaratilgan manbalarning salmog' ijihatidan yetakchi o'rinlarni egallaydi. Tilimizga tarixning turli davrlarida bir necha marta jiddiy ta'sirlar sodir bo'lganligi tarixiy ma'lumotlardan ko'pchilikka ma'lum. Jumladan, qadimgi davrlardagi hind (sanskrit) tillarining [Rahmonov., Sodiqov. 2009.8], milodning VIII asrlaridagi arabiy tillarning, XIII asrlarga kelib sharqiy (mo'g'ul-xitoy) tillarning va XIX asrlarda esa yevropa (rus) tillarining o'zbek tiliga ta'siri tilimizning bugungi qiyofasida ham o'z chandig'ini qoldirganligini inkor etib bo'lmaydi.

Tilimizning tadrijiy rivojlanishi muayyan davrlarda qo'llanilgan yozuvlar, jamiyatning o'sha davrdagi mafkuraviy qarashlari, urf-odatlar va yashash tarzi kabilar bilan hamohang ro'y beradi. Osiyo qit'asida yashagan avlod-ajdodlarimiz **runik, xorazmiy, oromiy, so'g'd, parfiyoniy, baqtariy, monaviy, suryoniy, pahlaviy** deb nomlangan yozuvlardan foydalanib kelganligi tarixiy va ilmiy manbalardan bizga ma'lum. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, turkiy xalqlarning yozuv madaniyati tarixida qator, har qaysisi o'zicha takomil bosqichiga erishgan butun boshli yozuvlar tizimi amal qilgan [Sodiqov. 2009.80].

O'zbek tili juda ko'p sinovlarga dosh bergan, ko'p martalab unga qilingan tajovuzlarni yengib o'tib kelayotgan kuchli tillardan deb hisoblasak xato bo'lmaydi. O'tgan asr davomida

o'zbek tili eng katta va jiddiy ta'sirni boshidan kechirdi va hatto, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, o'lik tilga aylanish xavfini boshidan kechirdi.

Tilimizni himoyalash uchun qilingan muhim harakatlardan biri unga 1989-yilda Davlat tili maqomining berilishi bo'ldi. O'zbek tilining o'sha paytlardagi holati uning tarkibida o'zlashgan qatlam birliklarining eng katta foizga ko'tarilgani bilan xarakterlidir. Buni oddiy usulda ham aniqlab ko'rish mumkin. Masalan, 80-yillarda nashr qilingan ommaviy-axborot vositalari, xususan, gazeta, jurnallardagi «o'zbekcha» deb hisoblangan matnlar bilan bugungi kunda chiqayotgan shunday matnlarni qiyoslanganda bu holat mutaxassis bo'lmagan kishilarga ham yaqqol ayon bo'ladi.

Tilimizga davlat miqyosida e'tiborning kuchaytirilayotgani va bu borada turli darajadagi qonun va qarorlar qabul qilinayotganining ham beqiyos ahamiyati mavjud. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ta'kidlab: «Barchamizga yaxshi ayonki, ona tili – millat ma'naviyatining mustahkam poydevoridir... Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tilining tarixi xalqimizning ko'p asrlik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dard-u armonlari, zafarlari va g'alabalari bilan chambarchas bog'liqdir... Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur», deya aytgan fikrlari barchamizni tilimiz himoyasiga chorlaydi [Mirziyoyev nutqi. 4.2019].

Tilimizni himoyasini kuchaytirish bo'yicha amalga oshirilgan yana bir muhim harakatlardan biri 2019-yil 21-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonning imzolanishi bo'ldi.

Farmonning eng asosiy o'rinlaridan biri – «Davlat tilini rivojlantirish departamenti»ning tashkil etilishi bo'ldi desak mubolag'a emas. Bugungi kunda viloyatlar va tumanlar kesimida mazkur tuzilma jadal faoliyat yurita boshladi. O'zbek tilini

rivojlantirish va xalqaro nufuzini oshirish bo'yicha yil davomida ommaviy axborot vositalari va boshqa tarmoqlarda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Haqiqatan ham, o'zbek tili bugungi kunga kelib siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda o'z mavqeyini tiklab oldi. Buning yorqin isboti sifatida 2020-yil 23-sentabrda BMT bosh assambleyasining 75-sessiyasida dunyo sahnasida birinchi bor o'zbek tilida yangragan Prezidentimizning nutqi butun o'zbek millati qalbini g'urur va iftixor tuyg'usi bilan to'ldirdi. Ushbu nutq o'zbek tilining himoyasi uchun amalga oshirilgan eng katta jasorat deb baholanmoqda [Mirziyoyev nutqi. 5.2020].

Yuqorida keltirib o'tilgan ijobiy harakatlar bilan bir qatorda, hali tilimiz himoyasi va imlomizning mukammal bo'lishi borasida qilinadigan bir talay ishlarimiz bor ekanligi, ko'rilayotgan choralar hali yetarli darajada bo'lmayotganligini ham e'tirof etish joyiz deb o'ylaymiz. Jumladan, bugungi kunda mamlakatimizda yashab kelayotgan o'zbek tilli aholining kundalik muomala so'zlarining katta qismi varvar birliklarni tashkil qilmoqda. To'g'ri, «el og'ziga elak tutib bo'lmaydi» degan naql ham bor, ammo biz radio, televideniye va boshqa ommaviy-axborot vositalaridan foydalanaib tilimizning jozibadorligini, nozik ifoda imkoniyatlarini kishilarimiz ongiga yetarli darajada yetkazib berolmayapmiz.

Tilimizning rivojlanishini uning imloviy maslalaridan ayricha hal qilib bo'lmaydi. O'zbek tilining imloviy masalalarida ham bugungi kunda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qancha muammolar ochiq qoldirib kelinmoqda.

Jumladan, **yo**-lashgan unlilar bilan bog'liq muammolar mutaxassislar oldida hali ham ko'ndalang bo'lib turibdi. Kirill-o'zbek alifbosidagi **е, ё, ю, я** harflarining yangi o'zbek-lotin alifbosida ifodalash masalasida stabillik buzilgan. Odatda, har bir so'zning imloviy shaklini maxsus imlo lug'atlaridan bilib olish talab etiladi. Ammo o'zbek tili uchun bir necha imlo lug'atlari

nashr etilgan va buning yomon jihati ularda **yo**-lashgan unlilar masalasi har xil keltirilgan.

Jumladan, zabardast o'zbek tilshunoslari Sh.Rahmatullayev va Azim Hojiyevlar tomonidan nashr qilingan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da kirill-o'zbek alifbosidagi валюта, октябрь, сентябрь kabi leksemalar imlosi tarkibida **y** undoshi ishlatilmagan bo'lsa [Rahmatullayev., Hojiyev. 2011. 132, 169, 200], boshqa bir zabardast tilshunoslarimiz E.Begmatov va A.Madvaliyevlar tomonidan nashr qilingan imlo lug'tida mazkur so'zlar imlosida **y** harfi mavjud holda tavsiya etilgan [Madvaliyev., Begmatov. 2013.281,364,439].

Biz bu o'rinda bu ikkala imlo lug'atlarining birontasiga e'tiroz bildirmoqchi emasmiz, biroq bunga o'xshash holatlar ko'pchilikni gangitib qo'ymoqda. Ko'chalarda do'konlar peshtoqlari-yu, reklama bannerlarida kuzatilayotgan xatoliklarni tuzatishga harakat qilamiz. Bir tomondan qonun yo'li bilan tilimiz va imlomizni himoya qilamiz, ya'ni kamchilikka yo'z qo'yilgan holatlarga nisbatan chora ko'ramiz va boshqalar. Ikkinchi tomondan qanday yozish kerakligi borasida uzil-kesil qat'iy shakllarni qo'llay olmaymiz.

Yoki kirill-o'zbek alifbosidagi **ц** harfining qo'llanishidagi ayrim holatlarda ham yuqoridagi kabi har xilliklarni kuzatishimiz mumkin. Bugungi kunga kelib, imlomizni tuzatish, kamchiliklarni bartaraf etish harakatlari kuchaymoqdaki, bunday harakatlar o'tgan asrning 30-40-yillarida ham kuzatilgan. Oxir oqibatda, o'zbek yozulari necha martalab o'zgargan va turli xil salbiy natijalarini namoyon etgan.

Nazarimizda, hozirgi lotin-o'zbek imlomizga ham ko'pchilik ko'nikib ulgurdi. To'g'ri, ma'lum kamchiliklarni tuzatish mumkin, lekin buni doimiy ravishda amalga oshirish to'g'ri emas. Bu holda har bir davrda o'ziga xos yozuv qoidalari ishlatilishiga to'g'ri keladi va kelajak nasllar uchun ma'lum davr manbalarini o'rganishda muayyan mushkulliklar paydo bo'ladi.

Ba'zan talabalar yoki boshqa soha vakillari orasida tilimizning bu kabi qo'llab quvvatlanishining ahamiyati borasida yaxshi tasavvurga ega bo'lmaslik holatlariga ham duch kelib qolamiz. Bilishimiz zarurki, o'zbek millatining mavjudligini bildiruvchi, allomalarimiz jumalari bilan aytganda, «dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on, oinayi hayoti» o'zbek tili hisoblanadi.

Siyosiy mustaqillikdan keyin iqtisodiy mustaqillikka, undan keyin ma'naviy mustaqillikka erishish va uni mustahkamlash – Vatanimiz, jamiyatimiz, ta'limimiz oldida turgan eng muhim vazifalardandir [Расулов. 2010.5]. Birlashgan millatlar tashkiloti nizomlarida qaysi etnik guruhning millat deb tan olinishi va millat deb tan olingan etnosninggina dunyoda o'z yeriga, davlatiga ega bo'lish huquqi paydo bo'lishi mumkinligi keltiriladi. Faqat bugina emas, millatning o'ziga xos belgilari orasida, uning madaniyati, san'ati, urf-odatlarini, irqiy belgilari kabilar ham mavjudki, bularning hech biri uning tilichalik millatning borligini ta'kid etolmaydi.

Demak, o'zbek tilining yuqori maqomda bo'lishi, uning qonunalar bilan himoyalinishi mustaqil yurtimizning dunyo xaritasidan mustahkam o'rin olishiga xizmat qilib kelayotgan, strategik ahamiyatga ega bo'lgan o'ta muhim ma'naviy boyigimiz ekanligini har doim his qilib turishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б.164.
2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashiyoti, 2009. –B.8
3. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. –Toshkent: Sharqshunoslik instituti nashiyoti, 2009. –B.370.
4. Mirziyoyev Sh. «Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur» <https://www.gazeta.uz/oz/2019/10/21/uzbek-tili/>

5. Mirziyoyev Sh. « BMT bosh assambleyasining 75-sessiyasida o'zbek tilida so'zlagan nutqi. 23.09.2020» <https://www.gazeta.uz/oz/2020/09/23/bmt/>

6. Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Фан ва технология маркази нашриёти, 2010. –Б. 328.

7. O'zbek tilining izohli lug'ati. Nashrga tayyorlovchilar: Madvaliyev A., Begmatov E. –Toshkent: Akademnashr, 2013. –B. 528.

8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-nashr. Nashrga tayyorlovchilar: Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. –Toshkent: O'qituvchi, 2011. –B. 240.

R.R.Xalilova,
Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim nazariyasi
kafedrası o'qituvchisi

VIRTUAL MAYDONDA NUTQIY MULOQOTNING FARQLI JIHATLARI

Muloqotni jamiyat a'zolarining o'zaro aloqa-aralashuvizis va ularning bir-biriga ta'sirini fikr almashish (axborot berish va axborot olish)siz tasavvur qilish mumkin emas. Muloqotning tarkibiy qismida nutq, fikr almashish, axborot berish mujassamlashgan. Fikr bayon qilish jarayoni, shubhasiz, ko'p holatlarda lisoniy imkoniyatlarning yozma yoki og'zaki shaklda moddiy voqelanishi bilan bog'liq. Lekin lisoniy birliklarning voqelanishi bilan bog'liq bo'lmagan muloqot turlari ham oz emas [1]. SHunga ko'ra, lisoniy vositalarning moddiy shaklda voqelanmagan muloqot turlari nutqsiz muloqot deb baholanadi. Muloqot ko'p hollarda verbal, ya'ni so'z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so'zsiz – noverbal vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish bilan bog'liq bo'lib, bir-biriga ta'siriga ko'ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi [2].

Nutqiy muloqot deganda muloqot jarayonida lisoniy verbal va noverbal vositalarning (birgalikda) hamkorlikda ishlatilishi tushuniladi. Muloqotning yana shunday bir ko'rinishi borki, uni "virtual nutqiy muloqot" deb atash mumkin. Axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan turli xil global muloqot imkoni paydo bo'ldi. Internet paydo bo'lishi bilan vositachilik aloqalari sezilarli darajada oshdi, ma'lumotlarni uzatishning har xil usullari paydo bo'ldi. Chunonchi, elektron pochta xabarlari, forumlar, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, chatlar va boshqalar [3]. Virtual nutqiy muloqot odamlarning muloqotini yangi darajaga olib chiqadi. Bu esa katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash va uzatish, on-layn muloqot qilish, audio-vizual muloqot kanallaridan

foydalanish imkonini bermoqda. Virtual nutqiy muloqot boshqa muloqot turlaridan farqli o'laroq keng miqyoslidir.

Virtual nutqiy muloqotning o'ziga xos xususiyatlari quyidagi: virtuallik - noma'lum suhbatdosh bilan muloqot qilish qobiliyati; "masofada" turib axborot almashish qobiliyati; kommunikatorlarning teng huquqliligi; gipertekst uslubi; maxsus belgilar (kulgichlar) yordamida hissiyotlarni ifodalash; undov va savol belgilarini takroriy qo'llash, bir xil harfni takror ishlatish, qo'pol so'zlar o'rniga yulduzcha belgilaridan foydalanish, matnda ko'pincha qisqartmalar ishlatish.

Virtual suhbat quyidagicha tavsiflanishi mumkin: 1) muloqotning ommaviy xarakteri; 2) aloqa yo'nalishi: ko'pdan ko'pgacha; 3) sinxron aloqa; 4) xabar oluvchiga xabar berishning o'rtacha tezligi; 5) xabar shakli va mazmuniga qat'iy talablarning yo'qligi. Bugungi kunda yangi elektron muloqot muhiti shakllandiki, bunday kommunikatsion xizmat ikki xil usulda amalaga oshiriladi: bevosita (PC, chat) va bilvosita muloqot (elektron pochta, forum, telekonferensiya) [1,2,3].

Bevosita kommunikatsion xizmat usulidan biri bu – chat. U muloqotni ta'minlab beruvchi dasturiy ta'minot bo'lib, real vaqt tizimida Internet tarmog'i orqali xabarlarini tezkor almashish vositasidir. Forumga nisbatan chat tizimida muloqot qilish va xabarlar almashish real vaqt tizimida sodir bo'ladi. Chat so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib, «do'stona suhbat, hangoma» – elektron suhbatlar, real vaqtdagi kompyuter muloqoti kabi ma'nolarni anglatadi. Chat – bu bir vaqtning o'zida bir necha foydalanuvchining Internet orqali muloqotidir [3]. Bunda foydalanuvchilar Internet orqali so'zlashadi, ya'ni matn yozishish orqali yangiliklar bilan almashadi, biror mavzuni muhokama qiladi yoki o'zaro gaplashadi. Bunday virtual kommunikativ maydonda barcha foydalanuvchilar o'zaro yozuv ko'rinishidagi xabarlarini almashish orqali muloqot qiladi. Virtual kommunikativ maydonda nutqiy diskurs deganda ikki yoki undan ortiq foydalanuvchilarning bir vaqtini o'zida, bir-birlari bilan internet

tarmog'i orqali muloqot o'rnatishi, fikr almashishi tushuniladi. Virtual kommunikativ maydonda foydalanuvchilarning joylashuv o'rni, ya'ni foydalanuvchilar qaerda bo'lishi ahamiyatli emas. Faqat quyidagi maxsus dasturlardan bir bo'lishi shart: Skype, Meyl Agent, Google Talk, ICQ kabi. Virtual kommunikativ jarayonda mikrofon va eshitish qurilmasini kompyuterga ulagan holda va dasturlar yordamida foydalanuvchilar so'zlashib muloqot qilishlari mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kishilar o'rtasida og'zaki va yozma shakllardagi o'zaro muloqot masalalari faylasuflar, sotsiologlar va tilshunoslar tomonidan qayta-qayta ko'rib chiqilishi, nutqiy muloqot nazariyasining paydo bo'lishi va yanada rivojlanishiga olib keladi. Jahon kompyuter tarmog'i turli etnik va madaniy jamoalar vakillari o'rtasida muloqot uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochib berar ekan, Internet tilshunoslikda til va madaniyat muammosini yoritib berish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjudligini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Жичкина, А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [http:// floqiston.ru/projects/articles/strategy.shtm/](http://floqiston.ru/projects/articles/strategy.shtm/).
2. Карцевский С. Об *асимметричном* дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания в очерках и извлечениях. Ч.II. –Москва: Просвещение, 1965. –85 с.
3. Кремлева, С. «ЧАТ» как разновидность виртуального общения // <http://sociology.extrim.ru/dip/start.htm>

М.А.Бердиева,
заведующий кафедрой русского языка
Технического института Ёджу в городе Ташкент,
Узбекистан

ВНЕДРЕНИЕ СИТУАТИВНО-ТЕМАТИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА В ПРАКТИКУ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Большую роль в формировании профессиональной компетенции студентов играет такой прием интерактивной методики, как моделирующие упражнения (ролевые игры). Для выполнения ролей студентам предоставляются определенные реквизиты: специальная лексика, необходимая в процессе упражнений; план, в соответствии с которым предлагается посмотреть модель.

Во время подготовки игры и её проведения студенты приобретают навыки как монологической, так и диалогической речи; у студентов развиваются и навыки самостоятельного мышления: им самим часто приходится выбирать те или иные решения, придерживаться определенных правил игры, вспоминать и использовать в речи отработанные конструкции.

При отборе коммуникативно-ситуативных тем и подборе речевого материала для каждой из них нужно оценивать каждую тему и каждую фразу с точки зрения их употребительности в естественных актах общения, т.е. учитывать, подготавливает ли отработываемый на занятиях учебный материал студентов к участию в реальной коммуникации или нет. Каждая отработываемая на занятии фраза должна войти в фонд «готовых» языковых знаков для речевого обслуживания в условиях естественной коммуникации.

Следовательно, задачи повышения эффективности обучения русскому языку как средству общения предполагают широкое использование речевых ситуаций.

Далее надо разработать систему коммуникативных упражнений, нацеленных на формирование речевого умения; и затем продумать ситуации, в которых протекало бы естественное речевое общение.

Рассмотрим подробнее перечисленные этапы в создании условно - речевых ситуаций:

1. Отбор материала надо продумать с учетом следующих моментов:

что содержит в себе учебник, пособия, словари; что известно студентам на основе собственного речевого опыта; какая фактическая информация нужна для введения ситуации; при подборе опорной лексики надо следить за тем, чтобы было достаточно глаголов, имен (существительных, прилагательных ...) и т.д.; как сделать опорный языковой материал достоянием студентов еще до занятий.

2. При введении и первичной активизации нового материала целесообразно использовать функциональный подход, чтобы студенты поняли значимость тех или иных грамматических явлений. При этом желательно использовать подстановочные таблицы, составленные на основе структурных моделей.

3. Обучение говорению начинается с диалога. Здесь рекомендуется следующая последовательность операций: слушается запись диалога; диалог читается в парах, двумя участниками; производится замена подвижных частей диалога реальными для студентов компонентами; диалог обговаривается «в парах»; создается диалог по аналогии; новый диалог «обговаривается» в парах; диалог инсценируется.

В ходе разговора инициатива может переходить от одного собеседника к другому. Важным является

правильное использование реплик-стимулов и реплик-реакций, а также учет особенностей русского речевого этикета. Использование коммуникативных упражнений имеет целью показать, что язык – средство общения, а не материал для упражнений. Поэтому исключительно важным является психологически правильно построить вопросно-ответные упражнения, избегая при этом формальных вопросов. Так, например, на сообщение *Вы слышали, вчера произошла кража*. Естественными будут вопросы: *Где же это случилось?; Когда это произошло?; Сообщили уже о каких-либо подробностях?*

Студентов надо готовить к естественному ведению разговора. Для этого надо показать особенности реплик-стимулов и реплик-реакций, показать краткость, компрессию диалогической речи.

Большинство реплик состоит из трех фаз:

1. Отношение говорящего.
2. Объяснение причин такой реакции.
3. Вопрос или новое сообщение, требующее реакции.

Для привития нерусским студентам навыков образцовой диалогической речи надо активизировать выражения русского речевого этикета, воспитывать у них наблюдательность за речевым поведением людей разного возраста, разных профессий. Показать, что люди по-разному пишут об одном и том же событии друзьям, преподавателю, официальным лицам. Эту работу полезно начинать с упражнений-наблюдений за устной речью разных людей.

1. Объясните ситуации, в которых можно употребить следующие обращения...

2. Охарактеризуйте участников диалога по их речевому поведению (возраст, взаимоотношения и т.д.).

После упражнений-наблюдений рекомендуются задания на воспроизведение диалога, затем составление аналогичных, наконец, самостоятельных диалогов спорной

на заданную ситуацию. Желательно детерминировать и адресат высказывания.

Методика проведения занятий с использованием речевых ситуаций зависит от ряда факторов: от целей занятия (формированию каких навыков и умений посвящается занятие); от темы занятия (значимость темы для устной речи. Не все темы требуют ситуативного подхода. Речевые ситуации надо использовать при усвоении тем, актуальных для данного контингента студентов); от этапа преподавания; от этапа занятия, на котором применяется ситуация.

Готовясь к занятию, на котором будет использована ситуация, преподаватель определяет следующие вопросы:

1) в какой коммуникативной ситуации актуален учебный материал; 2) какую новую информацию может получить студент на данном занятии; 3) на что следует обратить внимание с точки зрения развития познавательной активности студентов; 4) как «связать» материал с жизненным опытом студентов; 5) какие тренировочные упражнения будут способствовать выработке грамматических умений и навыков; 6) какой стимул необходимо создать для реализации ситуации.

Ситуативно-тематический принцип лингводидактики призван реализовать систему развития свободной (т.е. неподготовленной) речи с опорой на достаточный минимум учебных и естественных ситуаций, базовой тематической лексики и фразеологии, с учетом всех основных уровней речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо, перевод) обучающихся.

При внедрении ситуативно-тематического принципа в практику преподавания русского языка лингводидактика исходит из закономерностей социологического и психологического характера, что предполагает:

1) учет неравномерного развития речи студентов на русском языке по конкретным тематико-смысловым и ситуа-

тивными параметрам; 2) необходимость отработки навыков речевой деятельности, всемерной активизации у студентов ассоциативной памяти; 3) прямую зависимость в учебном процессе числа ситуаций и лексико-тематических кругов, реальной активизации вводимого в занятие языкового материала, от степени усвоения их студентами, от уровня развития у них мышления на изучаемом языке; 4) прогресс в развитии речи на русском языке (например, по «расширяющейся спирали»); 5) лингводидактическую и тренинговую ориентацию на обеспечение преемственности в постепенном переводе исходного учебного языкового материала из рецептивного в репродуктивный и продуктивный, т.е. возможности постановки достаточной речевой деятельности обучающегося в данной конкретной ситуации должна предшествовать постановка первичных речевых умений и навыков в рамках языкового обеспечения разговора по требованиям соответствующей ситуации.

Реализации ситуативно-тематического принципа содействует:

1) отбор речевых ситуаций тематически ориентируемого учебного материала, распределение по этапам обучения с переходом от ситуации к ситуации; 2) комплектование порождающих высказывания упражнений в единой системе ситуативно-речевой коммуникации; 3) интеграцию различных форм и уровней речевой деятельности с учетом грамматического обеспечения ситуаций и определенным образом дозированного тематически ориентируемого лексического материала; 4) опора на достаточно полный набор проблемных речевых ситуаций, так называемых «конфликтных» ситуаций, которые вызывают потребность в проведении аудирования, говорения, в письме и чтении по конкретно обрабатываемой теме; 5) отбор учебных текстов.

Обучение русскому языку студентов-юристов с учетом будущей специальностью дает возможность

активно использовать ситуативно-тематические задания. Привлечение студентов к участию в ситуации состоит из нескольких последовательных этапов. Работая с учебным материалом, на основе которого будет происходить научное общение, студенты, прежде всего, уточняют значение непонятных им слов, фраз; далее выделяют и формулируют проблему, которую им предстоит обсудить; оценивают материал; интересуются мнением речевых партнёров и т.п. Недостаточно научить студента оформлению содержания основной информации: он должен уметь включаться в научную беседу, комментировать выступления участников беседы, реагировать на услышанное невербальными средствами (жестами, мимикой и т.п.).

К поэтапности обучения относится и последовательная реализация учебного материала. Первоначально студенты учатся работать в искусственной речевой ситуации; они общаются с заданной целью и при заданных преподавателем условиях. С помощью упражнений отрабатываются умения использования лексико-грамматического материала, формул речевого этикета. Выполняя эти упражнения, студенты отрабатывают навыки речевого поведения. Это могут быть упражнения типа: *Задайте вопрос собеседнику; Уточните его высказывание; Согласитесь/Не согласитесь с ним (используя речевые формулы); Выразите сомнение по поводу услышанного и т.п.*

Далее студентам предлагаются так называемые условно-речевые ситуации, которые моделируют естественное общение. Студенты, хотя и ограничены материалом текстов, всё же имеют возможность логически использовать его. Система упражнений должна предоставить возможность выбора языковых средств для выражения своих мыслей. Умение пользоваться языковыми средствами вырабатываются с помощью упражнений типа: используя данную модель, ответьте на вопросы собеседника;

согласитесь/не согласитесь с мнением собеседника, постарайтесь продолжить беседу; выразите сомнение по поводу услышанного, мотивируйте своё мнение; составьте диалог на основе предложенной ситуации и т.п.

Теперь студенты должны быть подготовлены для работы в естественных ситуациях. На этом этапе обучения студенты в реальных условиях используют полученные знания, сформированные умения работы со специальными текстами: они должны участвовать в беседе после прослушанного (или прочитанного) текста, доклада, лекции; подготовиться к докладу на русском языке на заданную научную тему, выступить с сообщением на заседании научного кружка, докладом на студенческой научной конференции; принять участие в обсуждении итогов конференции.

Использованная литература

1. Ахрарова Г.П., Воинова М. Г., Хашимова Д.У. «Обучение профессиональному общению». – Т.: ТГЮИ, 2007. – С. 175.
2. Воинова М.Г. Соотношения языка и речи в практической деятельности юриста /Теоретические и практические аспекты обучения языкам и литературе в вузах. Вып. 11. – Т.: ТГЮИ, 2006. – С. 33-39.
3. Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи. М., 1986.
4. Изучаем язык специальности / Безбородова Т.Н., Воинова М.Г. и др.: под редакцией И.Р.Мирзаевой.- Т.:Адолат, 1998. -240с.
5. Скалкин В.Л. Системность и типология упражнений для обучения говорению // Иностранные языки в школе, 1979, №2, с. 19-25.

Gulhayo Boltayeva,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Gumanitar fanlar fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi

QONUN NOMLARIDA QARATQICH KELISHIGINING IFODALANISHI VA BOSH HARFLAR IMLOSIGA DOIR

Dunyoda mamlakatlar borki, ular o'z davlatini rivojlantirish, dunyoga tanitish uchun islohotlar olib boradi. Islohotlar qonun ko'rinishida ishlab chiqiladi. Har bir davlatning qonuni o'z fuqarolarini to'g'ri yo'lga, to'g'ri hayotga boshlash uchun xizmat qiladi. Demakim, qonun o'zi qanday to'g'ri bo'lsin, uning nomlanishi hamda bayonida so'zlar ham to'g'ri qo'llanishi, imlo va uslubiyat qoidalariga to'liq javob bera olishi kerak. Bu boradagi xatoliklar ma'lum darajada qonunga nisbatan hurmatsizlikni ham shakllantirishi mumkin. Hozirgi kunda muhokamalarga sabab bo'layotgan bir necha misollarni ko'rib o'tamiz:

1. Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida¹.

2. Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida.

Birinchi variantda **-ning (qaratqich kelishigi)** affiksining belgili qo'llanilishi, ikkinchi variantda esa uning belgisiz qo'llanilishidan qaysi biri imlo qoidalariga mosligini tahlil qilsak.

Bu yerda *voyaga yetmaganlar, nazoratsizlik va huquqbuzarliklar* so'zlari bir umumiy ma'noni anglatyapti. Ya'ni, umuman butun O'zbekiston uchun tegishli bo'lgan, voyaga yetmaganlarning nazoratsizligi va huquqbuzarligi haqida gap boryapti. Umumiy ma'no anglatganda **-ning** affiksi (qaratqich kelishigi) belgili qo'llanilishi uslubiy xato sanaladi. Aynan ma'lum bir hudud bo'yicha bo'lganda **-ning** affiksi qo'llanilishi

¹ <https://lex.uz/docs/-1685726>.

talab etiladi. Masalan, *Buxoro viloyatidagi tumanlarda voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi olib borilmoqda*. Bunda aniqlik mavjud bo'lib, aynan Buxoro viloyatiga tegishli bo'lgan voqea-hodisa ifodalanayotgani uchun **-ning** affiksi belgisi qo'llaniladi. Umumiylik ifodalansa, **-ning** affiksi (qaratqich kelishigi) belgisiz qo'llaniladi, xususiylik, aniq ma'no ifodalansa **-ning** affiksi (qaratqich kelishigi) belgisi qo'llaniladi. Buni hayotiy misollarda ham ko'rib chiqaylik.

1. Maktab direktori tashkilotchi bo'lishi kerak.
2. Bu maktabning direktori tashkilotchi.

Birinchi misolda umumiy va noaniq ma'no ifodalanyapti, allaqanday va hamma maktablar direktorlari nazarda tutilyapti. Ikkinchi misolda esa xususiy va aniq ma'no ifodalanyapti, aynan *bu* maktabning direktori. Ko'rsatish olmoshi ishtiroki ham aniqlikni ifodalaydi va qaratqich kelishigining belgisi qo'llanilishini talab etadi.

Ta'kidlash maqsad qilib qo'yilsa, qaratqich kelishigi belgisi ishlatiladi: *...ko'proq vaqti raisning xizmatida o'tadiganga o'xshardi*. (A. Qahhor). Bu gapda umuman rais emas, ma'lum rais ko'zda tutilgani ta'kidlanayapti.

Yoki yuqoridagi qoida bo'yicha yana bir misolni ko'rib chiqamiz:

1. Tergov organlarining jinoyatlarni oldini olish faoliyatini takomillashtirish;
2. Tergov organlarining jinoyatlarning oldini olish faoliyatini takomillashtirish;
3. Tergov organlari tomonidan jinoyatlar oldini olish faoliyatini takomillashtirish.

Bu misollarda biz asosiy e'tiborni *jinoyatlar* so'ziga qaratamiz.

Birinchi gapimizni so'z birikmalariga ajratamiz: 1) oldini olish faoliyatini takomillashtirish, 2) jinoyatlarning oldini olish faoliyati, 3) organlarining jinoyatlarning oldini olish faoliyati, 4) tergov organlari. *Jinoyatlar* so'zi *oldini olish faoliyati* birikmasiga tobelanadi. *Oldini olish faoliyati* so'zidagi **-i** egalik affiksi unga

tobelanayotgan *jinoyatlar* soʻzining qaratqich kelishigida ekanligini bildirib turibdi. Demak, birinchi variant yaʼni **-ni** tushum kelishigini qoʻllash usluban xato. *Jinoyatlarning* soʻzi aniq maʼno ifodalayotgani, yaʼni aynan jinoyatlarni anglatayotgani, aynan *jinoyatlar* soʻzini taʼkidlab kelayotgani va qaralmishning bir necha soʻz bilan ifodalanayotganiga asoslanib **-ning** affiksi (qaratqich kelishigi) belgisi qoʻllaniladi. Bu ikkinchi variant imlo qoidalariga va uslubiyatga toʻliq javob bera oladigan variantdir, deyishimizga asos boʻladi.

Har bir qonun ishlab chiqilib, tasdiqlanishdan oldin albatta lingvistik ekspertizadan oʻtkaziladi. Lingvistik ekspertiza qonunning bayonini koʻrib chiqish va tahlil qilishda “Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalari” va grammatik qoidalarga tayanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yil 24-avgustda 339-sonli “Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash” haqida qaror qabul qilgan boʻlib, u 82 banddan iborat.

Tahrirlash jarayonida mana shu 82 band, 8 boʻlimdan iborat qoida talablariga toʻliq javob beradigan matn holiga keladi va tasdiqlash uchun tegishli vazirliklarga joʻnatiladi.

Oʻzbek qonunchiligida soʻzlarning bosh harflar imlosi bilan bogʻliq bir necha muammolar ham mavjud. Buni quyidagi misol bilan koʻrib chiqamiz:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Energetika vazirligi

Oʻzbekiston Respublikasi Energetika vaziri

2. Oʻzbekiston Respublikasi Energetika vazirligi

Oʻzbekiston Respublikasi energetika vaziri

Yuqorida keltirilgan juftliklardan qaysi biri imlo qoidalari talablariga toʻliq mos keladi?

Bu masalaga yechim topish uchun biz “Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalari”ga yuzlanamiz¹.

Maʼlum boʻladiki, “Oʻzbekiston Respublikasi Energetika vazirligi / Oʻzbekiston Respublikasi Energetika vaziri” juftligi

1 Ramazonov N., Choriyev O. Yuristlar uchun oʻzbek tilining lotin yozuvidagi imlo qoidalari: Oʻquv qoʻllanma. – T.: TDYU, 2021. – B. 54.

bosh harflar imlosi nuqtayi nazaridan eng to'g'ri variant hisoblanadi. Ammo lex.uz bazasini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, "O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi / O'zbekiston Respublikasi energetika vaziri" tarzida ishlatilganligiga guvoh bo'lamiz¹. Bu holning kelib chiqishi esa kirill grafikasi qonun-qoidalariga ko'ra "Ўзбекистон Республикаси Энергетика вазирлиги / Ўзбекистон Республикаси энергетика вазири" tarzida yozish shakli qabul qilinganligidir. Normativ hujjatlar lotin grafikasiga o'tkazilganda faqat harflar lotin yozuviga o'zgaryapti, qoidalar esa kirill grafikasida qanday bo'lsa, shundayligicha qolib ketmoqda.

Fikrimizni tasdiqlaydigan boshqa misolga murojaat qilaylik. U ham bo'lsa bir hujjatda ikki alifbo qo'llanilgan holatlarning mavjudligidir. Masalan, "Sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tayyorlash, sudyalar va sudlar apparati xodimlarini qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4096-son qarorning 2-ilovasi (O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi² huzuridagi Sudyalar oliy maktabining tuzilmasi) kirill alifbosida berilgan³. Bu ham asos hujjatning kirill alifbosida tayyorlanib, keyinchalik lotin grafikasiga transliteratsiya qilinganligini ko'rsatadi.

Ushbu holatlarning oldini olish uchun taklif o'rnida shuni ta'kidlashni istardikki, **normativ hujjat avvalo lotin grafikasida tayyorlanishi maqsadga muvofiqdir**, yoki qonun tashabbuskori / ijodkorining yozuv ko'nikmasidan kelib chiqqan holda, qaysi grafikada tayyorlanishidan qat'i nazar, tasdiqlanishi, tarqatilishi va rasmiy lex.uz saytiga joylashtirilishidan oldin o'zbek tilining lotin grafikasiga asoslangan imlo qoidalariga muvofiq **lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi** shart.

¹ Qarang: <https://lex.uz/docs/-5124086>; <https://lex.uz/docs/-5691402>; <https://lex.uz/ru/docs/-3843065> va b.

² Aslida *Sudyalar Oliy Kengashi* tarzida yozilishi kerak.

³ Qarang: <https://www.lex.uz/ru/docs/-4141425>.

Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 10-fevraldagi 61-son qarori¹ bugungi kunda lingvistik nuqtai nazardan eng to'g'ri tuzilgan, bexato hujjat namunasi bo'lib turibdi va bu quvonarli hol. Biz ushbu hujjatni etalon sifatida taqdim etishni istar edik. Chunki aynan ushbu hujjat til nuqtai nazaridan mutlaqo bexato tuzilgan, ayniqsa uning 2-ilovasida maqolamiz mavzusi bo'lgan vazir maqomidagi lavozim nomlari to'g'ri yozilgan.

Shu o'rinda anchadan buyon tilshunos mutaxassislarni bezovta qilib kelayotgan, ammo haligacha amalga oshirilmagan bir taklifni ilgari surishni istar edik. Bizningcha, lex.uz bazasiga joylangan va bugungi kunda amalda bo'lgan qonun hujjatlarini to'liq, kerak bo'lsa, moddama modda til nuqtai nazaridan tahlildan o'tkazish zarur. Buning ahamiyati nechog'li katta ekanligini bugungi kunning o'zi yaqqol ko'rsatib turibdi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, davlat tili – o'zbek tilining qonun ijodkorligi bilan bog'liq imkoniyatlari juda keng. Undan to'g'ri foydalanish esa, avvalo, qonunlarning jamiyatning barcha a'zolari uchun tushunarli bo'lishi, tilning taraqqiy etishiga xizmat qiladi.

¹ <https://www.lex.uz/docs/-5281850>.

Nazira Suyunova,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Gumanitar fanlar fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi

MAKTAB DARSLIKLARIDA ONA TILI FANINI O'RGANISH

Hamмамizga ma'lumki, barcha davlatlarning ta'lim tizimida o'sha millatning tili fan sifatida mavjud. Bundan asosiy ko'zda tutiladigan maqsad shuki, o'sib kelayotgan avlodning milliy tilda o'z fikrlarini to'liq bayon eta olishi va mustaqil fikrlashini shakllantirishdir.

Bizning tilimiz ham fan sifatida darsliklarga kiritilgan va barcha yoshlar shu fanni o'qiydi. Shu o'rinda bir savol tug'iladi, Ona tili va adabiyot fanini o'rganishning insonga qanday foydasi bor? Nega uni o'rganishimiz kerak, axir shu tilda tilimiz chiqqan, odatiy turmushimizda keng foydalanamiz-ku? Avvalo, mana shu savollarga javob topa olsak, keyingi fikr-mulohazalarimiz tushunarli va mantiqiy bo'ladi. Ona tilini o'rganish bizga birinchi navbatda, shu tilda fikrimizni to'liq va chiroyli bayon etishimiz, barcha grammatik vositalarni bemalol va o'z o'rnida qo'llay olishimiz, og'zaki, yozma nutqimizning to'g'ri va ravon bo'lishi uchun kerak.

DTSda "Ta'lim muassasalarida ona tilini o'qitishning asosiy maqsadi – o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlaydigan, o'z g'alar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish" degan purma'no qaydlar mavjud. Xo'sh, biz shu maqsadni ta'lim tizimimizda, jamiyatda aks ettira olyapmizmi? Darsliklarimiz shu talabga qanchalik mos?

Ma'lum vaqt davomida chiqarilgan darsliklarimizda grammatikaga diqqat qaratilgan, yozma mashqlar ko'p uchrar edi. Bu o'quvchining fanga qiziqishini so'ndiradi, aytish mumkinki,

shu kitobga, fanga nisbatan zerikishini uyg'otadi. Adabiyot darsliklaridagi asarning o'zidan ham ko'p va tushunarsiz bo'lgan tahlillari esa o'quvchi fikrlarini qafasga solib qo'yardi. Oliy ta'limga tayyorlanayotgan abituriyentlarning yomon ko'rib o'qiydigan qismlariga aylanib ulgurgandi. Kishini quvontiradigan o'zgarishlardan biri shuki, yangi nashrlarning saviyasi ancha yuqori va zamon talablariga mos. N.Mahmudov, A.Sobirov, Sh.Sattorov, Sh.Toshmirzayeva, D.Mannopova muallifligi ostida chiqarilgan 5-sinf uchun ona tili darsligi o'quvchining mustaqil fikrlashi, og'zaki va yozma nutqi rivojlanishi uchun keng yo'l ochgani bilan ahamiyatlidir. Darslikda grammatik qoidalar sodda va qisqa bayon etilgan. Grammatik topshiriqlardan ko'ra ko'proq suhbat, munozara uchun mavzular berilgan. Zamonaviy, ya'ni yaqin orada tilimizda paydo bo'lgan, chetdan o'zlashgan so'zlar izohiga urg'u berilgan. Internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirishga qaratilgan bir nechta suhbatlar bor. Terminlar mavzusiga o'zgartirish kiritilib, iqtisodiyotga, internetga oid terminlar kabi bo'limlar bilan to'ldirilgan. Albatta, bu – zamon talabi. Mashqlar ham shu mavzuni o'rganish uchun sadda qilib berilgan. Masalan, darslikdagi 104-mashq orqali urg'uning ma'no farqlash vazifasini chuqurroq tushunish mumkin. Unda shunday misollar keltirilgan: “Suzmá (ot, quyuq qatiq) – súzma (fe'l, suvda yoki ovqatni suzish); Tortmá (ot) – tórtma (fe'l); Akadémik (ot) – akademík (sifat); Fízik (ot) – fizík (sifat)”. Bunday misollar, albatta, o'quvchining mavzuni oson o'zlashtirishiga imkon beradi. Bundan tashqari mantiqiy fikrlash va test ishlash ko'nikmasini shakllantirish uchun matn bo'yicha testlar ham berilgan. Bu usul Baxtiyor Mengliyev, Sharofat Toshmirzayeva, Saodat Atoyeva, Saida Majidova muallifligi asosida nashr ettirilgan 11-sinflar uchun ona tili darsligining II qismida ham qo'llanilgan. Bu darslikda ham axborot-texnologiyaga oid terminlar keltirilgan. Ko'pchilikka notanish, ammo hayotimizga kirib kelgan va ko'p qo'llanilayotgan zamonaviy so'zlar izohi berilgan.

10-11 sinf ona tili darsliklarida asosiy maqsad to'g'ri nutq tuzish, mustaqil fikrlash va lug'aviy, sintaktik vositalardan to'g'ri foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Masalan, 10-sinflar uchun ona tili darsligining II qismida shunday nazariy ma'lumot keltirilgan: "So'zlashuv uslubida -gach qo'shimchasi qo'llanmaydi. Murakkab qo'shma gaplar ko'pincha kitobiy uslublarda qo'llanadi. Bir uslubda unga xoslanmagan so'z, qo'shimcha, gap qurilishlarini qo'llash nutqiy me'yor emas". Bular to'g'ri, izchil, mazmunli nutq tuzishda qo'l keladi.

Testlarda g'alizliklar, kitobda imloviy xatolar mavjud, bularni keyingi nashrlarda tuzatish imkoni bor. Ammo bundagi yutuq eshitish, gapirish, yozish, o'qish ko'nikmalarini rivojlantira oladigan kitoblar nashrining yo'lga qo'yilganidir. Aytish mumkinki, ushbu darsliklarni mukammal o'rganib, ya'ni maktabda yaxshi o'qib, DTM testlaridan ijobiy natijaga erishish va repetitorlarsiz OTM talabasi bo'lish imkoni oshgan.

Yangi darsliklardagi o'zgarishlar o'quvchilarning dogmatik fikrlamasligiga, faqat grammatika bilan cheklanib qolmasligiga yo'l ochadi. Bu, albatta, ijobiy o'zgarish. Bu orqali DTSda ko'rsatilgan maqsadga osonroq erishish mumkin. Bunday soddalik boshqa fanlarga ham joriy etilsa, nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Endi bunday darsliklardan dars o'ta oladigan, zamonaviy terminlarni tushunadigan, intellekti yuqori o'qituvchilar zamon talabi hisoblanadi. Chunki kishi to'g'ri yo'lni o'qituvchilar orqali ko'radi.

O'zbek tiliga e'tibor faqat tadbirlar va uzundan-uzoq ma'ruzalarda emas, amaliy suratga ham ko'chib, darsliklarda aks etgani barcha uchun ayni muddao. Zero, tafakkur til orqali namoyon bo'ladi va til orqali rivojlanadi. O'zbek tili millatimizning tafakkur tilidir. Unga bee'tibor bo'lish yaxshi natijalarga olib kelmasligiga tarix guvoh.

S.Turdiyev,
Toshkent davlat yuridik universiteti,
Jinoiy odil sudlov fakulteti 2-kurs talabasi

TIL – MILLAT KO‘ZGUSI

Til - qalbning qoni. Uning vositasida
tushunamiz va tushuntiramiz.
Oliver Vendell Xolms

Bu dunyoda biror-bir millat borki, har biri o‘z tili, urf-odatlari, an‘analari va madaniyatiga ega. Aynan shu omillar millatni alohida millat sifatida e‘tirof etish uchun asos bo‘ladi. Ular orasida eng ahamiyatlisi bu, shubhasiz, tildir. Chunki, aynan millatning tili dunyoda shunday millat bor ekanligi bildirib turadi. Va millatning qolgan o‘ziga xos an‘ana, urf-odatlar va madaniyati ham o‘sha millat tili bilan uzviy bog‘liqdir. Misol uchun, ba‘zi millatlarda shunday urf-odat va an‘analari borki, ularning ma‘nosini boshqa tilda aynan ifodalashning iloji yo‘q. Ya‘ni, har bir millatning o‘ziga xos an‘ana yoki urf-odatini ifodalaydigan birdan-bir vosita bu shu millat tilidir. Statistik ma‘lumotlarga qaraganda, bugungi kunda, shevalarni ham qo‘shib hisoblaganda, dunyoda yetti mingdan ortiq jonli til mavjud. Mazkur tillar orasida o‘zbek tilining ham borligi bu quvonarli, albatta. Chunki, dunyoda ba‘zi millatlar borki, aslida, ular alohida millat, lekin o‘z milliy tiliga ega emas. Ularning ko‘pchiligi kuchli davlatlar tomonidan mustamlaka qilingan davrda o‘z tillarini unutishgan yoki uning sofligini saqlab qola olishmagan. O‘zbek xalqi esa, 150 yillik rus mustamlakasi davrida o‘zbek tiliga qarshi olib borilgan siyosatga qaramasdan, o‘z tilinig sofligini kerakli darajada saqlab qoldi va istiqloq davri avlodlarigacha yetkazib bera oldi. Bu ham bir katta yutuq, albatta.

1989-yil o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi o‘zbek xalqi tomonidan juda katta xursandchilik bilan kutib olindi.

“Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinib, davlat tili bilan bog‘liq huquqiy asoslar o‘rnatildi. Davlat organlarida barcha ishlar o‘zbek tilida yuritila boshlandi. Va, nihoyat, xalqimiz o‘z ona tilida erkin gapirishdek orzusiga erishdi. Maktabgacha ta‘lim muassasalari, maktab va oliy ta‘lim muassasalaridan o‘zbek tili chuqurlashtirilgan holda o‘qita boshlandi. Bundan tashqari, o‘zbek tili va adabiyotiga qo‘shgan hissasi uchun ijodkor qizlarni “Zulfiya” mukofoti bilan taqdirlash tizimining joriy etilishi ham milliy tilimiz rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Yaqin yillarda ham davlat tilini rivojlantirishga doir bir qator muhim ishlar amalga oshirildi. Jumladan, o‘zbek tilida ham jahonning mashhur tillarida bo‘lgani kabi tilni bilish darajasini aniqlaydigan tizim yaratildi va yo‘lga qo‘yildi. Kamchiliklarga qaramasdan, mazkur tizim o‘zbek tilida nafaqat grammatika balki, qolgan ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga katta hissa qo‘shmoqda.

Shunindek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining tashkil etilib, o‘zbek tilining tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish, uni ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish va qo‘llanish doirasini kengaytirish, filolog kadrlar tayyorlash borasida keng qamrovli ishlar yo‘lga qo‘yildi. 2020-yil 10-aprelda qabul qilingan “O‘zbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq 21-oktyabr O‘zbek tili bayrami kuni etib belgilanishi o‘zbek tilini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilyotganidan dalolat beradi.

Ko‘plab yutuqlarga erishishimiz o‘laroq, til borasida og‘riqli nuqtalarimiz va o‘z yechimi kutayotgan muammolarimiz bisyor. Ularning ba‘zi birlarini atroflicha ko‘rib chiqamiz.

Biz yashayotgan asrda axborot-texnologiyalar va globalashuv shu darajada kuchaydiki, deyarli har kuni xorijiy tillardan o‘zbek tiliga so‘z kirib kelmoqda. Bu jarayon chetdan qaragada uncha muhim bo‘lib ko‘rinmasligi mumkin. Lekin, bu bora-bora tilning yo‘q bo‘lib ketish bosqichigacha olib boradigan, millatimiz uchun o‘ta xavfli jarayondir. Ayniqsa,

XXI asrdan boshlab chetdan xorijiy soʻzlarning kirib kelib oʻzbek tiliga oʻzlashtirilishi darajasi shunchalik kuchaydiki, oʻz tilimizda oʻsha soʻzlar mavjud boʻla turib, uning chetdan kirib kelgan variantini qoʻllash holatlari xalqimiz orasida koʻp uchramoqda. Masalan, oʻzbek tilining izohli lugʻatiga koʻra, biz kundalik hayotda koʻp qoʻllaydigan “metod” soʻzi, aslida “usul”, “uslub”, “agressiya” soʻzi “tajovuzkorlik”, “universal” soʻzi “keng qamrovli” degan maʼnolarni anglatadi. Bunaqa misollar anchagina. Bu nimadan dalolat beradi? Bu oʻzbek tilida juda koʻp soʻzlar yoʻqolib ketish yoki real hayotda oʻz ahamiyatini yoʻqotish xavfi mavjudligini anglatadi. Agarda, chetdan kirib kelayotgan soʻzlarning millat tiliga tahdidi uncha yuqori boʻlmaganda edi, baʼzi mamlakatlarda aynan chetdan kirib kelayotgan soʻzlarni milliy tildagi muqobil variantini topish va oʻsha soʻzning qoʻllanilishini taʼminlash bilan shugʻullanadigan alohida tuzilmalar tashkil etilmas edi. Misol uchun, Turkiyada maxsus bir organ aynan shu masala bilan shugʻullanadi. Biz jahonning koʻplab tillarida, shu jumladan oʻzbek tilida ham qoʻllaydigan “aeroport” soʻzi, turk tilining xususiyatlaridan kelib chiqib, turk tiliga “havalimani” tarzida qabul qilingan. Oʻzbekiston Respublikasida ham 1989-yil oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganidan keyin mazkur amaliyot ona tilimizga nisbatan ham qoʻllab koʻrildi. Jumladan, Vazirlar Mahkamasi huzurida dastlab, Odil Yoqubov rahbarlik qilgan Atamalar qoʻmitasi tashkil etilib, bir qancha xorijiy soʻzlarning oʻzbekona muqobil variantlari topishga doir ishlar olib borildi. Misol uchun, “avtobus” “koʻpkursi”, “samolyot” “uchoq”, “aeroport” soʻzi esa “tayyoragoh” tarzida oʻzbek tiliga qabul qilindi. Lekin, afsuski, bu amaliyot oʻzini oqlamaganligi sababli qoʻmita faoliyati 2004-yilda tugatildi. Bu holat koʻp jihatdan, rus mustamlakasi davrida oʻzbek tiliga rus tilining taʼsiri va koʻplab millat va elat vakillari koʻchirib keltirilishi natijasida etnik va lingvistik tarkibning kengayishi bilan bogʻliq boʻldi. Chetdan kirib kelayotgan soʻzlarning oʻzbekona muqobilini topish uchun

nafaqat o'zbek tili va o'sha til hamda o'sha so'zning shakllanish tarixini ham chuqurroq bilish zarur.

Hozirgi vaqtda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi va Davlat tilini rivojlantirish departamenti mavjud. Ularning asosiy vazifalaridan biri "zamonaviy atamalarning o'zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo'llanilishini ta'minlash". Lekin, ma'lum bir obyektiv va subyektiv omillar sabab amalda sezilarli natijalar ko'rinmayapti. Buning sabablaridan biri globallashuv natijasida kirib kelayotgan so'zlarning ko'pligidir. Qolaversa, mazkur muammoni yechish, faqatgina bitta organ yoki tuzilma doirasida emas, balki butun jamiyat ishtiroki talab etiladigan masaladir. Masalan, bir nechta xorijiy tillarni va davlat tilini chuqurroq biladigan mutaxassislar ko'magidan foydalanishimiz kerak. Shuningdek, mas'ul organlar tomonidan xorijdan kirib kelayotgan so'zlar ro'yxatini shakllantirish va mazkur so'zlarni o'zbeklashtirish yuzasidan turli ommaviy tanlovlar e'lon qilsa bo'ladi. Agar maxsus ekspertiza va komissiya xulosalaridan o'tgan va eng maqbul deb topilgan har bir o'zbeklashtirilgan so'z iste'molga kiritilsa va tanlov g'oliblar munosib taqdirlansa yuqori samaradorlikka erishish mumkin bo'ladi.

Hozirgi kundagi muammolarimizdan yana biri bu o'zbek adabiy tili qo'llanilishi kerak bo'lgan joylarda o'zbek adabiy tiliga qo'shib, sheva yoki ko'chaga xos so'zlar ham ishlatilyapti. Misol uchun, milliy telekanallarimizda uzatilayotgan ba'zi bir ko'rsatuvlarda o'zbek adabiy tilini buzib gapirish holatlari ko'p uchramoqda. Bunday holatlar o'zbek tiliga nisbatan hurmatsizlik hisoblanishi bilan bir qatorda ularni kuzatayotgan yosh avlod ongiga ham ta'sir etmasdan qolmayapti. Shu bilan birga xalqimiz orasida o'zbek adabiy tiliga bo'lgan hurmat ruhining pasayishiga olib kelmoqda. Buning oldini olish uchun, albatta, davlat tilini hurmat qilishning huquqiy kafolatlarini oshirish zarur. Misol uchun, Ozarbayjon tajribasiga qaraydigan bo'lsak, Ozarbayjon Respublikasining "Davlat tili to'g'risida" gi Qonunda "har bir

Osarbayjon fuqarosi davlat tilini bilishi shart” ekanligi belgilab qo’yilgan. Osarbayjonda davlat xizmatchilari, jurnalistlardan tortib oddiy fuqarolargacha davlat tilini bilish majburiy sanaladi. Natijada, bu davlatda shunday ajoyib an’ana odat tusiga kirganki, har bir ota-ona millatidan qati’y nazar o’z farzandini osarbayjon tilida ta’lim beriladigan maktabga yetaklab borishadi. Milliy tillaridan davlat tilini ustun qo’yishadi.

Bugungi kunda yurtimizda xorijiy tillarni o’rganishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Oxirgi yillarda jahon tili, ingliz tilini o’rganishga bo’lgan e’tiborning kuchayishi va ingliz tilini biladigan o’zbeklar soni kundan-kunga ko’payib bormoqda. Bir nechta tillarni chuqur biladigan vatandoshlarimiz ham anchani tashkil etadi. Bu yutuqlar kishini xursand qiladi, albatta. Biroq, bir nechta xorijiy tillarni chuqur o’rgangan ba’zi bir insonlar o’z tillarini unutilib yuborishmoqda. Muloqotda ham o’zbek tilidan emas, xorijiy tillardan foydalanishmoqda. Mashhur dog’istonlik yozuvchi Rasul Gamzatov bir asarida shunday eslaydi: “Bir yigit xorijga, Fransiyaga o’qishga ketib, qaytib kelmaydi. Uni intiqib kutgan onaizor Fransiyaga borib kelgan hamqishlog’idan og’li haqida so’raydi.

- O’g’lim bilan ko’rishdingizmi?
- Ha.
- Siz bilan qaysi tilda gaplashdi?
- Fransuz tilida.
- Unda u mening o’glim emas!”

Mazkur vaziyatda yigit Fransiyada o’z ona tilidan chet tilini ustun qo’rganligi uchun oq bo’ldi. O’z yurtida turib, o’z tilidan xorijiy tilni ustun qo’yayotganlarni, milliy tilini unutilganlarni nima deb atash mumkin? Yetar, o’z tilimizni qadrsizlantirishni to’xtataylik. Shunday muhit yarataylikki, O’zbekistondagi har bir inson o’zbek tilini o’rganishga intilishsin. Biz xorijga sayohatga boradigan bo’lsak, o’sha davlat tilini o’rganganimiz kabi xorijdan kelayotgan sayyohlar ham o’zbek tilini o’rganib kelishga harakat qilishsin. Buning uchun nima qilish kerak? Buning uchun, avvalo,

biz o'zimiz tilimizni hurmat qilishimiz kerak. Shundan keyingina boshqalar ham o'zbek tilini hurmat qila boshlaydi.

Bundan tashqari, o'zbek tilini o'rganishga doir sodda grammatik, leksik, o'qib tushunish va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi qulay usul va uslublarni o'z ichiga olgan dastur va loyihalar deyarli mavjud emas. Nima uchun, ko'p xorijiy davlat fuqarolari ingliz, rus, koreys, fransuz va nemis tillarni o'rganishadi? Bu bir tarafdin ularning mashhurligi bilan bo'g'liq bo'lsa, ikkinchi tarafdin ularni o'rganishga doir tizimli yuqori saviyadagi dastur va kitoblarning ko'pligida. Agar biz milliy tilimiz boshqa til vakillari tomonidan o'rganilishini istasak, o'zbek va boshqa jahonning mashhur tillarida o'zbek tilini sodda va tizimli o'rgatadigan dasturlar ishlab chiqishimiz va ularni elektron shaklga o'tkazib, internet tarmog'iga joylashimiz kerak bo'ladi.

Yanabir muammolardan birbu alifbo masalasi. Mustaqillikdan ko'p o'tmay, 1993-yil 2-sentabrda O'zbekiston Respublikasining 931-XII son Qonuni bilan lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi joriy etilidi. Biroq, oradan o'tgan, salkam, 30 yillik davr mobaynida krill yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi amalda ustunlik mavqeyini saqlab keldi. Bu davrda yaratilgan va nashr etilgan kitob va adabiyotlarning katta qismi ham krill alifbosida. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini yoyish borasida bir qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, biz mazkur alifboda ta'lim olgan yangi avlodni shakllantirishga erishdik. Mazkur alifboda nashr etilgan kitoblardan iborat kattagina kutubxonaga ega bo'ldik. Endigina, mazkur alifboga sekin-sekin ko'nika boshladik degan paytda alifbodagi bir nechta harflarning shaklini o'zgartish haqida takliflar chiqqani, ko'ngilni xira qiladi. Qani, bu yerda mantiq. Axir, hozir biz alifboni yana o'zgartirsak, unga moslashgunimizcha yana yillab vaqt ketadi. Qolaversa, hozirgi alifboda shakllangan kutubxonani ham tom ma'noda o'limiga sabab bo'lmaymiz? Jahonning bir mamlkatida olimlar tilning alifbodagi shakli bilan talaffuzdagi shakli keskin farq qilishi

sabab yig'ilishib, alifboni isloh qilishmoqchi bo'lishibdi. Uzoq tortishuvlardan keyin tilning yozuvdagi va talaffuzidagi tavofutga qaramay alifbo o'z holicha qoldirilibdi. Nega deyishganda, sababi eski alifboda yaratilgan kitoblarni "zabonsiz" bitiklarga aylanib qolishning oldini olish uchunligi aytilibdi. Bu til jahoning mashhur tillaridan biri ingliz tili edi.

Mashhur jadidshunos o'zbek yozuvchsi, Cho'lpon "adabiyot yashasa, millat yashaydi" degan juda ma'noli so'zlarni aytib o'tgan. Shu o'rinda savol tug'iladi: "adabiyot qanday yashaydi?" Adabiyot til yordami ila mavjud. Til bo'lmasa, adabiyot yashamaydi. Adabiyot o'limi degani bu millat halokati demakdir. Qiyoslash mumkin bo'lsa, tili yo'q millat bu jonsiz tanaga o'xshaydi. Chunki, milliy tili bo'lmagan millat qachondir halokatga uchraydi. Millatimizni taraqqiy ettirish ham uning halokatiga sabab bo'lish ham o'z qo'limizda.

Farangiz Eshturdiyeva,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ommaviy huquq fakulteti 3-kurs talabasi
farangizbahodirovna@gmail.com

HUQUQ VA TIL MUNOSABATI

Nima uchun ko'cha harakati qoidalarini buzgan kishiga militsiya hushtak chaladi-yu, butun bir tilni buzayotgan odamlarga hech kim hushtak chalmaydi.

Abdulla Qahhor

Annotatsiya. Ushbu maqolada bevosita tilning jamiyatdagi o'zni huquq bilan bog'langan holda yoritib beriladi. Shuningdek, til va huquqning o'zaro munosabatlaridagi rivojlanish uchun qilingan, qilinayotgan va qilinishi kerak bo'lgan asosiy masalalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: davlat tili, qonun, huquq, farmon, normativ-huquqiy hujjat, til siyosati, monitoring.

Аннотация. Эта статья напрямую иллюстрирует роль языка в обществе по отношению к праву. В нем также обсуждаются ключевые вопросы, которые были сделаны, выполняются и должны быть выполнены для развития отношений между языком и правом.

Abstract. This article directly illustrates the role of language in society relating to law. It also discusses the key issues that have been done, are being done and should be done for the development of the relationship between language and law.

Til - millatning ko'zgusi bo'lib, unda tarix - o'tmish va kelajak jonlanadi. Ma'lumki, eng katta xiyonat e'tiqodga bo'lgan xiyonatdir. Bizning e'tiqodimizning uzviy bir jihati ham tilimizga

bo'lgan e'tiborimiz bilandir. Ona tilimiz yurtimizdagi qadim va muqaddas, mo'jizaviy buloqlardek toza va musaffo, iste'molga doim yaroqli bo'lishi shart. Uning ichki imkoniyatlari cheksiz va mislsizdir. Ona tilimizning tabiiyligi uchun kurashish, og'zaki va yozma nutqda til me'yorlariga rioya qilish, uning tarovatini saqlab qolish barchamizning eng muqaddas va sharafli burchimizdir.

O'tgan davr mobaynida ona tilimizning mavqeini oshirish, sofligini saqlash, yo'qolib ketgan so'zlarni qayta tiklash, bu boradagi qonunchiligimizning ma'no-mazmunini yosh avlod ongiga singdirish yo'lida ulkan ishlar amalga oshirildi. 1989-yil 21-oktyabr kuni qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun hamda mamlakatimizning Asosiy qonuni — Konstitusiyamizning o'zbek tilida yaratilishi tom ma'noda, uning nufuzini yuksaltirdi. "Davlat tili haqida"gi Qonun bilan o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi O'zbekistonning mustaqillik sari qo'ygan ilk tamal toshi bo'ldi. Markazda va joylarda ushbu Qonunning amalga oshirilishi bo'yicha muvofiqlashtiruvchi komissiyalar tuzilib, qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning davlat tilida e'lon qilinishi, davlat boshqaruvi organlari, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarining muhrlari davlat tilida yuritilishi, respublikaning ma'muriy hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari va geografik ob'yektlarning nomlari davlat tilida aks ettirilishi ta'minlangan. Yana bir yutug'imiz shundaki, targ'ibotlar natijasida jamiyatimiz a'zolarining tilga bo'lgan munosabati o'zgarib, til madaniyati yuksalib boryapti. Shundan so'ng "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritib, uning yangi tahriri tasdiqlandi. Eng muhimi, ushbu qonun ko'p millatli xalqimiz manfaatlarini ko'zlagan holda bosqichma-bosqich amalga kiritildi va boshqa millat vakillarining davlat tilini o'rganishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berildi.

Lekin shuni tan olishimiz kerakki, yuqoridagi harakatlar orqali tilimizni mavqeyi nisbatan oshgan, tilimiz qonun bilan himoyalangan, ammo muammolarimiz hali ko'p. Ba'zilar: "O'zbek

tili haqida shuncha jon kuydirsangizlar ham nega uning qadri baland emas? Boshqa millatlar tiliga bunchalik qayg'urishmaydiku?" kabi savollar beradi. Bunga menda ikki xil javob bor: Avvalo, o'zbek tilidagi ta'lim sifati yetarli emas (Xalq ta'limini ayblashdan holiman), bu haqiqat. Qolaversa, o'zbek tili davlat tili sifatida majburiy tarzda mamlakatning yuridik, biznes va ilm manbalari tili maqomiga ega bo'lmas ekan, uning qadri o'smaydi. Ya'ni, O'zbekistonda har qanday shaxs yaxshi yashash va tirikchilik uchun o'zbek tilini o'rganishi zarurligini o'ziga shart deb qabul qilishi kerak. Muammo shundaki, bunga haligacha kirishmadik (axir, oradan 31 yil o'tyapti)... [Umidjon Jabborov. "Til nomusi"ni qachon his qilamiz?]

Tilimiz, xususan davlat tili haqida gaplashar ekanmiz, uni asrash, hurmat qilish har bir fuqaroning burchi sanaladi deb yuqorida ham ko'p takrorladik. Lekin shu burchni hamma ham birdek his qilib, amal qilyapti deysizmi? Menimcha, ana shunday holatlarda aynan til va huquq munosabatlari yaqqol namoyon bo'lsa kerak deb o'ylayman. Har birimiz kundalik hayotimizda joy nomlarini atash, nom berish masalalarida ayrim qo'pol xatolar, xalqimiz qadriyatlariga mos bo'lmagan atamalar, joy nomlarini uchratamiz, bu sir emas, albatta. Bularni ko'rib ko'ngil xira tortadi. Masalan, turli kafelar, oshxonalar, kiyim-kechak va savdo do'konlaridagi reklama roliklarida, fitnes, kompyuter klublari singari aholi to'planadigan joylarning nomlari tilimizga yot bo'lgan atamalar bilan nomlanmoqda. Odamlarimiz orasida ona tilidagi nutqiy madaniyat ko'nikmalari yetarli darajada bo'lmaganlar ko'plab topiladi. Bunday salbiy holatlarni, davlat tiliga, o'z ona tiliga nopisandlikni hech narsa bilan oqlab bo'lmaydi. Shu joyida Abdulla Qahhorning quyidagi gaplarini eslab o'tish joiz: "Nima uchun ko'cha harakati qoidallarini buzgan kishiga militsiya hushtak chaladi-yu, butun bir tilni buzayotgan odamlarga hech kim hushtak chalmaydi". To'g'ri, bu adibimiz yashab, ijod qilgan davr boshqa, bizda hozir o'zgarishlar ko'p deyishimiz mumkin. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 42-moddasida, xususan, "Davlat tili to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasida davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlari qoidalarini buzganlik – O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash, shuningdek fuqarolarning ta'lim va tarbiya berishda tilni erkin tanlashdan iborat huquqlarini buzish, tildan foydalanishda to'sqinlik qilganlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan. Lekin hamma holatlarda ham normadagi dispozitsiya orqali javobgarlikka torta olmaymiz, aynan hushtak chalmaymiz. Shu sababli, til va huquq o'rtasida munosabat bevosita insonlarning ongi yanada aniqroq qilib aytsak, huquqiy ong va madaniyatini yuksaltirish kerakligiga borib taqaladi, albatta. Bu yo'lda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda, nasib, yaqin kelajakda yuksak natijalarga erishishga ham ishonamiz va bu yo'lda tinimsiz harakat olib boramiz.

Bo'lajak huquqshunos sifatida aytishimiz joizki, baridan avval, amaldagi «Davlat tili haqida»gi qonunni milliy manfaatlarimiz va mamlakat nufuzini ko'zlab takomillashtirish zarur. Bu haqida bir yil oldin «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» Prezident farmonida ham qayd etilgan edi. Haqiqatan, amaldagi Qonun moddalariga e'tibor qaratisa, majburiyat qoidalaridagi "davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham..." iborasi o'zbek tilining haqiqiy maqomi mantiqiy soyada qolib ketganini ko'rsatgandek. Davlat tili o'zbek tili bo'lgach, ustun jihatlar ham bo'lishi shart. Harqalay, qardosh xalqlar – tojik, qirg'iz, qozoq va turkman davlatining shu qonunlarida bu ustun jihat aniq ifoda etilgan.

Albatta, qonunchilik jarayoni, ya'ni normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonlarida o'zbek tili imkoniyatlaridan foydalanish borasida muayyan kamchilik va xatoliklar uchrab turadi. Ko'p holatlarda fuqarolarimiz tomonidan qonunlar tushunarsiz tilda yozilgani va uni tushuna olmayotganliklarini ma'lum qilinadi. Amaliyotda ayrim holatlarda jamoatchilik muhokamasiga

normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiquvchilar tomonidan loyihalarning davlat tilidagi matnini qo'ymaslik holatlari ham mavjud edi. Shu sababli jamoatchilikda "bizda qonunlar dastlab boshqa tilda yozilib so'ngra o'zbek tiliga tarjima qilinadi"- degan tushunchalar shakllanishiga olib keldi. Bildirilayotgan e'tirozlarni inkor etmagan holda aytish kerakki, hozirda parlament faoliyatida davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoringni amalga oshirish masalalari eng ustuvor vazifa hisoblanadi. Bugungi kunda Qonunchilik palatasida ikkinchi o'qishga tayyorlanayotgan "Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi yangi qonun loyihasida qonun hujjatlari loyihalari davlat tilida tayyorlanishi mustahkamlanmoqda. Shuningdek, tayyorlangan normativ-huquqiy hujjat loyihasi ushbu hujjatni qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organga davlat tilida kiritilishi hamda davlat tilida qabul qilinishi nazarda tutilmoqda. Zaruriyat bo'lgan hollarda normativ-huquqiy hujjatning boshqa tillarga tarjimasi bilan qabul qilinadi. Davlat tilidagi normativ-huquqiy hujjat matni bilan uning boshqa tildagi matni o'rtasida tafovut bo'lgan taqdirda, normativ-huquqiy hujjatning davlat tilidagi matni qo'llanilishi kafolatlanmoqda.

Bundan tashqari ham tilimizni nufuzini yanada oshirish uchun kengroq ishlar olib boorish kerak, albatta! Xo'sh, bugun tilimiz nufuzini oshirish va uni targ'ib qilish uchun nimalar qilish kerak? Barcha sohalarda o'zbek tilidan to'laqonli foydalanish, lotin yozuviga asoslangan alifboni takomillashtirish va boshqa millat vakillarining til o'rganishi uchun qanday jihatlarga e'tibor qaratish lozim?

- Birinchidan, jahon adabiyoti durdonalarini o'zbek tiliga hamda o'zbek adabiyotining sara namunalarini chet tillarga tarjima qilish va nashr etish, bu yo'nalishda shakllangan ijodiy maktablarni rivojlantirish zarur.

- Ikkinchidan, xorijda istiqomat qiluvchi vatandoshlar va o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lgan chet el fuqarolari uchun

o'zbek tili darsliklari, elektron dasturlarni ishlab chiqish va keng miqyosda tarqatish masalasiga e'tiborni yanada kuchaytirish lozim.

- Uchinchidan, o'zbek tilining jahon maydonida, xususan, Internet axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, ona tilimizda ko'plab yangi kompyuter dasturlarini yaratish bo'yicha keng ko'lamlı chora-tadbirlarni amalga oshirish darkor.

- To'rtinchidan, mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o'rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish har qachongidan ham muhimroq.

Yana shuni ham aytib o'tish joizki, Prezidentimiz tomonidan joriy yil 20-oktyabr kuni imzolangan "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmon o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirishga qaratilgan muhim hujjat bo'ldi. Unga binoan, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash, O'zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va istiqboldagi vazifalar belgilandi. Farmonga muvofiq, 2020 – 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining tashkil etilgani shubhasiz, ta'lim tashkilotlarida davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, ayniqsa, davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tilimizning chinakam davlat tiliga aylanishi qonun yoki farmon chiqarilganligiga emas, ana shunga tayanib ish olib boradigan odamlarning amaliy faoliyatiga bog'liqligidir. Bundan ham avval, kattami-kichikmi, har bir korxon va tashkilot rahbarining millatparvarligiga bog'liq. Misol uchun, Ona xalqim degan har bir o'zbek rahbari

Davlat tili to'g'risidagi qonunga loqayd qaray olmaydi. O'z tashkilotida uni ro'yobga chiqarishga intilmagan rahbarning xalqparvarligiga ishonch yo'q. Muxtasar aytganda, til faqat rasmiy hujjatlar, balandparvoz shiorlar bilan yuksalib qolmaydi. Har bir tashkilot, o'zini shu yurt taqdiriga daxldor deb bilgan har bir inson tilimiz nufuzi, obro'-e'tibori uchun kurashishi kerak. Uning kelajakda yanada yuksak mavqe va obro'-e'tibor qozonishiga hissa qo'shish nafaqat vazifamiz, balki har birimizning insoniy burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: O'zbekiston, 2019. – 76 b.
2. O'zbekiston Respublikasining “ Davlat tili haqida”gi Qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”gi 1995-yil 21-dekabrda 167-1 sonli Qonuni
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “ O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2019-yil 29-oktabrdagi 5850-sonli farmoni
4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: “O'zbekiston”, 2017. -32 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 32 b.

Odilbek Irisqulov,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti
3-kurs talabasi

YURIDIK LINGVISTIKA: KECHA-BUGUN-ERTAGA

Yurislingvistika

Ko'pchilik, ehtimol, bu so'zni oldin eshitmagan bo'lishi mumkin. Yuridik-lingvistika – jamiyatda o'rnatilayotgan huquq normalari, qonun hujjatlarida til qonun-qoidalariga rioya qilish, hujjatlarning til qoidalari doirasidan chiqmagan holda imkon qadar xalqchil bo'lishini ta'minlashga qaratilgan huquqshunoslik bo'limi. Boshqacha qilib aytganda, uridik-lingvistika huquqshunoslik va tilshunoslik kesishmasidan iborat mustaqil soha. Ushbu onlayn konferensiyaning tub mohiyati ham aslida shu sohani rivojlantirishga qaratilgan. Yurtimizda yuridik-lingvistikaga shu paytgacha bo'lgan e'tibor, hozirgi ko'rinishi va kelgusida hal qilinishi kerak bo'lgan masalalarni batafsil yoritish uchun ushbu maqolani, muvofiq ravishda, "kecha", "bugun", "ertaga" deb nomlangan uchta bo'limdan tashkil etishni lozim deb topdim.

Kecha

Tan olish kerakki, aynana shu yerda ham tajriba o'z so'zini aytdi. Qariyb yarim asrdan buyon qonunchilik ichida mehnat faoliyatini olib borayotgan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, normativ-huquqiy atamalar komissiyasi raisi o'rinbosari F.Ashmatovning qonunlar qabul qilinishi va amalga tatbiq etilish jarayonidagi kuzatilgan yuridik terminlar bilan bog'liq muammolar, Vazirlar Mahkamasida qabul qilgan ba'zi qarorlarning qonunchilik hokimiyati qabul qilgan qonunlarga muvofiq kelmay qolganligi haqidagi misollari har o'rinda ham oshkor qilinaermaydigan masalalardan biri bo'ldi. Ayniqsa, ustozning qonunchilik (yuridik) texnikasi haqida bildirgan

fikrlari anchayin asosli bo'ldi. Ustoz ta'kidlab o'tdiki, ko'plab deputatlar, sudyalari, umuman, qonunchilik ichida yurgan shaxslar o'z faoliyati davomida bu jumlagi juda ko'p ro'baro' kelishgan va ishlatishgan. Tabiiyki, bu atama juda keng qamrovli bo'lib, o'z ichiga qonun va qonun osti hujjatlari bilan tartibga solingan tartib-taomillar, qonunlar qabul qilinishi va ijrosining asosiy prinsiplari, qonun analogiyasi, huquq analogiyasi – umuman, juda ko'p huquqiy masalalarni o'z ichiga olishi mumkinligi, shu bois qonunchilik vakillari, xususan, deputat va senatorlarning o'zlari ham qonunchilik texnikasi tushunchasini turfa xil tushunishlarini o'sha soha ichida yurgan shaxs sifatida tan oldilar va qonunchilik (yuridik) texnikasini tartibga soluvchi normativ huquqiy hujjat yoki qonun osti hujjati qabul qilish zaruriyati borligini aytib o'tdilar.

Mavzu doirasidagi amalda bo'lib kelgan muammolar haqida Oliy Majlis Qonunchilik palatasi devoni lingvistik ekspertiza va tahririyat bo'limi mudiri S.Jurayevaning fikrlari ham anchayin keskin bo'ldi. Hech kimga sir emas, bizda qonunlar, asosan, ikki tilda (o'zbek va rus) chiqariladi. Qonunchilik tashabbuskorlari (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 83-moddasi) ba'zida o'zlari olib chiqayotgan normativ huquqiy hujjatlari uchun boshqarivojlangan davlatlar qonunchiligidan ham foydalanishadi, bu esa o'z navbatida boshqa davlat qonunlarining muayyan qismini tarjima qilish zaruriyatiga olib keladi. Parlamentning bir palatalik davrini ham ko'rgan S.Jurayeva afsus bilan shuni aytdiki, ko'plab normativ huquqiy hujjat loyihalari huquqshunoslikka aloqasi yo'q bo'lgan shaxslar tomonidan tarjima qilinadi (ustoz bu o'rinda loyihalar tarjimonlar tomonidan tarjima qilinirilib olib kelinishidan ranjishini alohida ta'kidlab o'tdi). Vaholangki, loyiha boshqa tillardan tarjima qilinmagan holatda ham loyiha tili ko'p holatlarda huquqshunoslik tiliga tushmasligini va 90% holatlarda qaytadan ko'rib o'zgartirishlar kiritishga to'g'ri kelganligini aytib o'tdilar. Qonunchilik Palatasining vakillari bu achinarli holatlar bayon qilish bilan jamiyatimizda yurist-lingvistlar

yetishmasligini, to'g'riroq qilib aytganda bu soha deyarli mavjud emasligini aytib o'tishib, Toshkent davlat yuridik universitetida "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasida tashkil ekanligidan mamnun ekanliklarini, boshqa oliy ta'lim muassalarini ham muammoga befarq bo'lmasliklari kerakligini aytib o'tishdi.

Shu bilan birga ko'p yillik tajribaga ega deputatlar o'tmishga nazar solar ekan, mustaqillikning ilk yillari qonunchilik tilining barchaga tushunarli, sodda lo'nda bo'lishida Atamashunoslik qo'mitasi, aniqroq aytganda ushbu qo'mitada faoliyat yuritgan ustoz ijodkorlar A.Oripov, E.Vohidovlarning ko'rsatgan xizmatlari haqida ham chuqur mamnuniyat bilan eslab o'tishdi.

Bugun

Endi esa bevosita konferensiya davomida ushbu muammolarni hel qilish uchun olib borilayotgan ishlar ko'lami haqida aytib o'tsak, bu borada qardosh elatlar bilan olib borilayotgan hamkorlik aloqlari alohida tahsinga sazovor. Buning onlayn konferensiyada ham guvohi bo'ldik. Xususan, M.Auezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti o'qituvchilari L.Turabayevaning "Omnia oldida nutq so'zlashni o'rgatishning lingvistik asoslari" (*Шешендік өнерге үйретудің лингвистикалық негіздері*), G.Tanabaevaning "Lotin grafikasidan foydalanish tarixi" (*Латын графикасының қолдану тарихы*), mavzularida tayyorlagan ma'ruzalari, Ozorboyjon Respublikasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi adabiyot universiteti vakili A.Binnatovanning "Alisher Navoiy asarlaridagi qonun va hujjatlarni rasmiylashtirishning huquqiy asoslari" (*Әлишер Навои yaradıcılıғında sənəd və sənədləşmə məsələlərinin hüquqi əsasları*) mavzusida tayyorlagan ma'ruzasi tinglandi, fikrlar almashinildi. To'g'risini aytganda, bu ma'ruzalar biroz umumiyroq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, konferensiya tub markazida yotgan muammolan bir qaraganda yiroqdek tuyulsa-da, anchayin foydali bo'ldi.

Men ayniqsa, Toshkent davlat yuridik universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida professori, ustoz Sh.Ko'chimovning

“O‘zbekistonda qonun ijodkorligi va yurislingvistika masalalari” mavzusida qilgan ma‘ruzasi, haqiqatda, mavzu mohiyatiga bag‘ishlangan, foydali takliflarga boy bo‘ldi deb hisoblayman. So‘zlari boshida ustoz shuni alohida ta‘kidlab o‘tdilar: xalqaro miqyosida amalga oshirilgan izlanishlar shuni ko‘rsatibdiki, jami dunyo tillari bo‘yicha qonun yaratish uchun eng maqbul tillar, asosan, Hind-Yevropa tillar oilasiga kiradigan tillar (ingliz, fransuz, rus, fors va shu qator tillar) hisoblanar ekan. Buni asosiy sababiga to‘xtalganlarida, ustoz ushbu tillardagi gaplarda so‘zlarning kelish tartibi, ya‘ni dastlab gap egasi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri gap kesimi kelishi (gapning asosiy mazmuni gap kesimida jamlanishi hech kimga sir bo‘lmasa kerak), undan keyin boshqa ikkinchi darajali bo‘laklarning joylashishini aytib o‘tdilar. To‘liqroq qilib aytadigan bo‘lsak, har qandan huquqiy ahamiyatga ega hujjat tushunarli va lo‘nda bo‘lishi kerak. Gaplarning tushunarligi aksari holatlarda gap kesimida hal bo‘ladi, boshqacha aytganda gapning kesimini o‘qimaguncha gap nima haqida ketayotganligini bilish qiyin. Bizning til ham tarkibi bo‘lgan turkiy tillar oilasida, sizga ma‘lumki, gap kesimi gap oxirida keladi bu esa, tabiiyki, to gap oxirigacha bormaguncha gap nima haqida ketayotganligini tushunishni qiyinlashtiradi. Aynan ma‘na shu omil sabab, aksari holatlarda rus manbalaridan o‘zlashtirilgan qonunchiligimizni tushunishdagi qiyinchiliklar yuzaga chiqadi.

Shu sabab ustoz Sh. Ko‘chimov qonun loyihalarining imkon qadar qisqa-qisqa gaplardan tuzish kerakligini taklif sifatida aytib o‘tdilar. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksidagi ba‘zi moddalar 60 va undan ham ko‘proq so‘zdan iborat ekanligi, bu moddani o‘qiyotgan fuqarolar to gap oxirigacha yetgunicha boshidagi fikr nima haqida ekanligini unitib qo‘yishlari bor haqiqat. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, normativ-huquqiy atamalar komissiyasidan mas‘ullar ishtirok etgan konferensiyada bu kabi takliflar shunchaki gap bo‘lib qolmaydi degan umiddamiz.

Ertaga

Doim ertangi kun bugundan boshlangani kabi, konferensiya davomida bildirilgan fikrlar, takliflar, o'ylaymanki, yuridik-lingvistikaning ertangi ko'rinishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu sohaning o'tmishi ayanchli ahvolda bo'lganligi, bugungi ko'rinishida ham yetarlicha xato-kamchiliklar mavjudligi yashirib bo'lmas fakt. Suhbat mavzusi bir ma'noda yangi bo'lgan ushbu sohadagi kamchiliklarni quruq bayon qilishdangina iborat emas, albatta. Onlayn konferensiyaning asosiy diqqat markazida bu muammolarga muqobil yechim ham yotadi. Har qanday yechim boshlanishida taklif ko'rinishida bo'ladi, albatta. Konferensiya esa bu kabi takliflarga to'la bo'ldi.

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, onlayn konferensiya moderatori N.Ramazonovning huquqshunoslik oliygohlarida, xususan, Toshkent davlat yuridik universitetida boshlanishiga magistratura ta'lim shaklida, keyinchalik bakalavriat ta'limda ham yuridik-lingvistika yo'nalishi tashkil etilishi, bo'lajak yurist kadrlar tayyorlashga ixtisoslashgan OTMlarda "Davlat tilida ish yuritish", "Protsessual hujjatlar tili", "Akademik yuridik yozuv", "Yuristning nutqiy kommunikatsiyasi" fanlarini joriy qilish lozimligi haqidagi fikri, o'ylaymanki, ushbu muammoni hal qilishda asosiy omillardan biri bo'ladi. Ya'ni bu sohada yangi kadrlar avlodini yetkazib beruvchi institut yaratilishi yuridik lingvistikaning ertasi uchun tamal toshi bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, qonunchilikdagi til masalalariga yanada chuqurroq yondashish uchun huquqshunoslarni tilshunoslik sohasini, filologlarni huquqshunoslik sohasini ikkinchi mutaxassislik sifatida tanlashga chorlash masalasi ham istiqbolli bo'lishidan umidvormiz.

Tabiiyki, bu ba'zi bir tashkiliy, moliyaviy, ilmiy muammolarni, qiynchiliklarni yuzaga chiqaradi. Afsuski, bu qochib bo'lmas haqiqat. Qaysi bir huquqshunoslik yoki filologiya oliygohlari talabalari yuridik-lingvist yoki lingvisyurist bo'lishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan? Nazarimda, sanoqli ham emas. Ko'pchilik

talabalar bu atamaning ma'nosiga ham tushunishmaydi. Qonunlarning lo'nda, sodda, bexato, barchaga birdek tushunarli shaklda va formatda chiqarilishi, hech shubhasiz, uning ijrosiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi; shunchaki o'ylab ko'ring, o'zingiz to'liq tushuna olmagan qonun normalariga qanday bo'ysunasiz yoki kafolatlangan huquqlaringizdan qanday foydalanasiz. Bularning barchasi konferensiya diqqat markazida bo'lgan mavzuning: "Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar" naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlaydi.

To'g'ri, yurislingvistikaning bugungi darajasi takomil va tadrijga muhtoj. Lekin shu kabi ilmiy anjumanlar, mutaxassis hamda mas'ullar ishtirokidagi konferensiyalar, aloqa va fikr almashinuvlar bir kun, albatta, o'z natijasini ko'rsatishiga ishonamiz.

**«DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI: MUAMMO VA
YECHIMLAR» MAVZUSIDAGI I XALQARO ILMIIY-AMALIIY
KONFERENSIYASINING YAKUNIY XULOSALARI
(TDYU, 2021-yil 28-oktabr)**

2021-yil 28-oktyabr kuni Toshkent davlat yuridik universitetida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi, Muxtor Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti, Ozarboyjon Fanlar akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti hamda respublikamiz va boshqa xorijiy mamlakatlar olimlari, amaliyotchi mutaxassislari ishtirokida «Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya bo'lib o'tdi.

Konferensiyada Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, normativ-huquqiy atamalar komissiyasi raisi Jumanazar Otajonov, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, normativ-huquqiy atamalar komissiyasi raisi o'rinbosari Farhod Ashmatov, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi devoni yuridik boshqarmasi katta referenti Tohir Shohnazarov, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi devoni lingvistik ekspertiza va tahririyat bo'limi mudiri Saida Jo'rayeva, TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini professori, filologiya fanlari doktori Shuhrat Ko'chimov, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi kafedra mudiri, yuridik fanlar doktori, dotsent Xushvaqt Xayitovlarning qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalarning to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash, O'zbekistonda qonun ijodkorligi va yurislingvistika masalalari, qonun loyihalarini yuridik lingvistika ekspertizasi o'tkazish, yuridik til va terminologiya muammolariga bag'ishlangan ma'ruzalari ishtirokchilarda katta taassurot qoldirdi. Bundan tashqari, Muxtor Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti professor-o'qituvchilari Lazzat Turabayeva, Gulzira Tanabayeva, Gulzira Utengenovlarning ta'lim jarayonida talabalarni notiqlik

san'atiga o'rgatish, lotin grafikasining qo'llanilish tarixi, o'rta asrlar manbalarida morfologiya masalalari, Ozarboyjon Fanlar akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti sho'ba mudiri Almaz Binnatovanning Alisher Navoiy asarlarida hujjatchilik masalalarining huquqiy asoslari mavzularidagi ma'ruzalar katta qiziqish bilan kutib olindi.

Shuningdek, konferensiyada davlat tilida ish yuritish, huquq sohasida terminologik va izohli lug'atlarni tuzish, yuridik tilning zamonaviy istiqbollari, ta'lim jarayonida qonun ijodkorligi tili me'yorlarini o'rganish kabi muammolar doirasida qizg'in bahs va fikr almashinuvi bo'lib o'tdi.

Konferensiyada muhokama qilingan masalalar yuzasidan quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- TDYUda qonun tilini o'rgatadigan maxsus yo'nalish ochilishi tavsiya etiladi;

- bo'lajak yurist kadrlar tayyorlashga ixtisoslashgan OTMlarda "Davlat tilida ish yuritish", "Protsexual hujjatlar tili", "Akademikyuridikyo'zuv", "Yuristning nutqiy kommunikatsiyasi" fanlarini joriy qilish maqsadga muvofiqdir;

- "Qonunchilik texnikasi to'g'risida"gi Qonun yoki maxsus normativ hujjatni ishlab chiqish;

- qonun tashabbuskorligi huquqi berilgan tashkilot, vazirlik va idoralarda qonun loyihalarini dastlabki lingvistik ekspertizadan o'tkazadigan maxsus bo'limlar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir;

- yuridik atamalar lug'atlarining yangi avlodini yaratish va bunda muayyan atamaning qaysi qonun normasida qanday ma'no ifodalab kelishini aniq misollar bilan tushuntirib beradigan "Huquqiy atamalar tezaurusi"ni ishlab chiqish hamda maxsus resurs (sayt) orqali foydalanishga topshirish;

- Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti Atamashunoslik komissiyasi faoliyatini jonlantirish va kerak bo'lsa, Atamalar qo'mitasi shaklida qayta yo'lga qo'yish;

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi aloqalarini muntazam yo'lga qo'yish, kafedrani qonunlar lingvistik ekspertizasi jarayoniga ko'proq jalb etish;
- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasida "Til xizmati" deb nomlanuvchi tuzilma faoliyatini yo'lga qo'yish;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish bo'yicha "Metodik tavsiyalar" ishlab chiqish;
- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent davlat yuridik universitetida Yurislingvistika magistratura mutaxassisligini ochish.

**“DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

**ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ**

**LAWMAKING IN THE STATE LANGUAGE:
PROBLEMS AND SOLUTIONS”**

I xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Toshkent davlat yuridik universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

Muharrirlar: N. Niyazova, O. Choriyev
Musahhihlar: D. Rasulmuhamedova, U. Po‘latova
Texnik muharrir: N. Niyazova
Sahifalovchi: U. Sapayev

Sahifalashga berildi 29.10.2021. Bosishga ruxsat etildi 30.12.2021.
Qog‘oz bichimi 60X84 ¹/₁₆. Times garniturasi. Nashriyot-hisob tabaqi 20,0. Bosma-shartli tabaqi 20,46. Tiraji 100 nusxa. Kelishilgan narxda

TDYU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini.
100047, Toshkent shahri, Amir Temur ko‘chasi, 13-uy.
Tel. (0-371) 233-66-36, 233-14-09, faks 233-37-48.
E-mail: n.ramazanov@tsul.uz

TDYU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini original-maketidan chop etildi.
100047, Toshkent shahri, Amir Temur ko‘chasi, 13-uy.